

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

К. Г. Волинка

**ТЕОРІЯ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Навчальний посібник

Київ 2003

ББК 67.0я73
В 70

Рецензенти: *В. Д. Бабкін* — д-р юрид. наук, проф.
В. П. Пастухов — канд. юрид. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 7 від 31.10.02)*

Волинка К. Г.

В 67 Теорія держави і права: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2003. —
240 с. — Бібліогр.: с. 229–232.

ISBN 966-608-251-9

У посібнику розкриваються фундаментальні питання теорії держави і права. Провідними ідеологічними засадами, що лягли в його основу, виступають принципи пріоритетності прав і свобод людини і громадянина, правової соціальної держави, панування права і верховенства правового закону, демократії, законності. При написанні посібника використано матеріали, що охоплюють широке коло державознавчих і правознавчих концепцій.

Для студентів вищих навчальних закладів, викладачів, а також всіх, хто цікавиться теорією державно-правового розвитку України.

ББК 67.0я73

ISBN 966-608-251-9

© К. Г. Волинка, 2003
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2003

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Предмет теорії держави і права

Наука — одна з найважливіших сфер людської діяльності, спрямована на пізнання навколишнього світу і виявлення основних закономірностей його розвитку. Кожна наука вивчає певну сферу, яка складає її об'єкт. **Об'єкт науки виражає реальність досліджуваних явищ у цілому, а предмет науки виражає межі, в яких вивчається той чи інший об'єкт.**

Юридична наука складається з багатьох напрямів наукового дослідження, має свій специфічний об'єкт, який притаманний усім юридичним наукам, в тому числі теорії держави і права. Він виокремлює всю юридичну науку серед інших — як суспільних, так і технічних. Цим об'єктом є вся сфера державно-правового життя суспільства.

У системі юридичних наук особливе місце належить теорії держави і права. **Об'єкт пізнання теорії держави і права збігається з об'єктом юридичної науки в цілому, але від інших юридичних наук теорія держави і права відрізняється своїм предметом, тобто сферою, в межах якої ця наука вивчає всю державно-правову надбудову суспільства.**

Держава і право вивчаються також такими гуманітарними науками, як філософія, політологія, соціологія, соціальна психологія тощо. Але тільки теорія держави і права вивчає ці явища як окремий, самостійний предмет, відокремлює державу і право від інших соціальних явищ та досліджує їх внутрішні закономірності, вплив державно-правових явищ на всі сфери суспільного буття і як відбувається зворотний вплив. Але водночас держава і право не можуть не розглядатися в тісному зв'язку з економікою, політикою, мораллю, культурою тощо.

Теорія держави і права — це система узагальнених знань про основні, загальні та специфічні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права, їх сутність та соціальне призначення.

Метою теорії держави і права як науки є одержання, оновлення та поглиблення узагальнених, достовірних знань про державу і право, а також виявлення глибинних зв'язків між державно-правовими та іншими суспільними явищами. Отже, предметом теорії держави і права є складна і багатоаспектна державно-правова дійсність, загальні та специфічні об'єктивні закономірності її розвитку.

Теорія держави і права виступає провідною правознавчою наукою, що визначає теоретичні основи інших юридичних наук. Щодо них теорія держави і права виступає як узагальнююча, синтезуюча наука, що має основоположне значення.

Предмет теорії держави і права є єдиним, адже держава і право невід'ємні, взаємопов'язані соціальні інститути. Теорія держави і права розглядає державу в її правовому оформленні та право в його державному забезпеченні, гарантуванні.

1.2. Теорія держави і права в системі суспільних наук

У центрі уваги багатьох гуманітарних наук — питання про державу і право. Але кожна з цих наук вивчає державу і право лише в межах свого об'єкта.

Філософія — основоположна наука про загальні закономірності розвитку суспільства і природи. Вона науково обґрунтовує суспільне буття в цілому; вивчає найзагальніші закономірності суспільного розвитку, включаючи й ті, що мають відношення до держави і права; досліджує місце і роль держави і права в розвитку суспільства в цілому, виступаючи теоретичним підґрунтям для юридичної науки. На межі філософії та юридичної науки розвивається **філософія права**.

Соціологія — наука про суспільство як цілісну систему, про суспільні інститути, процеси і групи, вивчає проблеми управління суспільними процесами. Безперечно, держава і право є суспільствознавчими категоріями, проте соціологія суттєво відрізняється від них, залишаючи поза увагою юридичні аспекти функціонування держави і права, робить основний акцент на суто соціологічні питання.

Політологія — наука, яка вивчає політику, політичну систему та її складові: політичні інститути, політичні відносини, політичні процеси і політичну діяльність. Держава і право невіддільні від політики, від влади. Державна влада є найвищою формою політичної влади. Але політологія також абстрагується від вивчення юридичних питань, залишаючи у сфері свого інтересу лише суто політичні.

Історія вивчає різні типи цивілізацій, етапи суспільного розвитку, зміну суспільно-економічних формацій, конкретні форми держав у різних народів на певних етапах розвитку, правові пам'ятки. Але історія не робить узагальнюючих висновків щодо державно-правових явищ з погляду їх юридичної сутності.

Економічна теорія вивчає економічні відносини між людьми, відносини виробництва, обміну і розподілу. При цьому не можна обійти роль держави і права в цих процесах, адже нормальне функціонування економіки залежить від ефективності правового регулювання в цій сфері. З другого боку, тип держави і права багато в чому залежить від рівня розвитку економіки, яка є основою життєдіяльності суспільства. Але ця наука також не торкається їх юридичних аспектів.

Соціальна психологія вивчає методи впливу на поведінку людей, її надбання є цінними для поглиблення знань правової свідомості, правового регулювання. Ця наука теж не торкається специфічних юридичних аспектів функціонування держави і права.

Таким чином, усі суспільні науки так чи інакше під своїм кутом зору вивчають державу і право. Але тільки теорії держави і права притаманні ці суспільні явища як самостійний (і самодостатній) предмет дослідження. Проте при їх вивченні теорія держави і права враховує прогресивні надбання інших суспільних наук, використовує їх для повнішого і глибшого розуміння державно-правової дійсності.

1.3. Роль і місце теорії держави і права в системі юридичних наук

Юридична наука є складним і комплексним утворенням, що включає різні галузі знань про державу і право. Систему юридичних наук можна поділити на такі групи: історико-теоретичні, галузеві, прикладні, міжгалузеві й науки міжнародного та зарубіжного права.

Історико-теоретичні науки, до яких належать сама теорія держави і права, загальна історія держави і права, історія держави і права Ук-

раїни, римське право, історія політичних і правових вчень, тісно пов'язані з теорією держави і права. Але теорія держави і права, на відміну від цих наук, розкриває не окремі, притаманні певним державам на певних етапах розвитку, а саме загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ, досліджує й узагальнює всі існуючі концепції і теорії держави і права.

Галузеві науки (науки конституційного, адміністративного, цивільного, сімейного, трудового, кримінального права та ін.) відображають окрему сторону державно-правової дійсності в межах певної сфери суспільних відносин, в межах певного предмета правового регулювання. Щодо цих наук теорія держави і права виступає як узагальнююча, синтезуюча наука, яка відіграє методологічну роль. Без її висновків, вироблених нею наукових категорій, методів дослідження галузеві науки обійтися не можуть.

Прикладні науки (криміналістика, судова медицина, правова статистика, юридична психологія, судова психіатрія, судово-бухгалтерська експертиза) менше пов'язані з теорією держави і права. Ці науки ближчі до природничих та технічних, з якими вони безпосередньо межують (наприклад, судова медицина — з медициною, криміналістика — з технічними науками). Знання цих наук сприяє вирішенню певних питань, що постають перед юридичною практикою.

Міжгалузеві науки виникли в результаті поєднання знань окремих галузевих наук (наприклад, наука господарського права є міжгалузевою наукою, бо поєднує науки цивільного та адміністративного права).

Науки, що вивчають міжнародне право (міжнародне приватне право, міжнародне публічне право, право міжнародних договорів, право міжнародних організацій, дипломатичне і консульське право, право міжнародної безпеки, міжнародне економічне право, міжнародні права людини, міжнародне морське право, міжнародне повітряне право, міжнародне космічне право, міжнародне право охорони навколишнього середовища) та зарубіжні держави і право.

Теорія держави і права посідає фундаментальне місце в системі юридичних наук. На відміну від інших юридичних наук, вивчає державу і право в їх найбільш узагальненому вигляді, досліджує загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права як єдиних і цілісних систем. Вона розробляє такі основоположні для юридичної науки питання, як сутність, тип, форми, функції, структура і механізм дії держави і права, правова система, які виступають теоретичним підґрунтям для правознавства в цілому.

Наука, яку ми розглядаємо, є загальною теорією держави і права. Вона розробляє і формулює основні теоретичні поняття і категорії юриспруденції, якими користуються всі юридичні науки, кожна з яких щодо свого предмета також розробляє теорію, що притаманна лише їй, розповсюджується лише на коло тих питань, які вона вивчає. Теорія держави і права щодо інших юридичних наук виступає як загальна теорія для юриспруденції в цілому. Саме цим визначається її провідна роль, її пріоритетне місце в юридичній науці.

Специфічною особливістю теорії держави і права є вивчення держави і права, державно-правових явищ в їх органічній єдності і взаємній опосередкованості. Теорія держави і права є єдиною цілісною наукою, яка вивчає державу і право, державно-правові явища в їх взаємозв'язках та взаємодії, що відображає нерозривність держави і права в реальному житті.

Теорія держави і права є проблемною і плюралістичною наукою. Різноманітні погляди вчених виникають у зв'язку з їх розбіжністю на одні й ті самі явища, і це цілком закономірно. Теорія держави і права постійно поповнюється новими ідеями і розвивається в різних напрямках. У міру накопичення знань про державно-правові явища змістовно збагачується предмет теорії держави і права.

1.4. Функції теорії держави і права

Кожна наука виконує певні пізнавальні функції. **Функції теорії держави і права** — це основні напрями її пізнавального впливу, в яких розкриваються її суть, зміст, соціальне, наукове і навчальне призначення. Функції теорії держави і права так само, як і інших наук, визначаються насамперед особливостями її предмета.

Онтологічна функція — перша і відправна. Онтологія — філософське вчення про буття (від грецьк. *ὄν (ὄντοζ)* — суще), в якому досліджуються основи і принципи буття, його структура, закономірності. Виконуючи онтологічну функцію, теорія держави і права відповідає на запитання, що являють собою держава і право, як і чому вони виникли, яке їхнє майбутнє тощо. Пізнання глибинної сутності державно-правових явищ відбувається в межах цієї функції.

Гносеологічна функція. Гносеологія (від грецьк. *γνῶσιζ* — знання, пізнання) — теорія пізнання, наука про пізнання. Ця функція націлена на вивчення його природи. Теорія держави і права розробляє теоретичні прийоми наукового пізнання державно-правових явищ, які допомагають досягти оптимального результату.

З розвитком юридичної науки пов'язана **евристична функція** теорії держави і права. Евристика — мистецтво знаходження істини, мистецтво нових відкриттів (від грецьк. *εὐρίσχω* — знаходжу, відкриваю). Теорія держави і права відкриває нові закономірності розвитку держави і права. Найважливішою евристичною проблемою теорії держави і права є вирішення тих питань, які постають перед юридичною наукою у процесі розвитку суспільства.

Як фундаментальна наука теорія держави і права виконує щодо галузевих і спеціальних юридичних дисциплін **методологічну функцію**. Теорія держави і права розробляє такі способи, підходи і прийоми наукового дослідження, які використовуються не лише нею самою, але й іншими юридичними науками — галузевими і спеціальними.

Теорія держави і права виконує **політичну функцію**, яка визначається насамперед тим, що об'єктом теоретичного відображення є політичні явища — держава і право. Теорія держави і права покликана формувати наукові основи як внутрішньої, так і зовнішньої державної політики, забезпечувати науковість державного управління.

Тісно пов'язана з політичною функцією **ідеологічна**. Вона відображає світоглядну сторону науки. Ця функція закономірно виходить із самої природи теоретичного мислення, яке в системі юридичної науки виробляє нові духовні цінності, нові ідеї, наприклад ідею правової держави, пріоритету прав людини, демократії.

Практично-організаторська (практично-прикладна) функція. Грецька етимологія терміна “органон” — “знаряддя”, “інструмент” — недвозначно примушує розглядати теорію держави і права як своєрідний інструмент перетворення, реформування реальних процесів і явищ державно-правового життя. На основі розроблених цієї наукою теоретичних положень здійснюються реальні суспільні перетворення (теорії соціально-правової держави, громадянського суспільства).

Прогностична функція теорії держави і права (від грецьк. *πρόβωσις* — прогноз, передбачення, засноване на певних даних) виявляється у висуненні гіпотез про майбутній розвиток держави і права.

Теорії держави і права властива **системотворча функція**. Саме теорія держави і права об'єднує всю юридичну науку в цітку злагоджену систему, визначає її єдність. Властивість системності в юридичній науці обумовлюється системним характером предмета пізнання цієї науки — держави і права.

Тісно пов'язана із системотворчою функцією теорії держави і права **комунікативна функція**, яка дозволяє їй забезпечувати зв'язок з іншими юридичними науками, а також із суспільними та технічними науками, їх інтеграцію і системність.

Навчальна функція теорії держави і права полягає в тому, що ця наука є першоосною в опануванні всіх інших юридичних наук, це ключ до юридичних знань.

Теорія держави і права виконує **аксіологічну функцію** (аксіологія — наука про цінності), вивчаючи державу і право як певні суспільні цінності, надбання людської цивілізації.

Успішний розвиток теоретичної науки про державу і право передбачає найтісніший зв'язок всіх функцій між собою. Функції теорії держави і права взаємозв'язані й доповнюють одна одну. Лише взяті в єдності, в системі вони дають повне уявлення про призначення теорії держави і права.

1.5. Теорія держави і права як навчальна дисципліна

Концепція сучасної вищої юридичної освіти — підготовка висококваліфікованих, високоосвічених спеціалістів, які мають належний рівень правової і загальної культури.

В юридичних вузах навчальний курс теорії держави і права є першим кроком у вивченні всіх юридичних дисциплін. Саме теорія держави і права забезпечує загальнотеоретичну підготовку студентів, без якої неможливе опанування спеціальними і галузевими юридичними дисциплінами. Вона насичена узагальненнями, абстрактними науковими положеннями, поняттями і категоріями.

Від того, наскільки буде засвоєний матеріал цього курсу, залежати рівень підготовленості студентів до сприйняття ними галузевих та спеціальних юридичних дисциплін, їх професіоналізму в майбутньому.

Вивчення цього курсу покликане всебічно сприяти формуванню у студентів професійної правосвідомості, правової культури і правової активності, усвідомленої політичної і громадянської позиції, оволодінню базовими теоретичними знаннями та навичками практичної поведінки у правовому середовищі, розвитку творчого теоретичного правового мислення, опануванню актів чинного законодавства, що необхідно при вирішенні практичних завдань у юридичній сфері.

В умовах формування соціально-правової держави і розвитку громадянського суспільства слід широко використовувати надбання сучасної теорії держави і права, серед яких важливе місце посідає теорія прав людини. Це має на меті впровадження пріоритетності загальнолюдських цінностей, розуміння ролі людського фактора, цінності кожної особистості.

Пропонований курс з теорії держави і права умовно поділяється на дві частини — теорію держави і теорію права. До першої входять поняття і сутність держави, її ознаки, функції, зв'язок з правом, форми держави, державний механізм. До другої — поняття і сутність права, його соціальне значення, правове регулювання, форми і джерела права, норми права, правова свідомість, поведінка особи у правовій сфері, права людини тощо.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як співвідноситься об'єкт і предмет теорії держави і права?
2. Яку основну функцію виконує теорія держави і права щодо інших юридичних наук?
3. Назвіть суспільні науки, що вивчають державу і право.
4. Який зв'язок теорії держави і права з галузевими юридичними науками?

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

2.1. Поняття і призначення методології

Ознайомившись з предметом теорії держави і права, слід з'ясувати, за допомогою яких засобів, прийомів ця наука досягає своїх цілей, тобто які методи використовуються в науковому пізнанні явищ державно-правової дійсності. Теорія держави і права має не лише свій предмет, але й метод. Предмет теорії держави і права дає відповідь на запитання, яку галузь суспільного життя досліджує ця наука. В той же час метод вказує на те, яким чином вона це здійснює.

Предмет теорії держави і права знаходиться в тісному взаємозв'язку з методом його дослідження. Якщо теорія держави і права розкриває природу, сутність і закономірності державно-правових явищ і процесів, то метод орієнтує і націлює на певні пізнавальні підходи і необхідні дії, спрямовані на їх дослідження.

Методи теорії держави і права — це засоби і способи пізнання держави і права, одержання нових знань про них та логічного впорядкування наявного матеріалу з метою глибшого і різнобічного його вивчення. Окрім специфічних, властивих кожній окремій науці, існує сукупність універсальних методів, які використовуються всіма науками в цілому.

Методи є основою ширшого поняття — методології. **Методологія теорії держави і права** — це система підходів, принципів, прийомів і методів вивчення загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ і процесів, що забезпечують об'єктивність, повноту і всебічність цих досліджень. В той же час методологію можна розглядати і як науку про методи.

У цілому теорію держави і права щодо інших юридичних наук можна з упевненістю назвати методологічною наукою, адже вона розробляє конкретні засоби і прийоми вивчення державно-правової дійсності галузевими та іншими юридичними науками.

Методологія належить до найбільш актуальних і складних проблем не лише юридичної науки, але й юридичної практики. Методологічна культура юристів-практиків впливає на результати практичної діяльності. Їхня методологічна підготовка має сприяти самостійному і обґрунтованому прийняттю рішень, правильному використанню на практиці засвоєних теоретичних положень. Теоретичні знання і теоретична культура дозволяють практикуючому юристу безпомилково відшукати правову норму, що підлягає застосуванню, і дати їй належне тлумачення. Ці знання є необхідною передумовою знаходження правильного розв'язання будь-якої правотворчої, правовиконавчої або правоохоронної проблеми.

Методологічна культура юриста — це і широта його світогляду, і професійна майстерність, і правова поінформованість. Методологічна грамотність забезпечує успішність розв'язання поточних проблем, дозволяє займати активну громадську і професійну позицію. Використання методів пізнання і практичної діяльності раціоналізує пізнавальну і практичну діяльність, забезпечує її результативність.

Як відомо, між юридичною теорією і юридичною практикою існує нерозривний зв'язок. До різновидів дослідницької роботи ми впевнено можемо віднести і такі практичні напрями юридичної діяльності, як попереднє розслідування злочину, судовий розгляд справи, встановлення фактичних обставин, які є підставою для винесення адміністративного рішення тощо.

Отже, існує необхідність у методологічному забезпеченні не лише теоретичних пошуків, але й практичної діяльності у правовій сфері. Діяльність юриста-практика здійснюється на методологічній основі. Цим і пояснюється необхідність залучення майбутніх спеціалістів юридичного профілю до науково-дослідної роботи (написання рефератів, курсових, дипломних робіт), що сприятиме формуванню у них навичок наукового аналізу, оволодінню юридичною методологією. Такі знання і навички стають фундаментом, на якому будується вся професійна діяльність юриста. Міцність цього фундаменту є вирішальним критерієм якості підготовки правознавців.

2.2. Структура методології теорії держави і права

Питання структури методології теорії держави і права різними вченими вирішуються по-різному. Основна відмінність у поглядах

стосується класифікації методів теорії держави і права, а також інших складових методології. Представлена структура методології може відрізнитись від матеріалів інших підручників і наукових праць, що свідчить про складність цієї проблеми. Але, незважаючи на це, в сучасній науці майже всі вчені поділяють погляди на основні підходи, принципи і сутність методів теорії держави і права.

Пропонована структура методології теорії держави і права включає в себе такі складові елементи, як філософські підходи, методологічні принципи, логічні прийоми, методи.

Філософські підходи. Всі об'єктивні явища навколишньої дійсності, в тому числі держава і право, можуть бути пізнані, досліджені, проаналізовані. У філософії розрізняють два рівні, два підходи у пізнанні об'єктивної дійсності. *Емпіричний підхід* базується на безпосередньому вивченні об'єкта, спирається на дані спостереження і експерименту. *Раціональний підхід* передбачає вивчення вже не самого об'єкта, а абстрактних уявлень про нього, його закономірностей і взаємозв'язків з реальністю. Вивчення держави і права так само спирається на спостереження, узагальнення, виявлення закономірностей їх виникнення, розвитку і функціонування.

Методологічні принципи. В методології юридичного пізнання особливе місце займають методологічні принципи. Вони являють собою вихідні оціночні установки. З метою отримання об'єктивних знань, повноцінної наукової інформації необхідно використовувати цілий ряд наукових принципів. Серед них слід виділити принцип всебічності дослідження держави і права, принцип історизму, принцип комплексності.

Основне значення *принципу всебічності* полягає в тому, що державно-правові явища повинні досліджуватись в їхніх взаємозв'язках і взаємодії з іншими суспільними явищами і процесами, наприклад політикою, економікою, культурою та ін. *Принцип історизму* в дослідженнях держави і права означає розгляд державно-правових явищ не лише з огляду на їх нинішній стан, а й з позицій минулого і передбачення їх майбутнього. *Принцип комплексності* полягає в тому, щоб досліджувати їх не лише з юридичної точки зору, але й враховуючи здобутки інших суспільних наук — філософії, соціології, політології, економічної теорії.

Логічні прийоми у структурі методології займають особливе місце. Вони являють собою певні операції, засновані на законах логіки, які застосовуються для всебічного теоретичного пізнання державно-

правових явищ, відображають вимоги зв'язаного, послідовного, переконливого і точного викладення думок, що в юридичній науці та практиці має неабияке значення. Серед основних прийомів логічного мислення є аналіз і синтез; індукція і дедукція; узагальнення; класифікація та деякі інші.

Аналіз і синтез являють собою процеси уявного або фактичного розкладу цілого на складові і відновлення цілого з його складових. **Індукція** — це інтерпретація фактів шляхом узагальнення від окремого до загального. **Дедукція** — перехід від загального до одиничного, часткового. **Узагальнення** — уявний перехід від одних, окремих думок, до інших, загальніших. Процес узагальнення пов'язаний з процесами абстрагування, аналізу, синтезу і порівняння. **Класифікація** — розбиття множини об'єктів на певні підкласи на основі певних ознак.

Методи юридичного пізнання являють собою дуже складну систему. Питання їхньої класифікації належать до найскладніших у державно-правовій теорії і є дискусійними. В підручниках з теорії держави і права можна знайти різні погляди на класифікацію методів наукового дослідження. Згідно із запропонованою класифікацією методи теорії держави і права можна поділити на загальнонаукові, часткові, спеціальні, спеціально-юридичні.

У сучасній науці **загальнонауковим методом пізнання** визнається діалектичний метод, який є філософською основою теорії держави і права. Основою матеріалістичної діалектики є визнання первинності матеріального базису суспільного життя (економіки) відносно надбудови — політики, права, культури. Ідеалістична діалектика — це діалектика різних ідей, їх розвиток.

Матеріалістичний підхід до держави і права дозволяє простежити зв'язок держави і права із суспільними процесами. Особливо гостро ця проблема постає в сучасних умовах розвитку ринкових відносин, що зумовлює необхідність реформування держави і створення адекватної правової системи. Але держава і право, у свою чергу, також впливають на економічні відносини, сприяють їх розвитку або уповільнюють його.

До загальних законів діалектики належать:

- *закон переходу кількісних змін у якісні* (виявом дії цього закону в державно-правовій сфері є збільшення кількості норм, які регулюють відносини приватної власності, що спричинило поділ права на приватне і публічне; збільшення правопорушень у сфері ком-

п'ютерних технологій викликало необхідність прийняття відповідних нормативно-правових актів);

- *закон єдності й боротьби протилежностей* (єдність і протилежність прав і обов'язків, централізація і децентралізація державної влади);
- *закон заперечення заперечення* (у нашій державно-правовій системі існують як елементи старої системи, так і елементи нового устрою).

Часткові методи наукового пізнання, що застосовуються всіма науками, включаючи теорію держави і права, конкретизують загальний метод пізнання, співвідносяться з ним як ціле й частка. До них належать: системно-структурний, функціональний, кількісного й якісного аналізу, порівняльний, моделювання, експериментальний.

Системно-структурний метод обумовлений тим, що будь-яка система являє собою цілісну, впорядковану множину елементів, взаємодія яких породжує нові, не притаманні кожному з них окремо якості. Держава і право є складними системними утвореннями, отже, необхідність застосування цього методу в теорії держави і права продиктована саме системним характером цих явищ. Основними елементами держави є органи державної влади, а права — правові норми.

Системний і структурний методи нерозривно пов'язані між собою. Застосування системного методу надає можливість досліджувати державу і право як складні системні утворення, комплексно підійти до розгляду їх основних складових, які нерозривно пов'язані між собою. Застосування структурного методу надає можливість виявити стійкі взаємозв'язки між складовими певної системи (держави, права, механізму правового регулювання) та зовнішніми явищами і процесами (наприклад, економічними, соціальними, психологічними, культурними та іншими факторами).

Функціональний метод дозволяє проаналізувати соціальне призначення держави і права, зміст їхніх функцій, сприяє глибшому опануванню сутності, пошуку шляхів удосконалення і підвищення їх ефективності, допомагає зрозуміти їх місце в суспільстві. Необхідність використання цього методу пов'язана з функціональним характером держави, права, їх елементів, впливом на суспільні відносини з метою їх упорядкування, стабілізації.

Метод *кількісного і якісного аналізу* є одним з найпоширеніших у теорії держави і права. Кількісний аналіз необхідний, оскільки будь-яке державно-правове явище має свою кількісну і якісну визначен-

ність, врахування якої обов'язкове для об'єктивного пізнання. Кількісний і якісний аналіз правових явищ доповнюють один одного. Якісний аналіз сприяє проникненню в саму суть державно-правових явищ, а кількісний дозволяє її конкретизувати.

Але вивчення права, ефективності його норм не можна зводити лише до кількісних показників. Головне — простежити якісні зрушення в державно-правовому житті суспільства. А це потребує історичних досліджень того, чим це явище було і чим воно стало. Без цього статистичні дані не можуть дати об'єктивних результатів.

Порівняльний метод відіграє надзвичайно важливу роль у системі методів юридичної науки і практики, завдяки йому встановлюється тотожність або відмінність об'єктів, що порівнюються. Порівняння дозволяє класифікувати державно-правові явища, виявляти їх історичну послідовність, взаємозв'язки. Порівняння може здійснюватись шляхом зіставлення (пошук подібних рис) або протиставлення (пошук відмінностей).

Метод моделювання — це метод дослідження об'єктів на їх моделях; побудова і вивчення моделей предметів і явищ, що реально існують для визначення або поліпшення їх характеристик, раціоналізації управління ними.

З методом моделювання тісно пов'язаний експериментальний метод, який передбачає дослідження явищ дійсності в контрольованих і керованих умовах. Експеримент здійснюється на основі теорії, яка визначає постановку завдань та інтерпретацію його результатів. Експеримент як одна з форм практики виконує функцію критерію істинності теорії. Соціальні експерименти мають на меті пошуки оптимізації управління суспільством.

Спеціальні методи розроблені певними суспільними і технічними науками і використовуються теорією держави і права.

Психологічний метод дає можливість вивчати правову свідомість (суб'єктивне ставлення людей до права і державно-правових явищ) та її роль у правовому вихованні населення з метою формування у людей позитивного свідомого ставлення до правового регулювання.

Конкретно-соціологічний метод застосовується в теорії держави і права з метою вивчення різних правових і державно-правових інститутів, результативності рішень, що ними ухвалюються, а також ефективності правового регулювання. Вчені, які користуються цим методом, застосовують ряд прийомів, таких, як спостереження, анкету-

вання, інтерв'ювання, що сприяє наближенню теорії до реального життя суспільства.

Статистичний метод полягає в дослідженні кількісних змін у державно-правовому житті та в обробці результатів відповідних спостережень для наукових і практичних цілей. Статистичний облік (наприклад, кількість правопорушень у різні роки, кількість звернень громадян до адміністративних органів) дозволяє виявити певні тенденції в розвитку тих чи інших державно-правових явищ. Особливістю цього методу є масовість статистичних спостережень. Він застосовується при вивченні державно-правових явищ, які відрізняються повторністю.

Крім спеціальних методів, які розроблені суспільними науками, теорія держави і права користується методами технічних наук — кібернетичними, математичними тощо.

Спеціально-юридичні методи теорії держави і права розроблені цією наукою і нею насамперед використовуються.

Застосування *формально-юридичного методу* пояснюється тим, що, крім внутрішньої сутності, всі державно-правові явища мають своє зовнішнє вираження, свою форму. Цей метод дозволяє простежити взаємозв'язок внутрішнього змісту і форм державно-правових явищ та інститутів. Він застосовується при аналізі форм держави, визначенні її юридичному оформленні компетенції державних органів, дослідженні форм (джерел) права, формальної визначеності права як однієї з його основних властивостей, у практичній діяльності при тлумаченні норм права для з'ясування їх суті, змісту та волі законодавця, вираженої в них. Таким чином, формально-юридичний метод впливає із самої природи держави і права, дозволяє досліджувати зв'язки між внутрішньою суттю і зовнішньою формою її вираження.

Порівняльно-правовий метод є конкретизацією частково-наукового порівняльного методу і заснований на зіставленні різних державних і правових систем, окремих державно-правових інститутів для виявлення спільного і відмінного між ними. Порівняльно-правовий метод застосовується при здійсненні типології держави і права; зіставленні елементів, що відносяться до однієї правової системи або їх порівнянні з елементами інших систем; зіставленні основних правових систем сучасності; вивченні законодавства, що діє в різних державах; порівнянні міжнародного і внутрішньодержавного законодавства. Адже переваги і недоліки нашої державно-правової системи не можна встановити без порівняння з іншими країнами.

Метод державно-правового моделювання є логічним продовженням частково-наукового методу моделювання. Він дозволяє досліджувати державно-правові явища, процеси та інститути на їх моделях, тобто шляхом уявного, ідеального відтворення об'єктів, що досліджуються. Метод державно-правового моделювання як спосіб вивчення державно-правової дійсності спрямований на відтворення механізму дії держави і права, процесів правового регулювання. Цей метод застосовується, наприклад, у процесі законотворчості, коли в уяві формується механізм впливу закону на конкретні суспільні відносини.

Серед інших спеціально-юридичних методів можна назвати й такі, як метод судової статистики, державно-правового експерименту, вироблення державно-правових рішень, тлумачення правових норм та ін.

Методи юридичної науки не є чимось сталим і незмінним, їм притаманний динамізм. У міру розвитку науки вони безперервно вдосконалюються, розвиваються, з'являються нові методи, раніше не відомі в юриспруденції (наприклад, у зв'язку з розвитком комп'ютерних технологій все частіше застосовуються кібернетичні методи, методи комп'ютерної обробки правової інформації, створюються електронні бази даних чинного законодавства).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яке значення має методологія у вивченні держави і права?
2. Яким чином пов'язаний предмет і метод теорії держави і права?
3. Що дає теорії держави і права використання наукових методів інших наук?
4. Які ви знаєте спеціально-юридичні методи і в яких дослідженнях вони використовуються?

СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА

3.1. Поняття суспільства і форми його організації

Для того щоб розпочати вивчення державно-правової дійсності, необхідно розглянути питання, пов'язані з тим середовищем, де функціонують держава і право, а саме: суспільство, форми його організації і соціальне регулювання як засіб впорядкування суспільного життя.

Теорія держави і права враховує все прогресивне і конструктивне, що набули інші науки, насамперед суспільні. Особливе значення для сучасної теорії держави і права мають надбання політології, соціології та історії. Саме їх слід враховувати, вивчаючи співвідношення суспільства, держави і права. Дослідження цих питань має на меті формування загальнотеоретичних знань про суспільну обумовленість держави і права, про їх взаємозв'язки із суспільними явищами та процесами.

Суспільство — це продукт взаємодії людей, об'єднаних різноманітними економічними, сімейними, груповими, етнічними, становими, класовими відносинами й інтересами.

Розгляд суспільства як системи суспільних відносин, основу яких складають економічні (матеріальні) відносини, дозволяє, по-перше, підходити до нього історично, виділяти різні суспільно-економічні формації (рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне суспільство); по-друге, виявити специфіку головних сфер громадського життя (економічної, політичної, духовної); по-третє, чітко визначити суб'єктів соціального спілкування (особистість, етнос, нація тощо).

Суспільство з'явилося, коли люди виокремилися зі світу тварин. На відміну від природного світу, в суспільстві діють не біологічні, а насамперед соціальні закони. Людина є його головною передумо-

вою, первинною клітиною, адже, як говорив Аристотель, людина — істота суспільна. Тому найважливіша риса суспільства полягає в тому, що воно являє собою систему взаємозв'язків розумних істот. Взаємодіючи із суспільством, людина розвивається сама і розвиває свої соціальні, сутнісні якості, стає особистістю. Саме в суспільстві кожна людина стає людиною у повному розумінні цього слова, тобто соціалізується.

Суспільству завжди притаманні властивості, без яких воно просто не може існувати. По-перше, це наявність в суспільстві певних соціальних інститутів, які надають йому організованої форми життєдіяльності. По-друге, суспільство не може обійтись без регулюючої сили, що спрямовує його життєдіяльність у загальнокорисне русло. І такою регулюючою силою виступає влада.

У суспільстві існує багато різних форм організації взаємозв'язків між індивідами. Історично першою формою самоорганізації і відповідно першим соціальним інститутом були родові общини. **Рід являв собою групу (спільність) людей, об'єднаних кровним спорідненням, спільною власністю і працею, зрівняльним розподілом.** Цей соціальний інститут забезпечував виживання людей, які багато в чому залежали від природних сил і могли існувати тільки на базі колективної господарсько-соціальної єдності. Роди існували тисячоліття, згодом вони поєднувалися в більші соціальні інститути — племена.

Найпершим політичним інститутом, який виник у зв'язку із соціальною диференціацією суспільства і появою публічної влади, стала держава. З'являються й інші соціальні інститути: релігійні об'єднання, купецькі гільдії, кооперативи, профспілки, партії тощо.

Держава виступає специфічним соціальним інститутом неоднорідного у класовому відношенні суспільства. **Держава уособлює певну відокремлену від усього іншого суспільства групу людей, що виконують функції управління і примусу і складають апарат держави.** Приналежність до цієї верстви надає широкі можливості впливу на інших, можливості диктувати свою волю. Як правило, державну владу обіймають представники економічно панівного класу.

Держава — соціальний інститут усього суспільства, що виконує багато функцій, які забезпечують її життєдіяльність, і насамперед — впорядкування і стабілізацію суспільних відносин. Її основне призначення полягає в управлінні соціальними справами, у забезпеченні порядку і суспільної безпеки.

Суспільство і держава, їх співвідношення — кардинальна для науки проблема. Довгий час наукова думка взагалі не розрізняла суспільство і державу. Лише з настанням буржуазної епохи вчені стали (спочатку тільки термінологічно) розділяти політичну державу і суспільство, громадянське суспільство і державу, розглядати окремі аспекти їх взаємодії.

Сучасна наука виходить з того, що суспільство і держава нетотожні, але в той же час їх не можна протиставляти. Суспільство виникло задовго до держави і тривалий час обходилося без неї. Об'єктивна потреба у виникненні держави з'явилася з ускладненням суспільної організації, загостренням у суспільстві протиріч через розбіжність інтересів соціальних груп. Отже, держава виникла як нова форма організації суспільства внаслідок ускладнення суспільних відносин лише на певній стадії його розвитку. Вона є продуктом розвитку суспільства.

І в первісному суспільстві, і в державно-організованому існує влада. **Влада — це авторитетна сила, вольові відносини між людьми, в яких ті, що мають владу, визначають програму поведінки підвладних осіб; це реальна можливість здійснення своєї волі у соціальному житті, нав'язування її іншим за допомогою різних засобів і методів, включаючи й примус.**

У різні періоди історичного розвитку суспільство мало специфічні форми організації, мало різну економічну, соціально-класову, політичну структуру. Але особливе місце в суспільній системі завжди займала влада. В суспільстві влада має надзвичайно важливе значення: вона надає суспільству керованості, цілісності, організованості, консолідує суспільство і забезпечує порядок як необхідну умову його нормальної життєдіяльності.

Разом з людським суспільством виникає соціальна влада як його невід'ємний і необхідний елемент. Влада — це двосторонні відносини, де воля носія влади здійснюється через підлеглість підвладних. У суспільстві влада — це необхідність, бо за її допомогою забезпечується нормальне функціонування всіх соціальних суб'єктів. Вона забезпечує організованість і порядок, координуючи дії всіх суб'єктів суспільних відносин. Таким чином, соціальна влада є організована сила, що забезпечує здатність тієї чи іншої особи або соціальної спільності підкоряти своїй волі інших осіб, використовуючи різні методи, у тому числі й примус.

Влада буває двох видів — неполітична і політична, специфічним видом якої виступає державна влада. До неполітичних форм влади належать влада глави сім'ї, влада церкви, різних корпоративних утворень щодо своїх членів. Політична влада — це вироблення і запровадження у життя політичних програм усіма суб'єктами політичної системи. Політична і державна влада не тотожні. Політична влада здійснюється ширшим колом суб'єктів політичної системи, в той час як державна влада здійснюється виключно державою. Для неї характерна суверенність, універсальність, можливість застосування примусу тощо. Державна влада є специфічною через те, що вона розповсюджується не на особистих, родинних або інших підставах, а має публічний, універсальний, всеосяжний і територіальний характер.

3.2. Поняття і призначення соціального регулювання, місце права в системі соціального регулювання

Порядок у суспільстві — необхідна умова його нормальної життєдіяльності. Він відображає досягнутий рівень організації громадського життя, стабільність, злагодженість суспільних відносин. Від рівня суспільного порядку залежить стан суспільної й особистої безпеки.

Але суспільний порядок не виникає сам собою, він є закономірним наслідком регулювання суспільних відносин. **Соціальне регулювання — це система засобів, спрямованих на впорядкування поведінки людей, їхніх соціальних спільностей з метою узгодження і стабілізації суспільних відносин.**

Розрізняють два основних види соціального регулювання — індивідуальне і нормативне. Індивідуальне регулювання — це упорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, що стосуються окремих випадків, конкретних осіб. Нормативне регулювання — упорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил, тобто стандартів, зразків, моделей поведінки, що поширюються на всі аналогічні випадки. За допомогою загальних правил (соціальних норм) досягається єдиний порядок у суспільстві.

Одним із специфічних напрямів соціального регулювання є правове регулювання, яке виникає разом із соціальним розмежуванням суспільства, виникненням держави. Воно спрямоване на впорядкування найважливіших суспільних відносин і здійснюється за допомогою

системи специфічних юридичних засобів. Правове регулювання здійснюється як за допомогою загальнообов'язкових правил поведінки — правових норм, так і за допомогою індивідуальних рішень правового характеру.

Право з'являється як результат об'єктивних потреб суспільства, в якому виникають внутрішні суперечності, що не можуть долатись вже ним самим самостійно. Своїм регулюючим впливом право забезпечує організованість, стабільність і порядок у суспільстві. За допомогою права в суспільстві розв'язуються соціальні конфлікти і протиріччя. Право несе в суспільство інформацію про добро і справедливість, витісняє із суспільства шкідливі для нього відносини. Право служить мірою суспільної й особистої свободи. Адже в суспільстві немає і бути не може безмежної свободи. Свобода без меж — це свавілля, всюдозволеність. У межах права, правових норм люди, їхні об'єднання та організації можуть діяти вільно. Таким чином, в умовах соціально неоднорідного суспільства **право виконує важливу і необхідну функцію узгодження різних інтересів людей, їхніх об'єднань, суспільства в цілому, надання суспільним відносинам ознак стабільності, впорядкованості за допомогою специфічних юридичних засобів.**

3.3. Держава і право в політичній системі суспільства

З виникненням держави в суспільстві з'явилася нова сфера суспільних відносин, а саме політичних. Політика — широке за обсягом і складне за змістом явище і поняття. У Стародавній Греції політика розумілась як мистецтво управління державою.

Політика — це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між різними соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, а також організація соціального життя.

Політика здійснюється з приводу і для досягнення державної влади. Будь-яка проблема здобуває політичний характер, якщо її рішення пов'язане з класовими інтересами, проблемою влади. Суб'єктами політики є класи, нації, соціальні угруповання, об'єднання громадян, політичні партії, держава. Політична сфера суспільства певним чином структурована, утворює складну систему.

Політична система суспільства — це сукупність політичних інститутів і організацій, політичної діяльності, політичних відносин, полі-

тичних норм, принципів і традицій, політичної свідомості і культури та засобів масової інформації у їх взаємодії, які відображають інтереси і волю соціальних об'єднань, що реалізують політичну владу, борються за її здійснення в рамках права через державу.

Політична система суспільства відображає різноманітні інтереси соціальних груп, що безпосередньо або через свої організації і рухи впливають на політичну владу. В сучасному суспільстві політична система являє собою необхідний механізм, за допомогою якого здійснюється народовладдя, суверенітет народу.

Політична система має ряд основних властивостей. Її існування і функціонування можливе лише в межах класового, соціально неоднорідного суспільства. Вона охоплює все суспільство, що існує в межах тієї чи іншої країни. Політичній системі притаманна наявність саме політичного характеру, а не економічного чи будь-якого іншого. В той же час кожна політична система спирається на певний тип економіки, соціальної структури й ідеології.

Держава займає провідне місце в політичній системі. Це зумовлено тим, що держава знаходиться в центрі політичної діяльності: навколо неї, навколо здобуття державної влади точиться політична боротьба. В історії суспільства держава була першим інструментом, знаряддям політики. Політика з'явилася з виникненням держави. І тільки поступово формуються інші соціальні інститути: спілки, громадські організації, партії, політичні рухи, що стали брати участь у політичному житті, у боротьбі за державну владу.

Сучасна держава володіє суверенною владою, уособлює суверенітет народу та суверенітет нації і є результатом реалізованого права на самовизначення; виступає офіційним представником усього народу через вищий представницький орган законодавчої влади; забезпечує права громадян; виконує різні загальносоціальні функції; має спеціальний апарат управління і примусу; встановлює обов'язкові для всіх правила поведінки у вигляді правових норм, за допомогою яких регулює суспільні відносини.

Оскільки основним засобом соціального регулювання в соціально неоднорідному суспільстві виступає право, воно так само, як і держава, займає особливе місце в політичній системі. Значення і роль права в політичній системі суспільства виявляються в наступному.

Право є необхідним стабілізаційним фактором політичної системи. Впорядкованість і стабільність політичних відносин, регулюва-

них правом, забезпечуються тим, що норми права розраховані на тривале існування в часі і реалізуються в чітко регламентованих процесуальних формах.

Право впливає на політику в кількох напрямках. Насамперед за допомогою норм публічного права, відображеного в Конституції і конституційних законах, закріплюються політичний лад суспільства, порядок формування і функціонування державних органів, виборче право, діяльність політичних організацій і рухів, поділ влади, політичні свободи громадян.

Право надає легітимність політичним рішенням. Поняття легітимності означає визнання державної влади і її рішень суспільством, обґрунтованість і необхідність цієї влади і її носіїв. У вузькому розумінні поняття легітимності характеризує законність влади та її рішення.

Право встановлює межі цивілізованої політичної діяльності. Такі межі закріплені в офіційних документах і забезпечені силою держави й авторитетом суспільства. Тому всі структурні елементи політичної системи, у тому числі й сама держава, змушені реалізовувати свої політичні запити з урахуванням цих меж.

У межах дії права засновуються політичні інститути, визначаються повноваження структурних елементів політичної системи. У правову форму вводяться відносини з приводу здобуття, утримання і здійснення державної влади, зв'язки між державними органами, політичними партіями, суспільними об'єднаннями і громадянами, відносини з іншими державами. Інакше кажучи, право виступає як високо-ефективний засіб регулювання суспільних відносин, включаючи політичні, виступає засобом людського виміру політики.

3.4. Поняття громадянського суспільства

Громадянське суспільство за своїм змістом не збігається із суспільством у цілому: останнє включає в себе державу. Держава є складовою суспільства, громадянське ж суспільство — це сфера відносин, які не зазнають прямого втручання з боку держави.

Громадянське суспільство — система взаємин між індивідами та їхніми об'єднаннями, в якій реалізуються індивідуальні та колективні інтереси, заснована на автономних від надмірного втручання з боку держави засадах, на свободі самореалізації, плюралізмі (багатоманітності) в усіх сферах суспільного життя, на пріоритеті прав людини.

Звичайно, такі відносини між державою і громадянським суспільством з'являються лише тоді, коли і суспільство, і держава перебувають на високому рівні економічного, політичного, культурного і духовного розвитку.

Громадянське суспільство — правове демократичне суспільство, де сполучним фактором виступають визнання, забезпечення і захист прав людини і громадянина. Ідеям громадянського суспільства про розумність і справедливість влади, про свободу і благополуччя особистості відповідають ідеї пріоритету права, єдності права і закону, правового розмежування діяльності різних галузей державної влади.

Громадянське суспільство — співтовариство вільних індивідів. В економічному плані зазначене означає, що кожен індивід є власником, реально має кошти, необхідні людині для нормального існування. Він вільний у виборі форм власності, визначенні професії, виду праці, розпорядженні результатами своєї праці.

Індивід може існувати самостійно, має право на досить автономну самоорганізацію для задоволення своїх потреб та інтересів. Політичний аспект свободи індивіда як члена громадянського суспільства полягає в його незалежності від держави, тобто в можливості, наприклад, бути членом політичної партії або іншого об'єднання, що виступає з критикою нинішньої державної влади, має право брати участь або не брати участі у виборах органів державної влади і місцевого самоврядування. Забезпеченою свобода вважається тоді, коли індивід через певні механізми (суд та ін.) може обмежувати свавілля державних та інших структур відносно себе.

Громадянське суспільство — відкрите соціальне утворення. У ньому забезпечується свобода слова, включаючи свободу критики, гласність, доступ до різного роду інформації, право вільного в'їзду в країну і виїзду з неї, культурне і наукове співробітництво із закордонними державними і громадськими організаціями.

Громадянське суспільство — складна структурована плюралістична система. Наявність різноманітних суспільних форм і інститутів (профспілки, партії, об'єднання підприємців, спілки споживачів, клуби тощо) дозволяє виразити і реалізувати різноманітні потреби й інтереси індивідів, забезпечує можливість прояву кожним своєї індивідуальності. Однією з важливих характеристик громадянського суспільства є громадська ініціатива як усвідомлена й активна діяльність індивідів на благо суспільства.

Плюралізм як риса, що характеризує громадянське суспільство, виявляється в усіх сферах: в економічній — це різноманіття форм власності; у соціальній і політичній — наявність широкої і розвиненої мережі суспільних організацій, у яких індивід може виявити і захистити себе; у духовній — забезпечення світоглядної свободи, виключення дискримінації за ідеологічними мотивами, толерантне ставлення до різних релігій, протилежних поглядів.

Структуру сучасного громадянського суспільства можна представити у вигляді п'яти основних систем, що відображають відповідні сфери його життєдіяльності. Це соціальна (у вузькому розумінні слова), економічна, політична, духовно-культурна й інформаційна системи.

Соціальна система охоплює сукупність спільностей, що об'єктивно сформувалися, і взаємин між ними. Це первинний, основний пласт громадянського суспільства. В нього входять інститути родини, виховання, освіти, що допомагають людині соціалізуватися. Другий блок складають відносини, що відображають різноманітні зв'язки людини з людиною як безпосередньо, так і в різних колективах (суспільних об'єднаннях за інтересами). Третій блок утворюють відносини між великими соціальними спільностями людей (групами, станами, класами, націями, расами).

Економічна сфера громадянського суспільства являє собою сукупність економічних інститутів власності, виробництва, розподілу, обміну, споживання сукупного суспільного продукту. В цій сфері індивід реалізує свої економічні інтереси.

Політичну сферу громадянського суспільства складає діяльність політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, в яких індивіди реалізують свої політичні інтереси і через які вони вступають у політичне життя.

Духовно-культурна система утворюється з відносин, що виникають на тлі духовно-культурних благ, діяльності відповідних інститутів, установ (освітніх, наукових, культурних, релігійних).

Громадянське суспільство тісно пов'язане як з державою, так і з правом. Держава покликана створювати найоптимальніші умови для розвитку громадянського суспільства, не втручатись у сферу реалізації приватних інтересів, а розвинене громадянське суспільство, у свою чергу, є соціальною базою демократичної, правової соціальної держави.

Право формується всередині громадянського суспільства як потреба у нормативній регламентації найважливіших суспільних відносин. Саме у громадянському суспільстві відчуються ті зміни, які мають бути певним чином упорядковані. Держава повинна цю потребу задовольнити, прийнявши відповідний нормативно-правовий акт, покликаний якнайоптимальніше вирішити проблему, що назріла.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. **Яке значення має організованість суспільних відносин і в яких формах вона існує?**
2. **Яке значення в суспільстві має влада і які є види влади?**
3. **Який існує зв'язок між державою, правом і політичною системою?**
4. **Що являє собою громадянське суспільство і як воно пов'язане з державою?**

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

4.1. Основні теорії виникнення держави

Тисячоліття люди живуть в умовах державно-правової дійсності: вони є громадянами (чи підданими) певної держави, підкоряються державній владі, погоджують свої дії з правовими приписами. Природно, що з давніх часів люди почали замислюватися над причинами і шляхами виникнення держави. Цей інтерес спричинив утворення різних теорій і доктрин. Висловлено десятки, якщо не сотні, суперечливих припущень. Разом з тим суперечки про природу держави і права, причини, джерела й умови їх виникнення продовжуються і донині.

Причини цього, по-перше, у складності й багатосторонності самого процесу виникнення держави і права, труднощах, що об'єктивно існують у його сприйнятті. По-друге, у неминучості суб'єктивного сприйняття цього процесу з боку дослідників. По-третє, множинність цих теорій пояснюється розходженнями історичних і соціальних умов, у яких жили їхні автори, розмаїтістю ідеологічних і філософських позицій, які вони займали.

Розглянемо основні теорії, що виділяють походження держави і права як специфічну проблему.

Теологічна теорія. Однією з перших теорій походження держави і права була теологічна, яка пояснювала їх виникнення божественною волею. Теологічна теорія відстоює ідеї непорушності, вічності держави, необхідності загального підпорядкування державній волі як влади від Бога, але разом з тим і залежності самої держави від божественної волі, що виявляється через церкву й інші релігійні організації. Найбільш яскравий представник — Фома Аквінський.

Патріархальна теорія (засновником був Аристотель, III ст. до н. е.). Її зміст полягає в тому, що держава виникає з патріархальної родини. Голова цієї родини стає главою держави — монархом. Його влада, таким чином, — це продовження влади батька, монарх же доводиться батьком усім своїм підданим. Основні положення патріархальної теорії переконливо спростовуються сучасною наукою. Немає

жодного історичного свідчення подібного способу виникнення держави. Навпаки, встановлено, що патріархальна родина з'явилася разом із державою у процесі розкладу первіснообщинного ладу.

Патримоніальна теорія. Представники цієї теорії вважають, що держава походить від права власника на землю (патримоніум). З права володіння землею влада автоматично поширюється і на людей, які на ній проживають.

Органічна теорія. Ця теорія виникла в XIX ст. у зв'язку з досягненнями природознавства, хоча деякі подібні ідеї висловлювалися значно раніше. Так, деякі давньогрецькі мислителі, у тому числі Платон (IV–III ст. до н. е.), порівнювали державу з організмом, а закони держави — із процесами людської психіки. Поява дарвінізму призвела до того, що багато соціологів, а також юристів стали поширювати біологічні закономірності (міжвидова і внутрішньовидова боротьба, еволюція, природний добір) на соціальні процеси та державу.

Теорія насильства (завоювання). Ця теорія виникла в XIX ст. Її автори пояснювали виникнення держави і права факторами військово-політичного характеру: завоюванням одним племінним союзом племен іншого. Для придушення поневоленого племені створювався державний апарат, приймалися закони. Виникнення держави, таким чином, розглядається як реалізація закономірності підпорядкування слабкого сильному.

Психологічна теорія. Представники цієї теорії пояснювали появу держави і права виявом властивостей людської психіки: потребою підкорятися, наслідуванням, психологічною залежністю від еліти первісного суспільства.

Теорія суспільного договору. Ця теорія була сформульована у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо та ін. у XVII–XVIII ст. За цією теорією до появи держави люди знаходилися в “природному стані”. Щоб забезпечити нормальне життя, вони укладають між собою договір про державотворення, добровільно передаючи правителям частину своїх прав. Відзначаючи прогресивність багатьох положень теорії суспільного договору, варто вказати на те, що в науці немає переконливих наукових даних, що підтверджують реальність цієї теорії.

Іригаційна (гідралічна) теорія К. Віттфогеля. Виникнення держав, їх перші деспотичні форми він пов'язує з необхідністю будівництва гігантських іригаційних споруд у східних аграрних областях. Ці роботи диктували необхідність жорсткого централізованого управління, розподілу, обліку, підпорядкування. І разом з тим іригаційна те-

орія враховує лише окремі зв'язки, окремі сторони процесу державотворення.

Історико-матеріалістична теорія. Виникнення цієї теорії, як правило, пов'язують з іменами К. Маркса і Ф. Енгельса, нерідко забуваючи їхніх попередників, таких, як Л. Морган. Суть цієї теорії в тому, що держава виникає як результат природного розвитку первісного суспільства, розвитку насамперед економічного.

Історико-матеріалістична концепція включає два підходи. Один з них, що панував у радянській науці, вирішальну роль відводив класовій боротьбі. Другий підхід виходить з того, що в результаті економічного розвитку ускладнюється саме суспільство, його продуктивна і розподільча сфери. Це вимагало удосконалення управління, що й приводить до виникнення держави.

Саме історико-матеріалістична (соціально-економічна) теорія має під собою суто науковий ґрунт. При цьому, як буде зазначено далі, обидва її напрями правомірні, оскільки в різних історичних умовах вирішальне значення як причини появи держави можуть здобувати як класові антагонізми, так і необхідність вирішення загальних справ, удосконалення управління суспільством, спеціалізації цього управління як форми поділу праці.

4.2. Загальна характеристика первісного суспільства

Пізнання держави і права варто починати з питання про походження держави — чи завжди в історії людського суспільства існував цей соціальний інститут, чи він з'явився на певному етапі розвитку суспільства. Тільки такий методологічний підхід, що реалізує принцип історизму, дозволяє усвідомити причини і форми появи держави, її характерні, сутнісні риси, відмінність від попередніх організаційних форм життя суспільства. А починати необхідно з комплексної характеристики первісного суспільства, головною ознакою якого був колективізм.

Почнемо з економічної сфери. Первісна людина займалася полюванням, рибальством, збиранням плодів і коренів рослин, тобто присвоєнням продуктів природи. Для цього вона використовувала примітивні знаряддя праці, що виготовлялися з природних матеріалів. Економіка цього суспільства була заснована на суспільній власності. При цьому неухильно дотримувалися двох правил: усе, що здобувалось, надходило до загального кошика і усе здане перерозподілялося,

кожен одержував певну частку. На інших засадах первісне суспільство просто не могло існувати, воно було б приречене на вимирання.

Протягом багатьох століть і тисячоліть економіка носила прикладно-власницький характер. Продуктивність праці була вкрай низькою. Природно, що в таких умовах не могли виникнути ні приватна власність, ні експлуатація. Це було суспільство економічно рівних, але рівних у бідності людей. Поступовий і досить повільний розвиток економіки йшов по двох зв'язаних між собою напрямках: удосконалення знарядь праці та удосконалення способів, прийомів і організації праці.

Соціальна організація первісного суспільства характеризувалася сімейною родовою общиною, якою керували її найбільш авторитетні і досвідчені представники. В основі сімейної общини лежали родинні стосунки, існувала фіксована система поділу праці, розподілу здобичі, шлюбно-сімейних відносин.

На більш пізніх стадіях розвитку первісного суспільства виникають племена, що об'єднали близькі роди, а потім і союзи племен. Укрупнення суспільних структур було вигідне суспільству: воно дозволяло ефективніше протистояти силам природи, створювало можливість для спеціалізації управління, дозволяло успішніше відбивати агресію сусідів. Разом з тим укрупнення сприяло швидшому освоєнню нових знарядь і прийомів праці.

Однак сама можливість об'єднання вирішально залежала від рівня розвитку економіки, від продуктивності праці, що визначали, яку кількість людей могла прогодувати певна територія. Словом, така соціальна організація первісного суспільства забезпечувала гармонійну взаємодію людини і природи.

Управління і влада первісного суспільства характеризувались наступними ознаками. Усі найважливіші питання вирішувалися загальними зборами. Кожен дорослий мав право брати участь в обговоренні й вирішенні будь-якого питання. Для здійснення оперативного управління обирався старійшина — найшанованіший член роду. Посада ця була не тільки виборною, але й змінюваною: як тільки з'являвся сильніший, розумніший, досвідченіший, він замінював старішину. Особливих протиріч при цьому не виникало, оскільки, з одного боку, жодна людина не відокремлювала себе (і своїх інтересів) від роду, а з другого — посада старішини не давала ніяких привілеїв (крім поваги): він працював разом з усіма й одержував свою частку, як і усі. Влада старішини ґрунтувалася виключно на його авторитеті, повазі до нього інших членів роду.

Плем'я очолювала рада старійшин, що представляли відповідні роди. Рада обирала вождя племені. Ця посада на ранніх етапах суспільного розвитку також була змінюваною і не давала привілеїв. Союз племен керувався союзом вождів племен, що обирав вождя союзу (іноді двох, один із яких був військовим вождем).

Нормативне регулювання було притаманне і первісному суспільству, яке не може існувати без певного порядку у відносинах. У первісному суспільстві існували своєрідні правила поведінки, які мали звичайний характер. Ці правила відображали інтереси всіх членів суспільства, передавались із покоління в покоління і виконувались добровільно, за звичкою. Порушення правил засуджувалось всім суспільством, включаючи і примусові заходи (смертну кару або вигнання з роду).

Розвиток первісного суспільства відбувався досить повільно, і ті істотні зміни в економіці, структурі, управлінні та ін., про які йшлося, почалися порівняно недавно. Первісне суспільство багато тисячоліть практично не змінювалося. Найсуттєвіші зміни починають відбуватися в період **неолітичної революції** (від *неоліт* — новий кам'яний вік). У цю епоху відбувається якісний переворот у всіх сферах життя людства від привласнюючого до відтворюючого господарства, тобто від полювання, рибальства і збирання до землеробства, скотарства і металообробки, керамічного виробництва. Цей перехід зайняв кілька тисячоліть.

10–12 тис. років тому відбулися несприятливі зміни клімату, почалося вимирання великої фауни (мамонтів) — основного джерела харчування людини в деяких регіонах. Людство відповіло на ці кризові явища переходом до нового способу існування — до відтворюючої економіки.

На етапі переходу до відтворюючої економіки в різних регіонах були одомашнені рослини і тварини. Заняття сільським господарством привело людство до осілості — ще одного великого перевороту. Сільське господарство дозволяло створювати запаси і переживати несприятливі часи, насамперед зиму (у певних регіонах).

Підсумок неолітичної революції — виникнення в деяких регіонах земної кулі ранніх землеробських суспільств. На їх основі виникають перші цивілізації і відбувається становлення ранньокласових суспільств.

Відтворююча економіка вже на перших етапах становлення характеризується таким обміном між людиною і природою, при якому людина стала вперше в історії створювати надлишковий продукт.

Селекція рослин, поливне землеробство привели до небувалих урожаїв, а згодом і до подальшого поділу праці. З'являються організатори виробництва, які здійснюють облік праці і розподіл її результатів.

Виникнення і привласнення надлишкового продукту приводить до становлення нових форм власності, до переходу від колективістської форми власності до колективної, групової і приватної; до подальшого соціального розмежування суспільства. Нова організація виробничої діяльності (її ускладнення, поява нових управлінських функцій) також сприяє соціальній диференціації суспільства.

4.3. Передумови та умови виникнення держави

Держава як нова організаційна форма життя суспільства виникає внаслідок неолітичної революції, переходу людства до відтворюючої економіки, тобто у процесі зміни матеріальних умов життя суспільства, становлення його нових організаційних форм. Первісна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування відтворюючої економіки, нових форм трудової діяльності.

Як правило, найдавніші держави виникають як **міста-держави**. Селище, у якому живуть вільні общинники-землероби, являє собою тепер вже не роду (сімейну), а сусідську общину. Воно поступово стає адміністративним, господарським і релігійним центром. Це місто разом з прилеглою до нього невеликою сільськогосподарською місцевістю і стає містом-державою. У такому місті постійно проживають вожді і жерці, воно стає місцем, де відбуваються засідання рад і зборів. Місто-держава знає чітку соціальну диференціацію, майнове розмежування, поділ праці.

З розвитком суспільства поступово усвідомлювалася важливість успішного управління, керівництва, відбувалася його спеціалізація, а та обставина, що особи, які здійснюють управління, накопичують відповідний досвід, приводила до довічного виконання громадських обов'язків. Чимале значення в закріпленні таких порядків мала і релігія. У ранньокласовій державі відбувається подальше виокремлення знаті, присвоєння громадських посад через передачу цих посад від батьків до дітей і головним чином на цій основі збагачення певних суспільних груп.

Класова природа первісних держав чітко визначилася лише з часом, коли розмежування суспільства, класоутворення призвели до захоплення держави тим чи іншим класом і пристосування її до своїх

інтересів і потреб. Процеси утворення класів і держави не можна розуміти спрощено, нібито спершу виникли класи, потім їхній антагонізм привів до появи держави. Ці процеси йдуть паралельно, взаємодіючи один з одним. Ранньокласова держава не є результатом діяльності тільки панівного класу. Вона — результат розвитку всього суспільства в цілому на етапі становлення відтворюючої економіки. Але, зрозуміло, той чи інший клас, захопивши державу, міг стати за допомогою держави і панівним класом.

При цьому поступово зникає практика виборності, змінюваності вождів, воєначальників, членів міських магістратів, рад. Їм на зміну прийшла інша практика — присвоєння посад і передача їх своїм нащадкам. У ранньокласовій державі особлива роль належить жерцям, що забезпечують знання і дотримання релігійних норм. Крім того, правитель у ранньокласовому суспільстві, як правило, поєднує світську і релігійну владу, вважається посередником між божествами і народом. Теократична державність була первинною в багатьох регіонах.

Таким чином, на відміну від соціальної організації первіснообщинного ладу, держава являла собою нове **політичне, структуроване і територіальне утворення**. Політичне тому, що, на відміну від родової общини (яка захищала загальні інтереси її членів), держава стала виражати і захищати класові інтереси. Держава виділилася із суспільства як особлива група людей, основним заняттям яких стало державне управління, організаційна діяльність. У ній з'явилися нові інструменти управління: суди, в'язниці, поліція, армія, інші органи, що можуть застосовувати примус.

На відміну від первісного суспільства, держава стала територіальним утворенням. Якщо первісна община мала у своїй основі засновану на спорідненні організацію, то держава поступово шляхом переростання цих общин у сусідські переходить до осілого способу життя, якого об'єктивно вимагало землеробство. Першим етапом територіальної організації стало місто, що поєднувало вже не стільки родичів, скільки населення, що проживало на певній території. Відтепер і апарат держави орієнтувався на управління тими чи іншими групами, що проживало на певній території в межах державних кордонів.

Таким чином, з аналізу нової, державної форми організації суспільства можна зробити висновок, що ознаками держави є єдиний територіальний простір, на якому здійснюється господарська діяльність; наявність особливої верстви людей — апарату управління і примусу, єдина система податків і фінансів. До цих ознак варто дода-

ти і мову, єдину для спілкування на території тієї чи іншої держави, єдину оборонну і зовнішню політику, транспортну, інформаційну, енергетичну системи.

4.4. Основні шляхи виникнення держави

У науці розрізняють східний та західний шляхи виникнення держави.

Перші **держави східного типу** виникли близько 5 тис. років тому в долинах великих річок — Нілу, Тигру і Євфрату, Інду, Гангу, Янцзи та ін., тобто в зонах поливного землеробства, що дозволяло різко підвищити продуктивність праці. Саме там уперше були створені умови для виникнення державності: з'явилася матеріальна можливість утримувати апарат управління, який не брав участі у виробничій діяльності. Поливне землеробство потребувало будівництва каналів, дамб, водопідйомників й інших споруджень, підтримки їх у робочому стані. Усе це визначало насамперед необхідність об'єднання общин під єдиним централізованим управлінням, оскільки обсяг робіт істотно перевищував можливості окремих родоплемінних утворень. Разом з тим усе це обумовило збереження сільськогосподарських общин і відповідно суспільної форми власності на основний засіб виробництва — землю.

Структура держави східного типу була подібна до піраміди: нагорі (замість вождя) — необмежений монарх, деспот, чия влада носила божественний характер; нижче (замість ради старійшин і вождів) — його найближчі радники; далі — чиновники нижчого рангу і т. д., а в основі піраміди — сільськогосподарські общини. Головний засіб виробництва — земля — формально знаходиться у власності общин, общинники вважаються вільними, однак фактично усе стало державною власністю, включаючи особистість і життя підданих, що виявилось в безроздільній владі держави.

Східні держави в деяких своїх рисах істотно відрізнялися одна від одної. В одних, як у Китаї, рабство носило домашній, сімейний характер. В інших, як у Єгипті, було багато рабів, які поряд з общинниками робили значний вклад в економіку. Однак, на відміну від європейського, античного рабства, заснованого на приватній власності, раби здебільшого були власністю держави і храмів і, порівняно з общинниками-землеробцями, не були основною продуктивною силою.

Водночас усі східні держави мали багато спільного: всі вони були абсолютними монархіями, деспотіями; відрізнялись могутнім чиновницьким апаратом; в основі їхньої економіки лежала державна форма власності на основні засоби виробництва, а приватна власність мала другорядне значення. Східний шлях виникнення держави являв собою плавний перехід, переростання первісного, родоплемінного суспільства на державу.

Західний шлях виникнення держави мав істотні відмінності від східного. Основним державотворчим фактором на території Європи (насамперед в античних державах) був класовий поділ суспільства, інтенсивне формування приватної власності на землю, а також на інші засоби виробництва: худобу, рабів. Уже на ранньому етапі обцинного ладу спостерігається економічна нерівність. Приватна власність стала базою, фундаментом для утвердження економічного панування заможних верств населення.

Іншим шляхом йшло становлення держави на Заході. Якщо природні умови Греції і Риму сприяли прискореному зламу патріархального ладу, то ці умови в Західній і Східній Європі до певного моменту створювали можливість для певного розвитку продуктивних сил у рамках родового суспільства, тоді як рабовласництво в тому вигляді, як воно існувало в Середземномор'ї, було економічно не вигідно.

Обцинники, що розорялися, попадали в залежність від багатих, а не в рабство, що сприяло тривалому збереженню колективної форми господарювання. Військові потреби, а також напівкочове землеробство сприяли збереженню колективної форми виробництва, в якій рабам просто не могло бути місця. Тому там майнова диференціація і соціальне розмежування привели поступово до формування протофеодального суспільства, в якому селяни зберігають особисту свободу і власність на землю. Таким шляхом йшов розвиток і багатьох інших держав на території Європи (Древньої Русі, Франції, Німеччини та ін.)

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте характеристику основних теорій виникнення держави.
2. Які особливості мала економіка первісного суспільства?
3. Назвіть передумови виникнення держави.
4. Чим відрізняються східний і західний шляхи виникнення держави?

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ

5.1. Сутність держави

Історія держави невіддільна від історії суспільства, разом із суспільством вона проходить довгий історичний шлях. Усебічно розкрити поняття, сутність, властивості й риси держави — завдання надзвичайно важке. Вирішити його можна лише при вивченні держави історично, у різних її зв'язках з економікою, соціально-політичним і духовним життям суспільства, максимально використовуючи при цьому наукові досягнення минулого і сучасності.

З давніх часів мислителі намагалися відповісти на запитання, що таке держава. Античні філософи розглядали державу як певну організацію порядку в суспільстві, вбачаючи в цьому її суть і основне призначення. Ця ідея знайшла багатьох послідовників і надалі.

У буржуазну епоху поширилось визначення держави як сукупності (союзу) людей, території і влади. Одні ототожнювали державу з країною, інші — із суспільством, ще інші — з колом осіб, що здійснюють владу. Деякі пов'язували поняття держави із психічним зв'язком між людьми. В. І. Ленін писав: “Держава — це машина для підтримки панування одного класу над іншим”.

Усі ці підходи відображають лише окремі сторони функціонування держави — як засобу затвердження порядку в суспільстві чи інструменту придушення; як певної території і населення; як сукупності певних зв'язків між людьми. Однак це лише окремі, хоча й дуже важливі аспекти існування держави. Її сутністю є наявність специфічної державної влади, що носить публічний політичний характер.

Існують різні концепції держави. Кожна з них по-різному підходить до визначення поняття держави, по-різному розкриває її сутність. Але при цьому сутність держави завжди розкривається через поняття **публічної політичної влади**. Сутність кожної конкретної держави визначається тим, кому належить державна публічна влада і в чітких інтересах вона здійснюється.

Окрім класових аспектів сутності держави, які не можна відкидати повністю, необхідно розглядати її загальносоціальні характерис-

тики. Держава виявляється не тільки машиною, знаряддям, механізмом примусу і насильства, але й великою соціальною і культурною цінністю, і сутність її не зводиться тільки до класової природи, тому що вона на кожному етапі свого розвитку виконувала і загальносоціальні функції.

5.2. Основні властивості держави

Держава являє собою особливу політичну організацію суспільства, структуровану певним чином. Про це свідчить спеціальний апарат, що складається з особливого розряду людей, які наділені публічно-владними повноваженнями і професійно виконують функції управління, охорони економічного, соціального і політичного ладу суспільства, у тому числі шляхом примусу. Влада держави характеризується суверенітетом. Вона диктує правила поведінки, обов'язкові для всього населення; стягування податків і зборів для потреб державного апарату, формування загальнонаціонального бюджету.

Держава — це політична організація суспільства, що забезпечує його єдність і цілісність, здійснює за допомогою апарату державної влади управління справами суспільства, реалізує суверенну публічну владу, що надає праву загальнообов'язкового значення, гарантує права і свободи людини і громадянина, законність і правопорядок. Держава — це суверенна політико-правова територіальна організація публічної влади соціально неоднорідного суспільства. Вона завжди відрізнялася від інших додержавних (що існували до неї) і недержавних (існуючих поряд з нею) інститутів і організацій своїми специфічними ознаками і рисами.

1. **Наявність публічної політичної влади.** Спільним поняттям для усіх варіантів розуміння сутності держави є поняття публічної політичної влади. Саме вона — визначальний інституціональний елемент держави.

У суспільстві існують різні види особистої і соціальної влади — влада глави родини, влада рабовласника чи феодала над рабом або слугою, економічна влада власників на засоби виробництва, духовна влада (авторитет) церкви. Усі вони являють собою або індивідуальну, або корпоративну, групову владу, яка існує в силу особистої залежності підвладних, не претендуючи на загальність, не є публічною.

Влада ж публічна поширюється за територіальним принципом, їй підкорюються усі, хто перебуває на “підвладній” території. Для пуб-

лічної влади неважливо, чи пов'язані підвладні спорідненням, етнічними, іншими узами, чи ні. Публічній владі на її території підкоряються всі, включаючи іноземців (за невеликим винятком), осіб без громадянства та громадян даної держави.

Публічна влада має політичний характер, здійснюється особливою верствою людей, котрі професійно управляють суспільством. Важливою відмінною рисою держави є наявність поряд з апаратом влади і управління специфічного апарату примусу. Він складається з армії, поліції, розвідки, контррозвідки, в'язниць. Апарат публічної політичної влади має монополію на примус, включаючи можливість застосування насильства на всій підвладній території й стосовно всього населення. Ніяка соціальна влада не може конкурувати з публічною політичною владою і застосовувати силу без її дозволу.

Наявність публічної влади має принципове значення для будь-якої держави. Саме це відрізняє державу від первісного суспільства (у якому влада мала суспільний характер) та від влади інших суб'єктів.

2. Для держави характерна **територіальна організація населення і здійснення публічної влади в територіальних межах**. У додержавному суспільстві приналежність індивіда до того чи іншого роду обумовлювалася кривним спорідненням. Причому рід часто не мав точно визначеної території, пересувався з одного місця на інше. У державно-організованому суспільстві кривноспоріднений принцип організації населення утратив своє значення. На зміну йому прийшов принцип територіальної організації. Державна влада територіально поширюється, тобто впливає не на саму територію, простір, а на людей, що знаходяться в межах цієї території. Таким чином, територіальний елемент держави — це простір, у межах якого діє державна влада.

Держава має чітко локалізовану територію, на яку поширюється її суверенна влада, а населення, якщо на ній проживає, перетворюється на підданих чи громадян держави. Виникають, таким чином, просторові межі держави. Територія держави є свого роду матеріальною базою будь-якої держави, без якої вона не може існувати. Під територією держави розуміється простір, у межах якого здійснюється державна влада. Територіальний розподіл населення неминуче спричиняє адміністративно-територіальний розподіл для найоптимальнішої організації державної влади і управління. Уся територія держави розбивається на ряд адміністративно-територіальних одиниць — округи, провінції, області, краї, дистрикти, графства, райони тощо.

Від недержавних організацій (профспілок, політичних партій та ін.) держава відрізняється тим, що вона уособлює все населення країни, яке проживає в межах певної території, поширює на нього свою владу. На відміну від держави, профспілки і політичні партії, інші політичні організації об'єднують у своїх лавах лише частину населення, створюються добровільно за тими чи іншими інтересами.

3. **Державний суверенітет.** Поняття “державний суверенітет” виникло у процесі переходу від феодалізму до капіталізму, коли треба було відокремити державну владу від церковної і надати їй винятково монопольного значення. Нині суверенітет — обов'язкова ознака держави. Суверенітет як властивість (атрибут) державної влади полягає в її верховенстві, самостійності, повноті і незалежності.

Верховенство і повнота державної влади всередині країни означає: універсальність її впливу на все населення, на всі партії та громадські організації цієї країни; можливість скасувати всяке рішення будь-яких інших суспільних і політичних організацій; наявність у неї таких засобів впливу, яких ніяка інша суспільна влада не має (армія, поліція чи міліція, в'язниці та ін.). Самостійність проявляється у здатності державної влади самостійно видавати загальнообов'язкові для всього суспільства правила поведінки, встановлювати і забезпечувати єдиний правопорядок, визначати права й обов'язки громадян, посадових осіб, державних, партійних і громадських організацій. На зовнішньополітичній арені суверенітет держави проявляється в незалежності та рівноправності у відносинах з іншими державами.

Таким чином, державний суверенітет всередині країни і поза нею виявляється у винятковому, монопольному праві держави вільно вирішувати всі свої справи без стороннього втручання.

Поряд з державним суверенітетом існує суверенітет народу і суверенітет нації. Суверенітет народу означає повновладдя народу у вирішенні корінних питань організації свого життя. У більшості конституцій сучасних держав містяться вказівки на те, що їхня влада походить від народу і належить народу. Теоретично державна влада повинна виражати інтереси народу і служити народу. Однак на практиці це не завжди так. Державна влада і суверенітет не завжди збігаються з народною владою і суверенітетом. Під суверенітетом нації розуміється повновладдя нації у вирішенні характеру свого життя, самовизначення шляхом утворення самостійної держави.

4. Характерною ознакою держави, поряд із зазначеними особливостями, є **податкова система і податки**. Спочатку вони необхідні лише для того, щоб утримувати армію, поліцію й інші примусові орга-

ни, а також державний апарат. Пізніше вони стали поширюватися і на різні, здійснювані державою, соціальні, освітні, медичні, культурні, виховні й інші програми.

5. **Нерозривний зв'язок держави і права.** Без права держава існувати не може. Право юридично оформляє державу і державну владу і тим самим робить їх легітимними (легальними), тобто законними. Держава здійснює свої функції у правових межах. Право вводить функціонування держави і державної влади в рамки законності, підпорядковує їх конкретному правовому режиму.

6. Крім названих ознак, кожна держава виділяється своїми **символами, пам'ятними датами, атрибутами**. У кожної держави є свій гімн, прапор, герб, установлюються правила офіційного поведіння, традиції, форми звертання людей один до одного і вітання.

7. Державна влада здійснюється **специфічними методами**. До методів здійснення державної влади належать переконання та примус. Переконання — це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейними і моральними засобами для формування у неї поглядів, заснованих на розумінні сутності державної влади, її цілей та функцій.

Державна влада не може обійтися без особливого, тільки їй притаманного методу здійснення влади — державного примусу. Державний примус — це психологічний, матеріальний та фізичний (насильницький) вплив уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави. Державний примус повинен бути правовим, тобто чітко закріплений нормами права.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які існують основні підходи до розуміння сутності держави?
2. Що являє собою публічна влада і чим вона відрізняється від інших форм влади?
3. Розкрийте поняття державного суверенітету.
4. Охарактеризуйте типівість територіального поширення державної влади.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Поняття функцій держави

Перед будь-якою державою постає коло завдань, на вирішення яких вона спрямовує свої матеріальні ресурси, ідеологічні та політичні зусилля. З усієї сукупності цих завдань можна виділити такі, що виражають сутність держави. Ці основні напрями діяльності держави називаються її функціями.

Функціональний підхід, по-перше, допомагає глибше засвоїти саме поняття держави, побачити її історичне призначення і роль у житті суспільства; по-друге, дає можливість науково окреслити зміст діяльності держави в конкретних історичних умовах; по-третє, служить цілям удосконалювання організаційної структури держави й якісного здійснення державного управління.

Функції держави — це взяті в комплексі головні напрями її внутрішньої і зовнішньої діяльності, що виражають і конкретизують класову і загальнолюдську сутність і призначення держави в суспільстві, цілі й завдання держави по управлінню суспільством у властивих їй формах і властивими їй методами.

Головні завдання і цілі держави на тій чи іншій стадії розвитку обумовлюються економічними, політичними та соціальними умовами в суспільстві. Здійснення функцій держави має постійний, систематичний характер і відбувається протягом всього часу існування умов, що спричинили появу тих чи інших функцій.

Усебічне пізнання держави припускає вивчення того, як цей соціальний інститут діє, змінюється, розвивається, як реалізує своє соціальне призначення. Держава тільки тоді функціонує продуктивно, коли її функції повною мірою відповідають об'єктивним потребам суспільства.

Функції держави відносно суспільства — це основні напрями її діяльності, націлені на вирішення загальних справ суспільства. Необхідність їх вирішення ставить перед державою певні завдання. Пояснити функції держави — значить пояснити завдання, що постають

перед нею, і способи їх здійснення. Слід мати на увазі, що і внутрішні, і зовнішні функції здійснюються відносно суспільства, в якому існує держава.

Все це допомагає виділити наступні найбільш істотні ознаки функцій держави.

- Функція держави не будь-який, а саме основний, головний напрям її діяльності.
- У функціях предметно виявляється її класова і загальнолюдська сутність, її соціальне призначення. Функції держави як вираження її соціального призначення показують, у чому знаходить своє виявлення вплив держави на суспільство, її регулююча роль.
- Виконуючи свої функції, держава тим самим вирішує завдання, що постають перед нею.
- Функції держави конкретизують цілі державного управління. Виконуючи свої функції, держава вирішує завдання з управління суспільством.
- Реалізуються функції у певних формах і особливими, характерними для державної влади методами.
- Функції держави мають об'єктивний, конкретно-історичний характер.

6.2. Класифікація функцій держави

Вивчення функцій держави неможливе без правильної, науково обґрунтованої класифікації. В наукових і практичних цілях функції держави можуть бути класифіковані за різними критеріями: часом дії, об'єктом, принципом поділу влади, ступенем значущості, походженням, сферою політичної спрямованості.

1. **За часом дії** їх поділяють на *постійні*, здійснювані державою на всіх етапах існування, і *тимчасові*, поява яких викликана специфічними умовами суспільного розвитку, а припинення — їх зникненням.

2. Класифікація **за об'єктом** найхарактерніша. Кожна функція держави має свій об'єкт впливу і свій зміст. Об'єкт — певна сфера суспільних відносин (економіка, культура, екологія та ін.), на яку спрямований державний вплив. Об'єкти і служать критерієм розмежування функцій держави, їх поділу на економічні, політичні, культурні, ідеологічні тощо.

3. Деякі вчені до числа критеріїв відносять також **принцип поділу влади** і класифікують функції держави на основі цього принципу. Відповідно функції поділяють на законодавчі, виконавчі і судові.

Проте ця класифікація не є загальноприйнятою, її противники стверджують, що цим самим функції держави ототожнюються з функціями її окремих органів — законодавчих, виконавчих та судових.

4. Висловлюється також думка, що функції держави варто поділяти на **основні і неосновні (додаткові)**. Звичайно, такий поділ дуже умовний. Кожна функція держави є об'єктивно необхідною. Однак на різних етапах розвитку держави можливе виділення пріоритетних напрямів, на яких варто зосередити увагу в першу чергу. Ці напрями стають для держави основними.

Основні функції — це найзагальніші, найважливіші напрями діяльності держави зі здійснення стратегічних завдань і цілей, що постають перед нею в певний історичний період. Основні функції держави містять безліч інших її функцій, іменованих неосновними функціями. Останні як структурні складові основних функцій являють собою напрями діяльності держави з виконання її завдань у конкретній, вузьчій сфері громадського життя.

5. **За причинами (джерелами) виникнення** функції держави можна поділити на функції, що випливають з класових протиріч (придушення опору експлуатованих класів та ін.), та функції, що випливають з потреб суспільства в цілому (забезпечення правопорядку, охорона природи і навколишнього середовища тощо).

Класові функції — це ті напрями діяльності держави, що найповніше відображають класові інтереси, волю того класу, тієї соціальної сили, групи, що панують у цьому суспільстві, захоплюють і здійснюють державну владу.

Загальносоціальні функції реалізуються в інтересах усього суспільства, у тому числі і панівної еліти, і підлеглих класів, і соціальних груп (наприклад, будівництво доріг, іригаційних систем, боротьба зі стихійними лихами, здійснення соціальних програм та ін.).

6. **За сферами політичної спрямованості** (внутрішня і зовнішня політика) функції держави поділяють на внутрішні, що визначають діяльність держави всередині країни, її роль у житті цього суспільства, і зовнішні — діяльність за її межами, що розкриває роль держави у відносинах з іншими державами. Внутрішні і зовнішні функції будь-якої держави тісно пов'язані, оскільки зовнішня політика багато в чому залежить від внутрішніх умов існування цієї держави.

У теорії держави поділ функцій на внутрішні і зовнішні є найбільш поширений. Внутрішні функції, націлені на вирішення внутрішніх завдань країни, показують ступінь активності впливу держа-

ви на суспільство, а зовнішні — на встановлення і підтримку відносин з іншими державами. Проте нині поділ функцій держави на внутрішні і зовнішні втрачає деякою мірою своє значення, оскільки багато внутрішніх функцій набуває зовнішній характер (наприклад, екологічний напрям діяльності держави), і навпаки.

Спостерігається виділення глобальних функцій держави, які характеризують її діяльність в екологічній, демографічній, сировинній, космічній сферах, у галузі створення і використання ядерної, інформаційної технології, у галузі захисту прав людини й інших сучасних глобальних сферах діяльності, що стосуються всієї цивілізації. Але все одно значення внутрішніх функцій держави не можна в жодному разі применшувати.

Внутрішні функції держави. Серед внутрішніх функцій можна виділити блок охоронних функцій — охорони існуючих форм власності, забезпечення (охорони) правопорядку, охорони і захисту прав і свобод громадян.

Конституція, визнавши людину, її права і свободи вищою соціальною цінністю, вперше закріпила захист прав і свобод людини і громадянина як функцію держави. Тим самим охорона і розвиток політичних, економічних, соціальних, культурних, особистих прав і свобод складають зміст діяльності всіх органів державної влади.

Охорона наявних форм власності — функція, властива всім державам, бо всі вони охороняють і захищають свій економічний фундамент. У демократичному суспільстві діє принцип рівного правового захисту усіх форм власності.

Охорона правопорядку — найважливіша і найнеобхідніша функція будь-якої держави, що впливає з потреб суспільства. У демократичній державі на перший план висувається охорона прав і свобод громадян, без чого неможливий справжній правопорядок.

Друга половина ХХ ст. характеризується тим, що в розвинених країнах світу до основних функцій держави соціального спрямування увійшла *економічна функція*. Тепер держава втручається в економіку, визначає темпи її зростання, встановлює пропорції між окремими її галузями. Утворились державний сектор економіки, державна власність, державне управління підприємствами й організаціями, що на ній базуються. Економічна функція держави має антикризову спрямованість і націлена на створення соціально орієнтованої ринкової економіки.

З економічною тісно пов'язана *соціальна функція держави*. Головне її призначення — усунути можливу соціальну напруженість у суспільстві, вирівнювати різкі диспропорції в соціальному стані людей, розвивати охорону здоров'я, освіту, культуру. В усьому цьому чітко простежується мета держави — забезпечити всім гідне існування, вільний розвиток особистості, захист родини, соціальну справедливість і соціальну захищеність.

Ця функція впливає зі ст. 1 Конституції України, що визначає нашу державу як соціальну. Зміст цієї функції багатозначний: у державі охороняються праця і здоров'я людей, встановлюється гарантований мінімальний розмір оплати праці, забезпечується державна підтримка родини; розвивається система соціальних служб; встановлюються державні пенсії та інші гарантії соціального захисту.

Соціальна функція держави спрямована на подолання бідності, нерівності і зростання безробіття; на стабілізацію рівня життя населення і більш рівномірний розподіл тягаря економічних труднощів між різними верствами населення.

Останнім часом багато передових держав світу активно здійснюють *функцію розвитку науково-технічного прогресу*. Постійно розширюється сфера науково-технічних досліджень, що відбуваються на державній основі. Це викликано тим, що сучасні масштаби наукових досліджень і експериментальних робіт значно зросли. Тому держава бере на себе стимулювання технічного прогресу, майже повністю оплачує витрати в галузі фундаментальних теоретичних досліджень.

Функція розвитку культури, науки й освіти склалася замість раніше здійснюваної культурно-виховної функції з властивим їй домінуванням радянської державної ідеології. На відміну від колишньої, функція розвитку культури, науки й освіти ґрунтується на визнанні Конституцією ідеологічного плюралізму, відповідно до якого ніяка ідеологія не може встановлюватися як загальнообов'язкова. Конституція гарантує кожному свободу літературної, художньої, наукової, технічної творчості, охорону інтелектуальної власності.

Екологічна функція, або функція охорони природи і раціонального використання природних ресурсів, об'єктивно обумовлена розвитком науково-технічної революції і її часом негативних наслідків для людини. В цих умовах проблема екології вийшла на перший план не тільки в межах окремої країни, але й у глобальному міжнародному масштабі.

Зовнішні функції держави забезпечують здійснення її зовнішньої політики, відображають основні напрями її діяльності на зовнішньополітичній арені, спрямовані на встановлення та підтримання певних відносин з іншими державами.

Серед зовнішніх функцій, як правило, виділяють наступні: оборона країни, захоплення чужих територій, дипломатична, взаємодопомоги. Однак з погляду сучасного розуміння права агресивну зовнішню політику, ведення агресивних воєн, імперіалістичну діяльність не можна вважати функціями держави. Це — діяльність, що суперечить міжнародному праву, тобто протиправна.

Останнім часом змінилася не тільки наша країна, але й увесь світ. Відійшла в минуле глобальна конфронтація. Відповідно істотних змін зазнали зовнішні функції нашої держави: стала першорядною функція підтримки миру і міжнародної безпеки, активізувалися міждержавні економічні відносини, розвивається колективна безпека, створюються міжнародні миротворчі збройні сили. Усе це й обумовило появу відповідних зовнішніх функцій.

Наша держава здійснює наступні *основні зовнішні функції*: оборона країни; забезпечення миру і підтримка світового порядку; інтеграція у світову економіку і співробітництво з іншими країнами у вирішенні глобальних проблем.

Функція оборони країни передбачає військову безпеку, формування і функціонування збройних сил, застосування яких здатне протистояти агресії інших держав, посяганням на державний суверенітет.

Функція забезпечення миру і підтримки світового порядку передбачає недопущення нової глобальної війни, зміцнення обов'язкового для всіх режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, зміцнення ООН.

Функція інтеграції у світову економіку і співробітництва з іншими країнами у вирішенні глобальних проблем виокремилась в основну функцію. Новий характер міжнародних зв'язків відкрив сприятливі можливості для більш ефективної реалізації інтересів нашої держави в галузі економіки, торгівлі, бізнесу, науково-технічного співробітництва, інтеграції у світову економіку. Діючи в цьому напрямі, Україна вступила в основні міжнародні економічні організації, уклала ряд договорів про партнерство і співробітництво. Впровадження у світову економіку привело до реформування зовнішньоекономічної діяльності, за допомогою якої вітчизняний ринок тісно взаємодіє зі світовим; усунуто монополію держави в зовнішньоекономічних зв'язках.

6.3. Форми і методи здійснення функцій держави

Держава повинна виконувати свої функції у притаманних їй формах, застосовувати у своїй діяльності різні методи. У правовій літературі під **формами здійснення функцій держави** розуміють, по-перше, специфічні види державної діяльності; по-друге, однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції.

Розрізняються правові та неправові форми реалізації функцій держави.

Правові форми здійснення функцій держави — це однорідна за своїми зовнішніми ознаками, характером і юридичними наслідками діяльність державних органів, пов'язана з виданням юридичних актів (нормативних та індивідуальних). У правових формах відображаються зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права й у рамках закону. Крім того, вони показують, як державні органи і посадові особи працюють, які юридичні дії вони здійснюють.

Виділяють три правові форми здійснення функцій держави — правотворчу, правовиконавчу і правоохоронну.

Правотворча діяльність — це форма здійснення функцій держави шляхом підготовки і видання нормативно-правових актів, без яких реалізація функцій держави практично неможлива. Наприклад, як здійснювати соціальну функцію без законодавства про соціальне забезпечення?

Правовиконавча діяльність — це діяльність державних органів з виконання законів і підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права. Вона являє собою зв'язану з повсякденним розв'язанням питань управління справами суспільства владну, виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів.

Правоохоронна діяльність — це форма здійснення функцій держави за допомогою владної оперативної роботи державних органів з охорони норм права від порушень, захисту прав і свобод, із забезпечення виконання юридичних обов'язків, з притягнення осіб, що скоїли правопорушення, до юридичної відповідальності, з охорони правопорядку, попередження правопорушень.

Неправові (організаційні) форми охоплюють великий обсяг організаційно-підготовчої роботи у процесі здійснення функцій держави.

Така діяльність є і необхідною, і правомірною, але вона не пов'язана з юридично значущими діями, що тягнуть за собою правові наслідки. Це, наприклад, підготовча робота зі збору, оформлення і вивчення різної інформації при вирішенні юридичної справи, ознайомлення з листами і заявами громадян тощо.

Виділяють наступні неправові (організаційні) форми діяльності державних органів по здійсненню функцій держави: 1) організаційно-регламентуючу; 2) організаційно-господарську; 3) організаційно-ідеологічну.

Організаційно-регламентуюча діяльність являє собою поточну організаційну роботу з вирішення повсякденних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму.

Організаційно-господарська діяльність — це оперативно-технічна, поточна господарська робота з матеріального забезпечення виконання різних державних функцій (економічне обґрунтування, контроль-ревізійна діяльність, бухгалтерія, статистика, організація постачання, збуту тощо).

Організаційно-ідеологічна діяльність — це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота (роз'яснення законів та інших нормативних актів, формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо).

Методи здійснення функцій держави досить різноманітні. Так, виконуючи охоронну функцію, держава використовує методи переконання і примусу, для реалізації економічної функції необхідний цілий набір економічних методів — прогнозування, планування та ін.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає соціальне призначення держави?
2. Чим характеризуються функції держави?
3. У чому полягає соціальна обумовленість функцій держави?
4. Назвіть форми і методи здійснення функцій держави.

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ

7.1. Поняття і основні критерії типології держав

Держава — явище винятково різнобічне і багатогранне. Це обумовлює створення різних систем її класифікації. У цьому плані здійснюються численні, різні за своїми підставами спроби, але всі вони зводяться до необхідності виділення із сукупності всіх, що будь-коли існували, теперішніх і тих, котрі з'являться в майбутньому держав і правових систем, певних типів держави і права, до необхідності їхньої **типології** (“типізації”) чи класифікації.

Типологія держав і правових систем повинна здійснюватися на чітко визначеній основі. Що ж собою являють критерії класифікації (типології) держави? Які риси й особливості їм повинні бути притаманні?

Насамперед це об'єктивність. Як свідчить величезний досвід дослідження держав, як “об'єктивні” критерії їх класифікації широко використовувалися географічні та кліматичні фактори, ступінь складності, характер їх зв'язків з релігією, ступінь свободи і незалежності людини від держави, спосіб внутрішньодержавної організації і життєдіяльності, рівень розвитку загальної культури і світогляду, спосіб виробництва матеріальних і духовних благ, характер державного режиму.

Найрозповсюдженішими в сучасній науці є класифікації держав відповідно до суспільно-економічних формацій (формаційний підхід) і за цивілізаціями (цивілізаційний підхід).

Визначившись з основними критеріями типології держав, необхідно визначитися також з поняттям типу держави. Тип держави — це не будь-яка окремо існуюча держава, це — наукова категорія, збірний образ реально існуючих на даному історичному відтинку часу держав, яка складається із сукупності найбільш важливих, спільних для всіх цих держав ознак.

7.2. Формаційний підхід до типології держав

Відповідно до марксистських положень про формаційний підхід класова сутність держави, як й інших соціальних інститутів, у кінцевому підсумку визначається економічним фактором, станом виробничих відносин, способом виробництва, а сама держава є лише надбудовою над економічним базисом. Інакше кажучи, за формою і змістом держава обумовлена економічним ладом суспільства.

Саме такий підхід до класифікації держави застосовувався в нашій науці, причому в його основі лежало поняття історичного типу держави. **Історичний тип держави — це сукупність основних рис держави певної суспільно-економічної формації, що виражають її класову сутність і призначення у суспільстві.** Виділення суспільно-економічних формацій базується насамперед на способі виробництва і формі власності на засоби виробництва.

Незважаючи на недоліки, у рамках марксистського вчення про суспільно-економічні формації і тип держави було отримано чимало цінних результатів.

По-перше, встановлена залежність типу держави, класової приналежності влади від характеру економіки, способу виробництва, від суспільно-економічної формації. Влада в державі, як правило, належить економічно панівному класу, в руках якого знаходяться засоби виробництва.

По-друге, були об'єднані в одні класифікаційні групи держави, що мають єдиний — по відображенню класових інтересів — характер влади. На цій основі виділені рабовласницька, феодална, буржуазна і соціалістична держави, влада в яких належала відповідно рабовласникам, феодалам, буржуазії і трудящим на чолі з робітничим класом.

По-третє, з'явилася можливість виявляти загальне й особливе в організації, функціонуванні та розвитку держав, що входять у зазначені типи.

І нарешті, по-четверте, були виявлені закономірності зміни одного типу держави іншим — відповідно до зміни суспільно-економічних формацій.

Згідно з марксистською формаційною теорією типологія держави своєю підставою має суспільно-економічні формації. В історії людства таких формацій виділялося п'ять: первіснообщинна, рабовласницька,

феодална, буржуазна і комуністична (соціалістична формація розглядалась як перехідна до комуністичної). І з кожною, крім першої та останньої, пов'язувався певний тип держави, була сформульована основна теза про те, що історія знає чотири історичних типи держави: рабовласницький, феодалний, буржуазний і соціалістичний.

З погляду формаційної теорії **рабовласницька держава** — це перший історичний тип держави, що виник у результаті розкладу первіснообщинного ладу і являв собою політичну організацію класу рабовласників. Держава необхідна рабовласникам для утримання в покорі рабів, їх експлуатації та придушення їх опору. Формаційна теорія відносить до рабовласницького типу держав, крім античних — Афіньської і Римської, — численні держави Давнього Сходу: Єгипет, Вавилонську державу, Ассирію, Хетське царство, Індію і Китай та ін.

Відповідно до формаційного підходу **феодална держава** є другим історичним типом держави. Феодална держава розглядається як знаряддя організованого насильства над кріпосними селянами, орган диктатури феодалів.

Буржуазна держава — третій історичний тип держави, запропонований формаційною типологією. Згідно з цією теорією капіталістична держава забезпечує умови буржуазної експлуатації, в її основі — приватна власність на засоби виробництва. Вона являє собою диктатуру буржуазії, спрямовану на те, щоб тримати в підпорядкуванні робітничий клас.

Нарешті, ще один історичний тип держави, що виокремлюється в рамках формаційної теорії, — **соціалістична держава**. Вважалося, що вона являє собою вищий і останній історичний тип держави. Соціалістична держава розглядалася як організація політичної влади трудящих на чолі з робітничим класом, як диктатура пролетаріату.

Нині стають очевидними певна помилковість такого підходу, неможливість його використання як єдино вірної методологічної і філософської основи пізнання державно-правових форм суспільного буття. Спробуємо розібратись.

1. Першим недоліком викладеного формаційного підходу є його догматизація.

2. Наступним недоліком формаційної теорії держави є відсутність у формаціях азійського способу виробництва і відповідного східного типу держави.

3. Істотним недоліком формаційної теорії є звеличування соціалістичної держави, представлення її як вищого неексплуаторського типу держави (всі інші типи визначаються як експлуаторські й неповноцінні).

4. Ще одним недоліком такої типології є абсолютизація класового підходу, ігнорування загальносоціальної ролі держави. Слід зазначити схематизм і однолінійність цієї концепції. Відповідно до неї всі держави проходили жорстко заданий шлях від одного історичного типу до іншого. Насправді еволюція держав була набагато різноманітнішою.

Звичайно, марксистська типологія держави, заснована на формаційному підході, далеко не бездоганна. Марксистську типологію держав можна критикувати, можна відмовитися від неї, але спочатку потрібно запропонувати замість неї щось досконаліше. Можливо, плідними будуть удосконалення і розвиток формаційного підходу?

Сучасні вчені переосмислюють запропоновану Марксом формаційну теорію. Здійснюються спроби її удосконалення. До вже відомих формацій прихильники такого підходу пропонують додати “східну державу”, “азійський спосіб виробництва” і “протофеодалізм”. Слід по-новому підійти і до характеристики “посткапіталістичної” держави. Що це: новий тип чи держава перехідного типу? Не можна ігнорувати також держави, що й далі йдуть соціалістичним шляхом розвитку (КНР, Куба, КНДР).

7.3. Цивілізаційний підхід до типології держав

Нині поряд з формаційним підходом до вирішення питання про типологію держав широко застосовується й інший підхід, що одержав у суспільних науках назву цивілізаційного підходу.

Цивілізація (від лат. *civilis* — громадянський, суспільний, державний) — поняття дуже широке і неоднозначне. Це і синонім культури, і рівень розвитку матеріальної і духовної культури. А оскільки культура, як відомо, має кілька сотень визначень, то в результаті з’являється можливість говорити про найрізноманітніші варіанти цивілізаційної типології.

Поняття “цивілізація” затвердилося в європейській науці в епоху Просвітництва і з тих пір набуло такої ж багатозначності, як і поняття “культура”. В загальному розумінні поняття “цивілізація” можна

визначити як певну соціокультурну систему високорозвиненого суспільства, що підтримує його єдність за допомогою духовно-моральних і культурних факторів суспільного розвитку.

Цивілізаційний підхід до типології держави бере за основу класифікації держав не матеріально-економічний критерій, а **духовно-культурні й моральні фактори**. Замість “суспільно-економічної форми” як критерію типології держави і права й інших критеріїв здійснюється спроба використання як такого критерію “цивілізації”.

З урахуванням цієї багатозначності й розробляється сьогодні цивілізаційний підхід ученими Заходу і Сходу. У своїх дослідженнях вони спираються на праці таких відомих представників філософської, політологічної та соціологічної думки, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, М. Вебер, П. Сорокін та ін.

У сучасних соціальних науках термін “цивілізація” вживається в різних випадках і досі не має строго визначеного, фіксованого значення. Він асоціюється і з “гарними манерами”, і з певними стадіями розвитку суспільства. Таким чином, неоднозначність терміна і поняття “цивілізація”, внутрішня суперечливість і багатоплановість разом з аморфністю його змісту і невизначеністю роблять дуже проблематичним його використання як єдиного і основного критерію типології держав і правових систем.

Розглянемо основні погляди на цивілізацію. Цивілізація, на думку американського політолога С. Хантингтона, являє собою “певну культурну сутність”. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні громади, зауважує автор, усі вони мають особливу культуру, що відображає різні рівні культурної неоднорідності. Виходячи з цього, цивілізацію можна визначити як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей.

Цивілізацію необхідно визначити, виходячи із загальних рис індивідуального порядку, таких, як мова, історія, релігія, звичаї, соціальні інститути тощо. Цивілізація, робить висновок С. Хантингтон, це найширший рівень спільності, з яким кожна людина себе співвідносить.

Аналогічну позицію щодо визначення цивілізації займав відомий англійський учений, історик А. Тойнбі. На його думку, цивілізація є не що інше, як певний тип людських співтовариств, що викликає “певні асоціації в галузі релігії, архітектури, живопису, звичаїв, словом, в царині культури”. Уся світова історія, на його думку, нарахо-

вує 26 цивілізацій: єгипетську, китайську, західну, православну, арабську, мексиканську, іранську, сирійську та ін.

Існують різні підстави для типології цивілізацій і їхньої державності: хронологічні, генетичні, просторові, релігійні, за рівнем організації та ін. Історичний прогрес привів до складання понад двох десятків цивілізацій, які відрізняються не тільки системами цінностей, що затвердилися в них, культурою, але і характерним для них типом держав. Зокрема, ґрунтуючись на різних підходах до поняття “цивілізація”, можна виділити наступні види цивілізацій і відповідних їм типів держави:

- східні, західні та змішані;
- давні, середньовічні та сучасні;
- аграрні, промислові та науково-технічні;
- доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні;
- локальні, особливі та сучасні.

У своєму розвитку цивілізації проходять кілька етапів. Перший — **локальні цивілізації**, найдавніші, являли собою вогнища культури, що відрізняло їх від інших, “нецивілізованих” спільностей (давньоєгипетська, шумерська та ін.). Другий — **особливі цивілізації** (індійська, китайська, західноєвропейська, східноєвропейська, ісламська й ін.) з відповідними типами держав. Вони склалися історично і характеризуються певною своєрідністю. Третій етап — **сучасна цивілізація**, в якій відбуваються процеси глобалізації, об’єднання різних суспільств з метою вирішення загальносвітових проблем людства.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити його основні недоліки. По-перше, тут не виділяється те головне, що характеризує державу, — приналежність публічної влади. По-друге, це недостатня розробленість такої типології. По-третє, ігнорування важливих положень історичного матеріалізму про провідну роль економічного базису відносно надбудови, про обумовленість типу держави характером економічних відносин та способом виробництва. Інакше кажучи, цивілізаційний підхід теж небездоганий, нездатний замінити собою формаційний підхід.

У сучасній науці більш прийнятною вважається типологія, заснована на органічному поєднанні формаційного і цивілізаційного підходів разом з їх збагаченням елементами типології, заснованої на виділенні державно-правових режимів.

Кожна окрема держава зазнає впливу як матеріально-виробничого, так і культурно-духовного, цивілізаційного чинників. Саме з цим

пов'язані альтернативність і багатоваріантність їх розвитку. Це дозволяє зробити висновок про необхідність використання обох підходів: формаційного і цивілізаційного. Цивілізаційний підхід не слід протиставляти формаційному. В сучасній науці більшість вчених віддає перевагу формаційному підходу як базовому, основному. При цьому цивілізаційний підхід не протиставляється йому, а служить його доповненням, творчо його розвиває.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що являє собою типологія держави і для чого вона потрібна?
2. Які існують критерії типології держав?
3. Визначіть основні недоліки і переваги формаційного підходу до типології держав.
4. Як співвідносяться формаційний і цивілізаційний підхід типології держави?

ФОРМА ДЕРЖАВИ

8.1. Поняття форми держави

Поняття форми держави є однією з найважливіших характеристик державознавства. Форма держави є безпосереднім виразником її сутності і змісту. Якщо сутність держави дозволяє установити належність державної влади, відповіді на запитання хто її здійснює та в чіь інтересах, то поняття форми держави відповідає на запитання як організована державна влада, якими органами представлена, який порядок утворення цих органів і порядок здійснення повноважень, якими методами при цьому здійснюється державна влада. Від того, як організована і як реалізується державна влада, залежать ефективність державного управління, стан законності та правопорядку. Ось чому проблема форми держави має дуже істотне практичне значення.

Форми держави так само, як її сутність і зміст, ніколи не залишалися і не залишаються раз і назавжди встановленими, незмінними. Під впливом економічних, політичних, ідеологічних й інших факторів вони змінювалися і розвивалися. За всю історію розвитку держави і права були висловлені десятки і сотні різних думок про форми держави. Пропонувалися різні підходи і варіанти вирішення цієї проблеми. Ще в Давній Греції і Римі філософи і юристи висловлювали різноманітні, часом дуже суперечливі думки з цього приводу.

Один з найвидатніших мислителів античності Платон вважав, що ідеальною формою держави є законна влада небагатьох — аристократія. Крім того, ним розглядалася “законна монархія” — царська влада і “незаконна” — олігархія.

Платон створив цілісне вчення про динаміку державного життя і зміну його форм. Ідеальна держава і її аристократична форма, відповідно до цього вчення, не вічні. Держава може деградувати і змінювати свої форми. Аристократія, що призводить до появи приватної власності на землю і перетворенню вільних людей на рабів, може вироджуватися в так звану тимократію, панування найсильніших воїнів, може поступово перетворюватися на олігархію. Олігархія ж як

лад, заснований на майновому цензі і владі багатих, — на демократію. Нарешті, демократія може переродитися у свою протилежність — тиранію. Це — найгірша форма держави, при якій безроздільно панує сваволя, насильство, безправ'я широких мас населення. Глава держави — тиран, захоплює владу.

Це вчення про різноманітність форм держави розвивав Аристотель. Він визначав форму держави залежно від числа тих, що володарюють (один, кілька чи більшість), як монархію, аристократію або демократію. Ці форми держави вважалися ним “правильними”. Кожна з цих “правильних” форм могла легко спотворюватися і перетворюватися на відповідні “неправильні” форми — тиранію, олігархію чи охлократію. “Неправильні” форми використовувалися правителями лише в особистих цілях. Традиції давньогрецької думки в дослідженні форм держави розвивалися й у Давньому Римі Цицероном. Він виділяв, залежно від числа правителів, монархію, аристократію, демократію.

Вчення й окремі ідеї, що стосуються форм держави, розвивалися й у наступні сторіччя. Значна увага дослідженню форм держави приділяється в сучасній вітчизняній і зарубіжній науці.

В сучасній науці під формою держави розуміють сукупність її основних характеристик, що розкривають організацію державної влади, її устрій і методи здійснення.

Форма держави розглядається у трьох аспектах. По-перше, це певний порядок утворення й організації вищих органів державної влади. По-друге, це спосіб територіального устрою держави, певний порядок відносин центральної, регіональної і місцевої влади. По-третє, це прийоми і методи здійснення державної (політичної) влади. Таким чином, **форма держави синтезується з трьох основних елементів, а саме: форми державного правління, форми державного устрою і типу державного режиму.**

8.2. Форма державного правління

Дана характеристика форми держави пояснює, з яких основних інститутів складається організація державної влади, як вони формуються і як взаємодіють один з одним. Під **формою правління** розуміють організацію верховної державної влади, особливо вищих і центральних її органів, структуру, компетенцію, порядок утворення, тривалість їхніх повноважень, взаємовідносини з населенням, ступінь участі останнього в їх формуванні та функціонуванні.

Форми правління розрізняються залежно від того, здійснюється верховна влада однією особою чи колегіально від імені народу. У зв'язку з цим і виділяють монархічні та республіканські форми правління.

У **монархії** (термін “монархія” грецького походження, означає “єдиновладдя”) вищі повноваження державної влади здійснюються одноособовим правителем, який отримує владу у спадщину і, як правило, довічно.

Які ж юридичні ознаки монархічної форми правління? Державу очолює монарх, який отримує владу за принципом крові, успадковуючи її. Він не несе ніякої юридичної відповідальності за свої політичні дії. У його руках зосереджена вся повнота верховної державної влади. На міжнародній арені монарх одноосібно представляє свою державу.

У теорії розрізняються монархії необмежені, або абсолютні, й обмежені (конституційні), що, у свою чергу, поділяють на дуалістичні і парламентські.

Абсолютна монархія являє собою різновид монархічної форми правління, що характеризується юридичним і фактичним зосередженням усієї повноти державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також духовної (релігійної) влади в руках монарха.

Донині збереглося вісім абсолютних монархій: Бахрейн, Бруней, Ватикан, Катар, Кувейт, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. В абсолютних монархіях монарх здійснює усю повноту законодавчої та виконавчої влади.

Особливий різновид абсолютної монархії — абсолютна теократична монархія — форма організації державної влади, при якій остання належить церковній ієрархії. Сьогодні найяскравішим прикладом такої монархії є держава-місто Ватикан. Законодавча, виконавча і судова влада у Ватикані належать папі, який обирається довічно колегією кардиналів.

Конституційна (обмежена) монархія — різновид монархічної форми правління, при якій влада монарха обмежена конституцією, існує виборний законодавчий орган — парламент і незалежні суди. Конституційна (обмежена) монархія вперше виникла у Великобританії наприкінці XVII ст. у результаті буржуазної революції. Конституційна монархія буває дуалістична і парламентська.

Дуалістична монархія є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. При дуалістичній монархії вла-

да монарха обмежена конституцією, але монарх фактично зберігає значні владні повноваження у сфері виконавчої влади, що ставить його в центр усієї політичної системи цієї держави. Так, в дуалістичній монархії уряд несе відповідальність безпосередньо перед монархом. Саме як дуалістичну монархію можна охарактеризувати форму правління, що існувала в Російській імперії з 17 жовтня 1905 р. до лютневої революції 1917 р., а також у кайзерівській Німеччині (1871–1918). Дуалістична монархія існує в Марокко, Йорданії, Таїланді, Непалі, Малайзії.

Парламентська монархія представляє собою форму монархічного правління, при якій монарх — це номінальний глава держави, у якого немає реальних владних повноважень. Фактичні повноваження державної влади здійснюють парламент і утворений ним уряд. Конституція формально відносить до компетенції монарха широке коло питань, але він не має права вирішувати їх самостійно. У парламентських монархіях правове положення монарха істотно обмежене, тобто, як у відомому крилатому вислові: “Король царює, але не управляє”.

Така форма правління існує в Японії, Великобританії, Іспанії, Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Бельгії та ін.

Республіка (від лат. *respublica* — суспільна справа) — це форма правління, що характеризується виборністю глави держави, іменованого, як правило, президентом, поряд з яким функції державного управління виконують й інші органи влади. Їй притаманні такі ознаки, як колегіальність, розподіл державно-владних повноважень, виборність, відповідальність, відносна короткостроковість виконання повноважень.

Це колективне правління. Усі вищі представницькі органи державної влади — різного роду збори, ради, комітети тощо — мають складну структуру, наділяються чітко визначеними, тільки їм властивими повноваженнями у сфері законотворчості. Рішення, прийняті вищими представницькими органами законодавчої влади, приймаються відповідно до встановленої законом процедури, шляхом голосування і вважаються прийнятими, якщо за них проголосувала кваліфікована чи проста більшість.

Республіканське правління засноване на принципі поділу єдиної державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Парламенту доручається приймати закони. Уряду та іншим виконавчо-розпоряд-

чим органам — виконувати закони, організовувати їх виконання. Судовим органам — здійснювати правосуддя.

Великі відмінності від монархії має республіка й у сфері формування органів влади: вищі представницькі органи формуються демократичним шляхом, через вибори. У різних країнах існують різні виборчі системи. Але непорушним залишається той факт, що в республіці народ так чи інакше, але обов'язково бере участь у формуванні органів державної влади.

Посадові особи в республіці несуть відповідальність за свої дії або бездіяльність.

У республіці органи влади обираються на певний строк. Виняток роблять тільки для судових органів у деяких країнах, де судді, щоб забезпечити фактичну незалежність, обираються чи призначаються довічно. У більшості країн установлюється додаткове обмеження щодо того, скільки разів можна бути обраним на ту чи іншу посаду. Інакше кажучи, у республіці реалізується принцип змінюваності.

Сучасна практика державного республіканського будівництва знає два основних види республіки — президентську і парламентську, а також змішану (напівпрезидентську) республіку.

У *президентській республіці*, зразком якої є США, існує чітке розмежування повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади. Тут найбільш послідовно проведений в життя принцип поділу влади, а відносини між гілками влади будуються на основі механізму стримувань і противаг.

І законодавча, і виконавча влада у президентській республіці формуються безпосередньо народом. Главою виконавчої влади є президент, який поєднує виконавчі повноваження з функціями глави держави, не несе політичної відповідальності перед парламентом. В уряді міністри кожний окремо підпорядковані президенту.

Парламент займається винятково законотворчістю, не втручається у формування уряду і здійснення виконавчої влади. Парламент несе відповідальність тільки перед виборцями, тому тут неможливий достроковий розпуск парламенту. Президент не має права законодавчої ініціативи і не втручається в законодавчий процес.

Президент позбавлений права розпуску парламенту, і навпаки, парламент може порушити проти президента процес його відсторонення від влади (імпічмент). Це відбувається тоді, коли президент допускає зловживання владою, скоює злочин, грубо порушує Конституцію.

Уряд формується президентом і відповідальний перед ним. Головна ознака цієї форми правління — відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом за проведену політику.

Судді призначаються президентом за згодою верхньої палати парламенту не з політичної приналежності кандидатів, а з їх компетентності й моральних якостей. У США судді призначаються довічно. Верховний Суд дає тлумачення Конституції, обов'язкове для всіх.

Президентська республіка досить поширена в багатьох країнах, насамперед в Латинській Америці, де вона іноді має характер “супер-президентської”, в якій президент концентрує в своїх руках надмірні повноваження.

Парламентська республіка характеризується проголошенням принципу верховенства парламенту в системі органів державної влади, перед яким уряд несе політичну відповідальність. У парламентських республіках парламент не тільки здійснює законодавчу діяльність, але й формує уряд, який відповідальний перед парламентом, тобто парламент має право висловити уряду недовіру чи відмовити в довірі.

Головна ознака парламентської республіки — політична відповідальність уряду перед парламентом. Відповідальність ця носить солідарний характер: недовіра одному члену уряду, особливо його главі, тягне відставку всього уряду в цілому. Тут уряд формується тільки парламентським шляхом з лідерів партії, що одержали більшість у парламенті, і залишається при владі доти, доки він має у своєму розпорядженні підтримку парламентської більшості. Особливістю цього виду республіки є наявність посади прем'єр-міністра, якого обирає (призначає) парламент.

В парламентській республіці президент, якого обирає парламент, є лише номінальним главою держави, в основному виконує представницькі функції.

До парламентських республік можна віднести Австрію, Італію, Індію, Молдову, Німеччину, Фінляндію, Туреччину, Угорщину, Чехію, Словаччину, Естонію і деякі інші країни.

Змішана республіка як форма правління сполучає в собі ознаки і президентської, і парламентської республіки. Але таке співвідношення буває різним, залежно від цього виділяють парламентсько-президентську і президентсько-парламентську республіки.

Від президентської республіки запозичується посада президента, який обирається народом, володіє певними виконавчими повнова-

женнями. Від парламентської республіки береться парламентська відповідальність виконавчої влади. Для змішаної республіки характерним є те, що президент і парламентська більшість можуть конкурувати між собою при формуванні уряду. Президент бере безпосередню участь у призначенні глави уряду, має ряд повноважень, що дають йому можливість активно втручатися в політичний процес. До цих країн належать Ірландія, Ісландія, Португалія, Фінляндія, більшість посттоталітарних країн Європи.

8.3. Форма державного устрою

Форма держави як сукупність найбільш значущих її характеристик тісно пов'язана не тільки з публічною владою, а й ще з однією істотною властивістю держави — територіальною організацією населення.

Форма державного устрою являє собою внутрішню будову держави, її розподіл на складові — адміністративно-територіальні одиниці, автономні чи політичні утворення та їх співвідношення з центральною владою.

Теорія держави і права виділяє кілька видів територіального (національно-державного й адміністративно-територіального) устрою держави. Основним є *унітарний і федеративний державний устрій*.

Крім того, розрізняють також *міждержавні об'єднання* (союзи держав, у рамках яких існують державні і наддержавні органи, але держави, що поєднуються, зберігають свій суверенітет у повному обсязі). До них належать особиста і реальна унія, протекторат і асоційовані держави, конфедерація, співдружність, співтовариство.

Унітарна форма державного устрою має місце в багатьох країнах (Англія, Франція, Італія, Угорщина, Монголія та ін.). Унітарна (від лат. *unitas* — єдність) держава відрізняється політичною єдністю, неподільністю. Окремі адміністративно-територіальні одиниці та області не мають власного законодавства, свого особливого судоустрою вищих органів державної влади. Кожна із складових єдиної держави має однакові права і представництво в органах держави. Парламент, глава держави, уряд поширюють свою владу на територію всієї країни. Їх компетенція не обмежується повноваженнями будь-яких місцевих органів.

Всі адміністративно-територіальні одиниці мають однаковий юридичний статус, не володіють політичною самостійністю. В унітарній державі єдине громадянство.

Для унітарної держави характерна єдина система законодавства. Найвищою за юридичною силою є Конституція — Основний Закон, норми якого застосовуються на всій території країни без будь-яких вилучень і обмежень. Місцеві органи влади зобов'язані застосовувати й усі інші нормативні акти, прийняті центральними органами влади. Їх власна нормотворча діяльність має суто підлеглий характер, поширюється на відповідну локальну територію. В унітарній державі діє єдина судова система. Судові органи, як і всі інші правоохоронні органи, являють собою ланки єдиної централізованої системи.

Таким чином, форма державного устрою в унітарній державі характеризується централізацією.

Розрізняють централізовані й децентралізовані унітарні держави. В *централізованих унітарних державах* не існує автономних утворень. В деяких унітарних державах використовується надання особливого правового статусу одній чи кільком адміністративно-територіальним одиницям, що утворює *децентралізовану унітарну державу*. Така унітарна держава характеризується наявністю адміністративної автономії для деяких структурних територіальних підрозділів. Зазначена форма державного устрою знаходить застосування там, де потрібне врахування специфічних інтересів територіальних одиниць (національних, етнічних, географічних, історичних та ін.). Права самоврядування в автономних утворень ширші, ніж у звичайних адміністративно-територіальних одиниць. Однак самостійність автономій допускається тільки в межах, установлених законом. Найяскравішим прикладом є Автономна Республіка Крим у складі унітарної держави Україна.

Федеративна форма державного устрою є значно складнішою, ніж унітарна. Кожна федерація має унікальні, специфічні особливості. І все-таки можна при цьому виділити риси, що характеризують усі федеративні держави. **Федерація** — це форма державного устрою, яка характеризується наявністю у складі держави утворень, що мають певні ознаки державного суверенітету. На відміну від унітарної держави, федеративна держава заснована за принципом децентралізації. Але державні утворення, що входять до складу федеративної держави, не мають повного суверенітету, не відрізняються самостійністю і незалежністю з усіх питань внутрішнього і зовнішнього політичного життя. Ступінь їх суверенності може бути різним. Існує коло питань, що не можуть бути вирішені без участі центральної влади. Але в усякому разі суб'єкти федерації поряд з господарською і соціально-

культурною самостійністю здобувають і певну політичну самостійність, і це відрізняє їх від адміністративно-територіальних утворень унітарної держави.

У федерації існує два рівні державного апарату: федеральний (союзний) і республіканський (рівень штату, республіки, землі та ін.). На вищому рівні федеративний характер держави виявляється у створенні двопалатного союзного парламенту, одна з палат якого (верхня) відбиває інтереси суб'єктів федерації. Інша палата парламенту виражає інтереси всього населення федеративної держави, усіх її регіонів.

Однією з формальних ознак федерації є подвійне громадянство. Кожен громадянин вважається громадянином федерації і громадянином відповідного державного утворення, і це закріплюється конституціями держав.

У федеративній державі функціонує система законодавства, побудована за принципом централізації, єдності. Але суб'єкти федерації можуть створювати і свою систему законодавства. Як правило, їм надається право прийняття власної конституції, законів. Однак завжди при цьому встановлюється принцип субординації, ієрархії законів, відповідно до якого конституції суб'єктів федерації повинні відповідати союзній конституції і їй не суперечити, а республіканські закони не повинні суперечити федеральним законам. Суб'єкти федерації можуть мати власну судову систему.

Одним із найскладніших питань федерації є питання про право націй на самовизначення і вихід зі складу федерації. Зрозуміло, вступ до федерації має бути добровільним. Але чи може на основі цього принципу здійснюватися вихід з її складу? Аналіз конституцій існуючих федерацій показує, що вихід зі складу федерації, як правило, не закріплюється в конституції. Винятком був колишній СРСР, у конституції якого республікам таке право було надано, однак воно було суто декларативним. Право виходу за суб'єктами федерацій не визнається в жодній з буржуазних конституцій, так само, як і право брати участь в міжнародних відносинах.

Федерації поділяються на два види: національно-державні і адміністративно-територіальні. В основі національно-державної федерації лежать національні фактори, і тому вони мають місце в багатонаціональній державі. В основу адміністративно-територіальної федерації, як правило, покладені економічні, географічні, транспортні й інші територіальні фактори. Велику роль відіграють історичні традиції, мовні, культурні та інші.

8.4. Міждержавні об'єднання

Від форми територіального устрою держави варто відрізнити міждержавні об'єднання (утворення). В першому випадку йдеться про адміністративно-територіальну будову лише однієї держави, а в другому — про форми об'єднання кількох різних держав. Необхідність такого розмежування пояснюється тим, що, наприклад, неможливо зіставляти Україну як державу з унітарною формою державного устрою та Європейське Економічне Співтовариство — міждержавне об'єднання, що складається з багатьох різних за своїм територіальним устроєм держав.

Міждержавне об'єднання, на відміну від форми державного устрою, становить такий союз держав, у рамках якого існують загальні державні чи наддержавні органи, а держави, що об'єднуються добровільно, зберігають свій суверенітет у повному обсязі.

Особиста унія — це найпростіша форма міждержавного об'єднання, що виникає як наслідок монархічної форми правління. Вона виникає тоді, коли монарх здобуває права на корону іншої держави. Особиста унія не означає юридичний союз двох держав і не приводить до створення загальних державних органів. Прикладами особистої унії є унія між Саксонією і Польщею (1697–1763), унії між Великобританією і Ганновером (1714–1837), Нідерландами і Люксембургом (1815–1890), що виникли в результаті спадкування монархом однієї держави корони іншої держави.

На противагу особистій **реальна унія** означає правовий союз держав на основі створення загального інституту глави держави — монарха й інших загальних органів державної влади. В рамках реальної унії може зберігатися суверенітет союзних держав. Прикладами можуть бути унія Швеції і Норвегії (1814–1905), Австро-Угорська унія (1867–1918).

Співдружність являє собою об'єднання держав, що характеризуються наявністю спільних ознак, певним ступенем однорідності. Об'єднуючі їх ознаки можуть стосуватися економіки, права, мови, спільної історії, культури, релігії. Це не держава, а своєрідне об'єднання незалежних держав. В основі співдружності можуть лежати міждержавний договір, статут, декларація, інші юридичні акти. Як правило, члени співдружності — це цілком незалежні, суверенні держави, суб'єкти міжнародних відносин. У співдружності можуть створюватися і наддержавні органи для координації дій держав.

Під співдружністю звичайно розуміється Співдружність націй (раніше — Британська співдружність націй). Це міжнародно-правовий союз, до складу якого входять Великобританія і суверенні держави — її колишні колонії. В даний час Співдружність націй має формальний характер. Співдружність Незалежних Держав дещо нагадує Співдружність націй. СНД теж утворилася після розпаду імперського політичного утворення — СРСР. Однак глава російської держави (на відміну від британського монарха) не є номінальним главою СНД.

Протекторат означає такий правовий союз між державами, за якого одна держава надає зовнішньополітичну і військову допомогу іншій, залежній від неї державі. У внутрішній політиці остання має певну самостійність. Протекторат можливий на початковому етапі відносин між колишніми колоніями і їхньою метрополією.

Конфедерація — це міждержавне об'єднання на договірній основі для досягнення певних цілей (економічних, військових, політичних, соціальних тощо). Порядок вступу до конфедерації і виходу з неї визначається державами, що входять до її складу, і заснований на принципі добровільності та згоді всіх її членів. Вийти з конфедерації простіше, ніж вийти з федерації. Вихід може провадитися і на основі одностороннього волевиявлення, що має, однак, правову базу. Для досягнення поставлених цілей у конфедерації створюються необхідні органи управління. Фінансові кошти, необхідні для ведення загальних справ, поєднуються добровільно.

Які ж риси характерні для конфедеративної форми державного устрою?

- Конфедерація утворюється на основі відповідних договорів.
- Суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу.
- Суверенітет у конфедерації належить державам, що входять до її складу. Ніякі рішення союзної влади не мають сили без згоди суб'єктів конфедерації.
- Фактично суверенітет конфедерації не визнається міжнародним правом, оскільки конфедерації позбавлені суверенної влади над всією територією і населенням. Міжнародні договори з конфедераціями носили обмежений характер і укладалися, головним чином, для вирішення питань війни і миру.
- У предмет відання конфедерації входить невелике коло питань: питання війни і миру, зовнішньої політики, формування єдиної армії, загальної системи комунікацій, вирішення спорів між суб'єктами конфедерації. Розширення їх можливе, як правило, тільки за згодою всіх держав, що входять до складу конфедерації.

- У конфедераціях утворюються тільки ті координаційні органи, котрі необхідні для вирішення завдань, що постають перед конфедерацією.
- Парламент конфедерації формується представницькими органами її суб'єктів, що зобов'язують своїх делегатів неухильно додержувати виданих їм інструкцій і вказівок.
- Постійно діючі державні органи конфедерації позбавлені владних повноважень. Як правило, акти конфедеративної влади не містять норм прямої дії: вони адресовані не громадянам, а органам влади суб'єктів конфедерації.
- Суб'єктам конфедерації належить право відмовлення у визнанні або відмовлення в застосуванні актів союзної влади.
- Бюджет конфедерації формується за рахунок добровільних внесків її суб'єктів. Правом безпосереднього оподаткування, як і можливістю примусового стягнення внесків, конфедерація не володіє.
- Суб'єкти конфедерації мають право встановлювати митні й інші обмеження, що перешкоджають пересуванню осіб, товарів, послуг і капіталів.
- Як правило, у конфедераціях відсутня єдина система грошового обігу.
- Військові формування набираються суб'єктами конфедерації, причому нерідко зберігається подвійне їх підпорядкування державним органам конфедерації і її суб'єктів.
- У конфедераціях немає союзного громадянства.

Конфедерація як форма союзу держав порівняно рідко зустрічалася в історії. Конфедераціями були Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція і Норвегія до 1905 р., Сполучені Штати Америки з 1781 до 1789 р., Швейцарія в період з 1815 до 1848 р. Були спроби створення конфедерацій у різних регіонах світу й у ХХ ст. Однією з них була Сенегамбія, що об'єднала в 1982 р. дві держави — Гамбію і Сенегал — у конфедеративний союз. Але через кілька років вона розпалася. Така ж доля спіткала в 1961 р. Об'єднану Арабську Республіку — конфедерацію, створену Єгиптом і Сирією в 1958 р.

Досвід історії конфедерацій свідчить про те, що ця форма є перехідною або до повного розпаду союзу, або до федеративної форми державного устрою. Характерно те, що до федеративної форми устрою перейшли тільки конфедерації з мононаціональним складом населення (США, Швейцарія), а багатонаціональні конфедерації (Австро-Угорщина, Швеція і Норвегія та ін.) розпалися.

Міждержавні утворення знають і таку форму, як **співтовариство** держав. В основі співтовариства, як правило, лежить міждержавний договір. Співтовариство є ще однією своєрідною перехідною формою в державній організації суспільства. Воно здебільшого підсилює інтернаціональні зв'язки держав, що входять у співтовариство, і еволюціонує в бік конфедеративного об'єднання (наприклад, Європейське Економічне Співтовариство).

Процеси міждержавного об'єднання, що відбуваються в рамках Європейського Економічного Співтовариства (створення системи наддержавних органів, ліквідація митних кордонів, введення загальної валюти), дозволяють говорити про становлення міждержавного об'єднання специфічного характеру. Країни Європейського Економічного Співтовариства переслідують насамперед економічні цілі.

Імперія — примусове об'єднання держав, здійснене або шляхом завоювання, або шляхом іншого тиску (економічного, політичного тощо). Разом з тим історія знає і добровільне, договірне входження деяких держав до складу імперії. Це відбувається, як правило, тоді, коли народу цієї держави загрожує знищення з боку іншої держави, і у возз'єднанні з близькими державами (на ґрунті релігії, мови) народ цієї держави бачить свій порятунок. Але в основному імперія тримається на застосуванні примусу (військового, політичного, економічного, ідеологічного), і як тільки він зникає, імперія розпадається.

Словом, міждержавні форми можуть розділитися на два види: добровільні й примусові. Якщо на початковому етапі розвитку людства переважали насильницькі форми міждержавного об'єднання, то з розвитком цивілізації вони йдуть у минуле. Їхнє місце займають добровільні форми міжнародного співіснування, об'єднання. У перспективі інтеграційні зв'язки між державами будуть усе більше зростати.

8.5. Державний режим

Вивчення не лише форм державного правління або устрою, але й методів і способів, за допомогою яких держава здійснює свою владу, сукупність яких утворює політичний режим, стає об'єктивно необхідним для комплексного розуміння форми держави.

Державний режим — це характеристика форми держави, що вказує на сукупність методів, прийомів, способів і засобів, якими здійснюється влада в державі.

Основні режими виділяють на основі таких критеріїв: ступінь врахування інтересів народу при здійсненні державної влади; ступінь участі народу в державному управлінні; ступінь колегіальності у прийнятті офіційних рішень; ступінь політичного та ідеологічного плюралізму та існування опозиції владі; ступінь обмеження проявів протиправного насильства з боку держави щодо громадян; ступінь забезпеченості прав і свобод людини і громадянина, переважаючи методи здійснення державної влади та ін.

Державний режим є історично обумовленим. Протягом усієї історії людства з моменту виникнення держави існувало чимало різних режимів. При вирішенні питання про класифікацію державних режимів на різних етапах розвитку суспільства доцільно підходити до розв'язання цієї проблеми з погляду необхідності найбільш загальної класифікації державних режимів, а саме їх поділу на два види — демократичні і недемократичні. Кожен з них може поділятися на окремі різновиди.

Так, сучасні недемократичні режими поділяються на тоталітарні, авторитарні, військово-диктаторські тощо.

Тоталітарний режим характеризується всебічним і всеохоплюючим контролем держави над суспільством, підкоренням останнього державою, наявністю загальнообов'язкової державної ідеології та репресивних методів управління. Тоталітарна держава виступає як всеохоплююча влада. Тоталітарний режим відрізняється, як правило, наявністю однієї офіційної ідеології, що формується і задається політичною партією, політичним лідером, вождем народу. Тоталітарний режим допускає тільки одну правлячу партію. Відбувається зрощування партійного і державного апаратів.

Центром тоталітарної системи є вождь. Його особистість обожнюється, будь-яке критичне ставлення до нього забороняється. На тлі цього відбувається посилення виконавчих органів, виникає всевладдя номенклатури. Тоталітарний режим постійно застосовує терор, репресії, що мають масовий характер щодо населення як головний засіб для зміцнення і здійснення влади.

За тоталітаризму встановлюється абсолютний контроль над усіма сферами життя суспільства. Держава прагне повністю підпорядкувати суспільство, цілком його одержавити. Контроль пронизує навіть сферу особистого життя людей. Поширюються ідеї необхідності боротьби з ворогами народу. Мілітаризація — також одна з основних рис тоталітарного режиму. Агресія за тоталітарного режиму може

поєднуватися з ідеєю світового панування, світової революції. Цей режим спирається на військово-промисловий комплекс, армію.

Фашистський режим представляє одну з крайніх форм тоталітаризму, що характеризується насамперед націоналістичною ідеологією, уявленнями про перевагу одних націй над іншими (панівної нації), крайньою агресивністю.

Авторитарний режим проявляється в дещо інших формах. Цей режим відрізняє концентрація влади в руках одного чи кількох органів державної влади, можливість застосування насильства, непідконтрольність влади, відсутність рівних, таємних та демократичних виборів державних органів.

Порівняно з тоталітарним, цей режим відрізняється певними ознаками пом'якшення: політичні репресії не мають масового характеру, існують представницькі органи, хоча насправді вони значної ролі в житті суспільства не відіграють. В авторитарній державі управління здійснюється, як правило, жорстко централізовано, життя у країні спрямовується політичною елітою (представниками правлячої партії).

Переважне використання методів примусу, придушення опозиції та боротьба з інакодумцями є характерним для авторитарного режиму. Така держава не може існувати без опори на поліцейський і військовий апарат. Опозиція при авторитаризмі не допускається. У політичному житті можуть брати участь і кілька партій, однак усі вони повинні орієнтуватися на лінію правлячої партії, інакше їх заборонять.

Особистість в авторитарній державі фактично не може повною мірою користуватися правами і свободами, навіть якщо вони і проголошуються формально, оскільки відсутні їхні гарантії. Найчастіше проголошується пріоритет інтересів держави над особистими.

Але дуже часто авторитарні режими у відносно “м'якій”, стабілізаційній формі створюються для проведення радикальних реформ, зміцнення держави, її цілісності, єдності, попередження сепаратизму, економічного розвалу.

Авторитарному і тоталітарному режиму протистоїть **демократичний режим**. Демократичний режим (від грецьк. *demokratia* — народовладдя) — це режим, заснований на визнанні принципу рівності та свободи всіх людей, принципу народного суверенітету, рівної і вільної участі народу у формуванні державного апарату, в управлінні державою. Державна влада реалізується в інтересах народу демокра-

тичними методами, розмежовуються сфери державного управління та діяльності громадянського суспільства. Держава у своїй діяльності підпорядковується суспільству, їй притаманна підконтрольність та підзвітність перед народом.

Надаючи своїм громадянам широкі права і свободи, демократична держава не обмежується тільки їх проголошенням, вона всебічно їх забезпечує за допомогою системи юридичних та загальносоціальних гарантій.

В політологічній літературі виділяють такі специфічні різновиди демократичного режиму, як ліберально-демократичний, соціально-демократичний, національно-демократичний, консервативно-демократичний, радикально-демократичний.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте основні відмінності між монархіями і республіками.
2. Чим відрізняються президентська і парламентська республіки?
3. Розкрийте основні відмінності між унітарними і федеративними державами.
4. Чим відрізняються авторитарний і тоталітарний режими?

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

9.1. Поняття і структура механізму держави

Механізм держави — це цілісна ієрархічна система всіх державних організацій, які практично здійснюють завдання та функції держави. Механізм є структурним та предметним втіленням держави, це її постійно функціонуюче вираження.

Між функціями держави і її механізмом існує прямий зв'язок. Оскільки механізм створюється для виконання функцій держави, саме їм у цьому зв'язку надається вирішальна роль. Будова механізму держави залежить від того, які функції бере на себе держава.

Структура механізму держави складається з державних органів, державних підприємств і державних установ. Цілісність державного механізму забезпечується єдиними принципами організації та діяльності державних органів, підприємств і установ, спільними цілями.

Між складовими елементами механізму держави існує ієрархічний зв'язок: різні органи та установи посідають неоднакове місце в державному механізмі. Лише органи держави наділяються владними повноваженнями, за допомогою яких відбувається управління справами суспільства.

Державний орган — це складовий елемент механізму держави, який безпосередньо здійснює функції держави та наділений владними повноваженнями. Державні органи взаємозв'язані відношеннями субординації. Система всіх державних органів складає *апарат держави*.

Державні підприємства (підприємства державної форми власності) засновуються для здійснення господарської діяльності з метою виробництва необхідної державі продукції, виконання різних робіт і надання різних послуг для задоволення потреб суспільства.

Державні установи — це державні організації, які здійснюють практичну діяльність з виконання функцій держави в різних сферах: соціальної, культурної, освітньої, у сфері охорони здоров'я тощо.

Таким чином, державні підприємства та установи підпорядковуються державним органам та здійснюють відповідні функції держави у сфері виробничої діяльності (підприємства) або у сфері нематеріального виробництва, виконують загальносоціальні функції в галузі економіки, освіти, охорони здоров'я, науки (установи). Державні установи та підприємства, на відміну від державних органів, не є носіями державної влади.

У науковій і навчальній літературі державний механізм розглядається як сукупність різних державних органів, інших організацій (підприємств і установ), збройних сил, матеріальних засобів державної влади, а державний апарат розглядається як система лише державних органів.

9.2. Поняття і ознаки державних органів

Державний орган являє собою відносно самостійну, структурно відособлену ланку державного апарату, створювану державою з метою здійснення певного виду державної діяльності, наділену відповідною компетенцією, що спирається у процесі реалізації своїх повноважень на організаційну, матеріальну і примусову силу держави.

У чому полягають основні специфічні ознаки органів держави?

- Вони здійснюють від імені держави її завдання і функції за допомогою певного виду діяльності в певній галузі.
- Мають владні повноваження, чим і відрізняються від державних установ і підприємств. Наявність владних повноважень означає здатність державного органу встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки — видавати нормативні акти або акти правозастосування та забезпечувати їх виконання.
- Мають певну компетенцію, тобто закріплену в законі сукупність завдань, функцій, прав і обов'язків (повноважень). Компетенція — владні повноваження як сукупність прав і обов'язків. Державним органам та їх посадовим особам дозволено лише те, що прямо визначено законом.
- Органи держави мають внутрішню будову (структуру), складаються з підрозділів, скріплених єдністю цілей і дисципліною. Орган держави складають державні службовці, які мають офіційний статус, одержують зарплату за рахунок державного бюджету.
- Для здійснення своєї компетенції державний орган наділений необхідною матеріальною базою, має фінансові кошти, рахунок у банку.

- Державні органи мають певний територіальний масштаб діяльності.
- Вони утворюються в порядку, встановленому законом.

9.3. Види державних органів

За способом створення вони поділяються на первинні та похідні. Первинні створюються шляхом прямого волевиявлення всього або більшості населення (Верховна Рада), або виникають внаслідок спадкування (монархія), а похідні утворюються первинними органами та їм підзвітні.

За обсягом владних повноважень державні органи класифікуються на вищі (їх влада розповсюджується на територію всієї держави) та місцеві (функціонують в адміністративно-територіальних одиницях, їхні повноваження розповсюджуються лише на ці регіони).

За широтою компетенції виділяють органи загальної та спеціальної компетенції. Органи загальної компетенції уповноважені вирішувати широке коло питань, яке охоплює всі функції держави (уряд), органи спеціальної компетенції виконують одну функцію (міністерство фінансів, міністерство юстиції).

За принципом розподілу владних повноважень державні органи поділяють на законодавчі, виконавчі та судові.

За способами створення — виборні, призначувані та ті, що успадковуються.

За часом функціонування — постійні та тимчасові.

За складом — одноособові (монарх або президент) та колегіальні (парламент, уряд).

9.4. Принципи організації і функціонування механізму держави

Принципи організації та функціонування механізму держави — це законодавчі вимоги, що лежать в основі формування, організації і функціонування механізму держави.

До них належать закріплені в законі принципи організації і діяльності механізму держави: народовладдя, гуманізм, поділ влади, законність, рівний доступ громадян до державної служби, підзвітність нижчих органів перед вищими, професіоналізм і компетентність державних службовців, гласність, відповідальність державних службов-

ців за прийняті рішення, позапартійність державної служби, відокремлення релігійних об'єднань від держави, принцип оптимальності побудови і функціонування держапарату, принцип ефективності його дії, принцип професіоналізму державних службовців, принцип дотримання етичних вимог, принцип неупередженості та ін.

Однією з найважливіших проблем, які стосуються організації державної влади, протягом кількох століть є питання про єдність і поділ влади.

Сама ідея поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади супроводжує пошук людством ідеальної держави протягом багатьох століть. У зачатковому стані вона була присутня уже в поглядах давньогрецьких філософів (Аристотель, Полібій). Однак як основний принцип цілісного вчення про демократичну державу він був сформульований Д. Локком і розвинений згодом Ш. Монтеск'є. Теоретична база була підготовлена всім об'єктивним ходом історії, а поштовхом до її оформлення стали буржуазно-демократичні революції.

Вперше концепція поділу влади одержала законодавче закріплення в конституції США 1787 р., що діє дотепер. Поряд з концепцією поділу влади на цю конституцію вплинули ідеї Руссо про єдність державної влади, яка походить від народу — її єдиного джерела.

Різні сторони обох концепцій не виключають одна одну, а органічно поєднуються. Майже в усіх сучасних конституціях у тих чи інших формулюваннях йдеться про єдність державної влади та її розподіл між основними гілками.

Для ефективного функціонування механізму держави необхідний такий розподіл повноважень між органами влади, за якого створюється механізм стримувань і противаг для запобігання зловживань владою, налагоджується співробітництво між різними гілками влади з метою досягнення максимальної ефективності в управлінні суспільством.

Основним призначенням органів **законодавчої влади**, представлених парламентом, є законотворча діяльність. Органи законодавчої влади мають верховенство, оскільки вони формуються всенародно, встановлюють правові засади державного і громадського життя, основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики країни, визначають правову організацію і форми діяльності виконавчої і судової влади. Провідне положення законодавчих органів у механізмі держави обумовлює вищу юридичну чинність прийнятих ними законів.

Система органів **виконавчої влади** здійснює виконавчо-розпорядчу діяльність. Виконавча діяльність цих органів виявляється в тому, що вони виступають як безпосередні виконавці вимог законів, що сприяють їх реалізації по всій державі. Розпорядча діяльність цих органів виявляється в їхній здатності приймати власні підзаконні нормативні акти (розпорядження), що мають обов'язкове значення.

Главою виконавчої влади може бути монарх, президент або глава уряду — прем'єр-міністр, залежно від форми правління держави. З урахуванням цього відбувається формування органів виконавчої влади.

Важливе місце у структурі державного апарату займає система **судових органів**, основною соціальною функцією яких є здійснення правосуддя. У конституціях сучасних держав у тій чи іншій формі проголошуються принципи незалежності суддів, самостійності судів у вирішенні юридичних справ, гласності судочинства, відкритості судового процесу.

Органи, що здійснюють правосуддя, — третя гілка державної влади, яка відіграє особливу роль і в механізмі державної влади, й у системі стримувань і противаг. Роль судової влади полягає у стримуванні двох інших гілок влади в рамках конституційної законності шляхом здійснення конституційного нагляду і судового контролю за іншими гілками влади. Система органів правосуддя складається з судів конституційної та загальної юрисдикції. Суди конституційної юрисдикції представлені Конституційними Судами, а суди загальної юрисдикції — загальними, військовими, господарськими та адміністративними.

Крім того, значну роль у державному механізмі відіграє система органів прокуратури. Прокуратура покликана здійснювати нагляд за точним і однаковим виконанням законів органів державного управління підприємствами, установами, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами. Органи прокуратури здійснюють також нагляд за дотриманням законності в роботі органів дізнання і попереднього слідства, при розгляді справ у судах, при виконанні покарань й інших заходів примусового характеру.

До механізму держави також входять силові відомства, збройні сили, органи безпеки, поліція або міліція, виправні заклади.

9.5. Державна служба

Державна служба — це професійна діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Ці особи є державними службовцями і мають відповідні службові повноваження.

Посада — це визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень.

Державна служба ґрунтується на таких основних принципах: служіння народу України; демократизму і законності; гуманізму і соціальної справедливості; пріоритету прав людини і громадянина; професіоналізму, компетентності, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав та законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян.

Право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою.

Державний службовець повинен: сумлінно виконувати свої службові обов'язки; шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування; не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити інтересам державної служби чи негативно вплинути на репутацію державного службовця.

Державному службовцю забороняється: брати участь у діях, що суперечать національним інтересам України, ускладнюють функціонування державних органів; скоювати дії, що можуть бути розцінені як використання свого службового становища в корисливих цілях у власних інтересах, а також дії, які відповідно до чинного законодавства вважаються корупційними; виявляти всупереч інтересам справи упередженість або прихильність до будь-якого підприємства, установи, організації, органу, об'єднання громадян чи конкретної особи; проявляти бюрократизм, відомчість і місництво.

У ряді країн розроблені та прийняті кодекси честі й поведінки державних службовців. У США діє Кодекс поведіння федеральних службовців, Акт про етику поведіння державних службовців тощо. Цими актами пропонувалося зробити все можливе, щоб домогтися повної переконаності кожного громадянина США в чесності й щирості державних службовців. Їм приписано постійно дотримуватись принципів етики. Державна служба розглядається як сфера діяльності, з якої виключаються будь-які особисті чи фінансові інтереси. Заборонено приймати будь-які подарунки, що даруються з метою вплинути на прийняття того чи іншого рішення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому полягає призначення механізму держави?
2. Яке співвідношення механізму держави та її апарату?
3. У чому суть поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову?
4. Зазначте принципи організації та діяльності органів державної влади.

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ДЕРЖАВА

10.1. Соціологічні та політологічні концепції держави

Як уже згадувалось, держава знаходиться в центрі дослідження багатьох суспільних наук. Тому слід розглянути не лише юридичні концепції держави, але й зупинитись на окремих соціологічних та політологічних теоріях, що має на меті збагатити уявлення про це складне і багатогранне явище.

Теорія солідаризму розглядає державу як засіб забезпечення соціальної солідарності, досягнення консенсусу на основі узгодження інтересів і потреб всіх соціальних верств. Відкидається ідея класової боротьби, революційного шляху розвитку суспільства.

Ідея держави загального благоденства передбачає активний державний вплив на економічне і соціальне життя, стабілізацію господарських, виробничих і політичних процесів. У другій половині ХХ ст. ця ідея набула широкого розповсюдження на Заході. Згідно з цією концепцією панування приватної власності та вільної конкуренції призводить до різкого майнового і соціального розмежування населення. Держава повинна брати активну участь в регулюванні економічних процесів з метою забезпечення кожному достатнього життєвого рівня.

Теорія плюралістичної демократії. Сучасне розуміння плюралістичної демократії включає в себе права людини, вільну конкуренцію в політичному середовищі, розподіл влади, федералізм. Такі принципи надають гарантії кожній політичній силі, кожному угрупованню спиратися на різні важелі влади. При цьому забезпечується воля більшості при обов'язковому врахуванні інтересів меншості, можливість доведення громадянами своїх потреб до влади з метою їх найповнішого задоволення. Всебічно гарантується право кожного на свободу думки і вільного вибору, свобода створення організацій, існування

альтернативних джерел інформації, гарантується опозиція і змальність у політичній сфері.

Теорія еліт. Прибічники теорії еліт вважають, що народні маси не здатні здійснювати владу, управляти суспільними справами. Ця функція покладається на еліту. Еліта розглядається як меншість суспільства, що являє собою привілейовану групу, наділену особливими психологічними, розумовими, соціальними і політичними якостями, яка безпосередньо бере участь у використанні державної влади або активно впливає на її здійснення. Еліта утворюється в трьох головних сферах суспільного життя — політичній, економічній та інтелектуальній — шляхом висування індивідів, які досягли у своїй справі найбільших успіхів.

Теорія конвергенції — (від лат. *convergo* — зближуватись) — одна із соціологічних концепцій, висунутих у 50–60 роках ХХ ст., яка обстоювала ідею неминучості зближення у вік НТР двох соціальних систем — капіталізму і соціалізму та створення на цій основі змішаного суспільства із змішаним типом держави.

Технократична доктрина заснована на ідеї влади, що спирається на знання, компетентність. В індустріальному суспільстві в умовах великого механізованого виробництва з'являється прошарок технічних спеціалістів. Згідно з цією доктриною цей процес переноситься на державне управління, яке має здійснюватись на основі технічних засобів особливою верствою вищих функціонерів, які володіють спеціальними знаннями.

Теорія модернізації (модернізм) — сукупність розповсюджених в західній політології і соціології концепцій суспільно-політичного і економічного розвитку, які пояснюють процес переходу від стабільного традиційного до сучасного індустріального і постіндустріального суспільства, яке безперервно змінюється.

Теорія національної держави в сучасній науці розцінюється неоднозначно. Найчастіше вона асоціюється з досить небезпечними ідеями націоналізму, національної винятковості одних націй на противагу іншим. В умовах багатонаціональних держав необхідно обов'язково враховувати інтереси не лише титульної нації, але й національних меншостей.

10.2. Теорія соціально-правової держави

Правова держава — це держава, діяльність якої заснована на праві, що виражає ідеї гуманізму, справедливості, формальної рів-

ності та свободи, вищою соціальною цінністю в якій визнаються права людини.

Теорія правової держави бере свій початок з античності. Хоча в самій античній державно-правовій практиці й політичних вченнях відсутні системні теоретичні концепції правової держави, але в той же час ідейні передумови правової державності, досвід демократії, республіканізму та правопорядку, що були започатковані в античну епоху, безумовно, вплинули на подальше формування теоретичних уявлень та практику правової державності.

Перші теоретично розвинені концепції правової держави виникають в період переходу суспільства від феодального ладу до капіталізму. Історично це відбувається в загальному руслі виникнення прогресивних течій буржуазної політичної та правової думки, становлення і розвитку нового юридичного світогляду, критики феодального свавілля і беззаконня, абсолютистського режиму, утвердження ідей гуманізму, принципів свободи і рівності всіх людей, невідчужуваних прав людини, пошуків різних державно-правових заходів, конструкцій і форм (розподіл державних влад, конституціоналізм, верховенство права і закону та ін.), спрямованих проти узурпації публічної політичної влади та її безвідповідальності перед суспільством. Починаючи з Нового часу, теорія правової держави була суттєво доповнена завдяки безпосередньому звертанню до ідеї прав людини.

Правова держава, до побудови якої ми прагнемо, виступає найдосконалішою формою організації і функціонування державної влади. Розвиток правової держави невіддільний від становлення прав людини, які власне і виступили тією ключовою категорією, навколо якої розвивались головні її характеристики. Лише правова держава може виступати як об'єктивний виразник інтересів внутрішньо неоднорідного і суперечливого громадянського суспільства.

На найвищому законодавчому рівні в Конституції України проголошено, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрям подальшого розвитку нашої держави. Як ж характеристики дозволяють назвати ту чи іншу державу демократичною, правовою і соціальною? В сучасних умовах вона має відповідати принаймні наступним ознакам: визнання принципів панування права, верховенства Конституції і правових законів; визнання народу єдиним джерелом державної влади; демократичних способів формування органів державної влади; пріоритетності прав людини; гарантії прав меншості на власну думку і її вільне вислов-

лення; поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; ідейного і політичного та економічного плюралізму; соціальних гарантій і стабільності.

Провідними принципами правової держави є **принципи панування права і верховенства правового закону**. Сутністю права є свобода людини, але свобода не будь-яка, а певним чином визначена та забезпечена. Розмежування права і закону має велике гуманістичне значення, бо саме право служить критерієм якості закону, дозволяє оцінити, наскільки закон відповідає правам людини, її інтересам та потребам, ідеям соціальної справедливості, формальній рівності. Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні акти — на основі законів та на їх виконання.

Зв'язаність держави правами і свободами особи передбачає юридичну рівність громадянина і держави і їх взаємну відповідальність, стабільний правовий статус особи і наявність ефективного механізму забезпечення прав і свобод особи.

Принцип поділу влади передбачає правове розмежування сфер діяльності гілок державної влади, розподіл владних повноважень між державними органами, їх взаємну підконтрольність, що зменшує ризик узурпації державної влади та її свавілля.

У сучасних умовах суспільного розвитку до основних характеристик правової держави додається **соціальний характер держави**. Правова і соціальна держава — це не антитези, а діалектика розвитку держави, що визнає пріоритет прав людини і визначає відповідно до них форми і методи своєї діяльності. Соціально-економічні, культурні, екологічні права громадян можуть забезпечуватись лише за участю держави, яка повинна здійснювати активну соціально-економічну політику, спрямовану на перерозподіл коштів на користь найнезахищеніших верств населення, забезпечення зайнятості, соціальне страхування, розвиток доступної освіти, охорони здоров'я тощо.

У соціальній державі права і свободи людини і громадянина не тільки проголошуються, а й всебічно гарантуються. Не перебільшуючи, державу соціальну можна визначити як вищий рівень правової держави. Правова держава проголошує права і свободи, в тому числі свободу підприємництва і конкуренції, які є основою вільної ринкової економіки. Проте ринок нездатний сам розв'язувати численні соціальні проблеми, і ця функція покладається на державу.

Головною функцією соціальної держави в умовах розвитку вільних ринкових відносин має стати певне вирівнювання різкої поляри-

зації в соціальному становищі громадян, чого можна досягти через забезпечення повної зайнятості населення, гарантування прожиткового мінімуму, достатньої заробітної платні, регулювання розумного рівня цін тощо. Соціальна держава реалізує свої функції шляхом створення соціальних програм, покликаних забезпечити через бюджет і оподаткування справедливий перерозподіл доходів, заохочення благодійної діяльності, вплив на процес ціноутворення, ліквідації монополії в галузі виробництва і торгівлі. Для виконання цих завдань економіка в соціальній державі має бути певною мірою врегульованою.

Отже, **соціальна держава** — це соціально орієнтована держава, що всіляко допомагає незахищеним верствам населення, прагне вплинути на розподіл економічних благ в дусі принципів справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людини існування. Серед основних елементів соціальної держави — гарантований достатній прожитковий мінімум, соціальна рівність і рівність можливостей для самореалізації, загальне підвищення добробуту, наявність ефективної системи соціального забезпечення, тобто гарантованого права на отримання громадянами нормативно встановленої допомоги в типових ситуаціях. В соціальній державі суспільне багатство планомірно по-множується водночас із зростанням кількості осіб, що ним користуються.

Виходячи з усього наведеного, можна зробити висновок, що тільки соціально-правова держава забезпечує повноцінний захист та реалізацію всього комплексу прав і свобод людини і громадянина. Це держава, в якій на першому місці знаходиться право і закон, що віддає перевагу правам особистості, а не владі державного апарату. Основним ядром у правовій соціальній державі є універсальний механізм правового і соціального захисту.

10.3. Тенденції розвитку соціально-правової держави в Україні

Тенденції розвитку правової соціальної державності проявляються, в першу чергу, через втілення в реальність головних принципів правової держави — панування права і верховенства правового закону, зв'язаності держави правами і свободами особи, поділу влад.

Останні роки в історії нашої країни стали переломним етапом, який ознаменувався глибокими перетвореннями в усіх сферах сус-

пільної життєдіяльності — політичній організації, економіці, соціальної структурі, суспільній думці. Головними орієнтирами подальшого розвитку обрано ідеали демократичної, соціальної правової держави з усіма притаманними їй характеристиками та громадянського суспільства, заснованого на вільних ринкових відносинах, різноманітності й рівності всіх форм власності, свободі самовизначення та ініціативності громадян, соціальній солідарності.

На найвищому законодавчому рівні в Конституції України зазначається, що наша держава є демократичною, правовою і соціальною. Це важливе положення закріплює напрям подальшого розвитку нашої держави і суспільства, але стверджувати, що у нас уже остаточно побудовано правову державу, було б передчасно.

Принцип панування права і похідний від нього принцип верховенства Конституції і закону в Україні поки що перебуває на початковій стадії втілення в життя. Подекуди закони приймаються без урахування реальних суспільних потреб та навіть усупереч їм, закріплюючи чийсь кон'юнктурні інтереси.

На практиці принцип верховенства Конституції і закону нерідко порушується, рішення виконавчої влади підмінюють або конкретизують їх, хоча повинні прийматись виключно на їх основі та на їх виконання. Центральні й місцеві органи виконавчої влади повинні ухвалювати рішення, які б забезпечували ефективну реалізацію законів, а не займатись їх “вдосконаленням”, як це часто буває.

Принцип поділу влади, закладений у Конституції, в Україні ще остаточно не реалізований. Система стримувань і противаг як основа розподілу повноважень між гілками влади достатньо не відпрацьована. Ефективна взаємодія всіх гілок влади можлива лише за умов тісного і наполегливого співробітництва між ними, а не різкої конфронтації, адже жодна з гілок державної влади нездатна оптимально реалізовувати свої повноваження без співпраці з іншими.

Принцип зв'язаності держави правами і свободами особи — найважливіша характеристика правової держави (так само, як й інші принципи) реалізований в Україні далеко не остаточно. Права і свободи людини поки що не стали найвищою соціальною цінністю, змістом і спрямованістю діяльності держави і суспільства, рівень забезпеченості не лише соціально-економічних і культурних, але навіть деяких громадянських та політичних прав і свобод є досить низьким. Невпевненість більшої частини громадян у своєму майбутньому, зневіра в реальності проголошених прав і свобод призводить до деста-

білізації суспільних відносин, до падіння авторитету і легітимності державної влади, а іноді до антисоціальних проявів.

Усі зазначені фактори негативно впливають на процес втілення принципів правової соціальної державності. Цю проблему неможливо вирішити без послідовного впровадження комплексу заходів правового, соціально-економічного, політичного, організаційного і виховного характеру. Особливу роль у процесі розбудови правової соціальної державності мають відігравати юристи — як вчені-теоретики, так і практичні працівники. Основним напрямом їхньої роботи має бути всебічне забезпечення прав і свобод особистості, без чого побудова правової і соціальної держави неможлива.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст соціологічних та політологічних концепцій держави.
2. Які причини різноманітності концепцій держави ви можете назвати?
3. Розкрийте поняття правової соціальної держави та її основні властивості.
4. Охарактеризуйте основні соціально-економічні та політико-правові передумови створення соціально-правової держави.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ПРАВА

11.1. Виникнення права

В юридичній науці питання виникнення права відносять до найбільш дискусійних. Вивчення права та його сутності неможливе без виявлення комплексу причин та передумов, що викликали його появу. Вирішення цієї проблеми передбачає використання сучасних даних багатьох інших наук — історії, археології, антропології, етнографії тощо.

Причини й обставини, що обумовили появу держави, багато в чому аналогічні причинам, що привели до появи права. Якщо при вивченні процесів виникнення держави основна увага приділялася узагальненню історії організаційних форм, що існували в первісному суспільстві, то при вивченні походження права основна увага повинна приділятися його регулятивним началам.

Чим відрізняються регулятивні системи додержавного і державно оформленого суспільства? Ці питання доводиться вирішувати теорії держави і права, щоб виявити причини виникнення і сутність права.

Правила поведінки первісного суспільства ґрунтувалися на колективістських принципах. Вони носили характер **мононорм**, єдиних, нерозділених правил поведінки. В них сполучалися звичаї, традиції, обряди, норми первісної релігії, міфологія, первісна мораль. Це пояснюється тим, що свідомість первісної людини, її життєдіяльність не була достатньо структурованою. Ці мононорми відрізнялися змістом (спрямованим на виживання людей як біологічного виду і їхню подальшу соціалізацію), способами регулювання (табу, зобов'язання, дозволи), формами вираження (міфологія, традиції, звичаї, ритуали, обряди), процедурами (наприклад, розгляд спорів) і санкціями (як реальними, так і “надприродними”).

Звичаї як основна форма вираження мононорм становили найраціональніші варіанти поведінки людей у соціально значущих ситуаціях, які склались стихійно і в результаті багаторазового повторен-

ня увійшли у звичку. Звичаї підтримувалися не тільки суспільною думкою, але й авторитетом предків, усілякими табу. Велике значення мали також численні міфи і сказання, що відбивають зразки належного і забороненого поведіння. Усі ці норми виражали колективістські начала в первісному суспільстві, в якому окрема особистість узагалі не мислилася у відриві від роду.

З поступовим переходом від економіки, що привласнює, до відтворюючої підвищується ефективність індивідуальної праці, поступово змінюється вся система суспільних відносин, становище людини в суспільстві. Безроздільна залежність особистості від суспільства втрачає колишнє значення. Їй на зміну приходять відносини взаємної залежності членів суспільства, в яких дуже важливий компроміс.

Розвиваються товарообмінні відносини, в яких має бути забезпечений еквівалентний обмін. Зіткнення при цьому різних (іноді протилежних) інтересів викликає необхідність їхнього узгодження. Забезпечення компромісу інтересів можливе через наділення сторін взаємопов'язаними правами й обов'язками, що набувають загальнообов'язкового характеру.

Виникнення юридичного права, тобто такого, що забезпечується державою і походить від неї, — це закономірний наслідок ускладнення суспільних зв'язків, поглиблення соціальних протиріч і конфліктів. У класовому суспільстві звичаї вже не в змозі забезпечити порядок і стабільність у суспільстві й регулювати економіку через те, що вони були недостатньо забезпечені.

Спочатку правителі ранніх держав продовжували забезпечення цих звичаїв, формально закріплюючи їх в письмових джерелах звичаєвого права, але поступово їх зміст переорієнтувався на інтереси панівного класу. У міру посилення публічної влади і відокремлення державного апарату від суспільства основна маса населення усувається від формування змісту правових розпоряджень. Це стає прерогативою осіб, що здійснюють управління суспільством.

На відміну від звичаїв, правові норми фіксуються в письмовій формі, закріплюють чітко визначені дозволи, зобов'язання, обмеження і заборони. Змінюється порядок забезпечення їхньої дії: якщо раніше контроль за їх виконанням покладалася на суспільство в цілому, то зараз це покладається на відповідні органи держави. Суперечки вирішує спеціалізований орган — суд. У цілому ж виникнення права — явище позитивне, адже саме право було і є найбільш ефективним регулятором суспільних відносин, засобом розв'язання соціаль-

них конфліктів і протиріч. Отже, виникнення права об'єктивно обумовлене становленням класового суспільства, необхідністю регулювання відтворюючого господарства через наділення суб'єктів правами та обов'язками.

11.2. Поняття праворозуміння та його основні напрями

Питання праворозуміння належать до основних у теорії держави і права. У світі існує безліч наукових ідей і поглядів з приводу того, що є право, в чому його суть. **Праворозуміння** — це процес і результат розумової діяльності людини, спрямованої на пізнання права, його сприйняття (оцінку) і відношення до нього як до цілісного соціального явища.

При вивченні різних теорій і поглядів на право потрібно враховувати наступні обставини: по-перше, історичні умови існування права, у яких жив дослідник; по-друге, те, що результат праворозуміння завжди залежить від його релігійної, ідеологічної, моральної позиції; по-третє, яка сторона права береться в основу тієї чи іншої концепції.

Залежно від того, що розглядається як **джерело правоутворення** — держава чи природа людини, розрізняють природно-правову і позитивістську теорії права.

Природно-правова теорія. Ідея природного права виникла в Давній Греції і Давньому Римі й пов'язана з іменами Сократа, Аристотеля, грецьких і римських стоїків, Цицерона, Ульпіана й інших римських юристів. В епоху середньовіччя вона одержала поширення в богословських творах Фоми Аквінського. Однак, як один з основних напрямів праворозуміння і самостійної наукової школи, природно-правова доктрина склалася в період буржуазних революцій XVII–XVIII ст. у працях таких мислителів, як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін. Природно-правова школа у своїх поглядах виходила з існування двох систем права — природного і позитивного. Позитивне — це право, в якому виражається державна воля. Піддаючи критиці феодальне право в умовах абсолютизму, представники природно-правової школи вказували на його несправедливість, на те, що закони закріплюють пригноблення людей.

На відміну від позитивного природне право виникає з природи суспільства і людини, людського розуму, загальних моральних прин-

ципів. Тому воно розумне і справедливе. Основні ідеї пов'язані з невідчужуваними правами людини, свободою, рівністю, безпекою, опором насильству тощо. Тому позитивне право, що суперечить вимогам природного, повинне бути замінене на таке позитивне право, яке б ґрунтувалося на ідеях і принципах природного права.

Безперечно, ця теорія володіє значним гуманістичним потенціалом. Проте не можна відкидати роль держави у забезпеченні дієвості правових норм, у наданні їм загальнообов'язкового значення.

Позитивістська теорія права (К. Бергбом, Г. Шершеневич) виникла як опозиційна “природному праву”. На відміну від природно-правової теорії, для якої основні права і свободи первинні відносно законодавства, позитивізм вводить поняття “суб'єктивне право” як похідне від об'єктивного права, установленого державою. Держава делегує суб'єктивні права і встановлює юридичні обов'язки в нормах права. Позитивізм ототожнює право і закон.

Позитивним тут потрібно визнати можливість установаження стабільного правопорядку, детального вивчення структури правової норми, підстав юридичної відповідальності, класифікації норм права і нормативних актів, видів інтерпретації. До негативних моментів цієї теорії варто віднести обмеженість розуміння права, неврахування його природно-правового аспекту.

Залежно від того, у чому вбачалася **основа (базовий елемент) права** — норма права, правосвідомість або правовідносини — сформувалися нормативістська, психологічна і соціологічна теорії.

Нормативістська теорія заснована на уявленні про те, що право — це сукупність норм, виражених зовні у законах й інших нормативних актах.

Розуміючи під правом юридичні норми, представники цієї теорії розглядали їх у відриві від економіки, політики, соціальної структури суспільства, досягнутого рівня цивілізації та ін. Вони виходили з того, що правові норми зобов'язані своїм виникненням і розвитком не реальним суспільним відносинам, а формальним установаженням держави.

Сучасне розуміння права в рамках цієї теорії можна виразити наступною схемою: а) право — це система взаємозалежних і взаємодіючих норм, викладених у нормативних актах (текстах); б) норми права видаються державою, в них виражається державна воля, зведена в закон; в) норми права регулюють найважливіші суспільні відносини; г) саме право і його реалізація забезпечуються в необхідних випадках

примусовою силою держави; г) від норм залежить виникнення правовідносин, формування правосвідомості, правове регулювання.

Позитивне значення нормативізму полягає в тому, що такий підхід, по-перше, дозволяє створювати й удосконалювати систему законодавства; по-друге, забезпечує режим законності, однакове застосування норм права; по-третє, сприяє формуванню “нормативного” уявлення про право як формально-логічну основу правосвідомості громадян; по-четверте, забезпечує формальну визначеність права, що дозволяє чітко визначати права й обов’язки суб’єктів, чітко фіксувати міру і засоби державного примусу; по-п’яте, дозволяє абстрагуватися від класово-політичних характеристик права, що особливо важливо при правозастосуванні.

Недолік нормативістського підходу вбачається в запереченні обов’язковості права потребами суспільного розвитку, ігноруванні природних і моральних начал у праві й ролі правосвідомості в реалізації юридичних норм, абсолютизації державного впливу на правову систему.

Психологічна теорія права. Найбільш ґрунтовно ця теорія була розроблена в дореволюційній Росії Л. Петражицьким. Суть його концепції в тому, що він розрізняє позитивне право, яке офіційно діє в державі, та інтуїтивне право, джерела якого містяться у психіці як результат “переживання” юридично значимих ситуацій. На перший план висувуються емоції — імпульсивні переживання, що спонукують людину зробити певну дію. Такі емоції Л. Петражицький поділив на: 1) імперативні, чи моральні; 2) імперативно-атрибутивні, чи правові.

Імперативна емоція припускає однобічне переживання обов’язку вчинити дію щодо іншої особи, однак це не супроводжується переживанням іншою стороною права зажадати виконання цього обов’язку. Наприклад, переживання перехожим обов’язку подати милостиню жебраку. Це особиста справа перехожого. У свою чергу, жебрак не переживає при цьому права зажадати від перехожого виконання цього обов’язку.

Імперативно-атрибутивна — двостороння емоція, при якій переживання однією особою обов’язку відносно іншої сполучається з переживанням останньою права зажадати виконання цього обов’язку. Наприклад, відносини боржника і кредитора, продавця і покупця тощо. З таких двосторонніх імперативно-атрибутивних емоцій і скла-

дається інтуїтивне, психічне право, якому, на думку Л. Петражицького, належить головне місце. Неважко помітити, що під правом розуміється правосвідомість.

Позитивним тут є те, що ця теорія звертає увагу на одну з важливих сторін правової системи — психологічну. Не можна проектувати і приймати закони, не вивчаючи рівень правової культури і правосвідомості в суспільстві, не можна і застосовувати закони, не беручи до уваги психологічні особливості індивідів. Законодавча і правозастосовча практика могла б більш плідно використовувати деякі висновки цієї теорії. Психологічні процеси різних рівнів — така ж реальність, як і економічні чи політичні процеси. Право опосередковує їх, виявляє через них свою ефективність.

Недоліками цієї теорії можна вважати її однобічний характер, відрив від об'єктивної реальності, неможливість у її рамках структурувати право і відрізнити його від інших соціально-регулятивних явищ (наприклад, моралі).

Соціологічний підхід сформувався у другій половині XIX ст., у рамках школи “вільного права”. Цей підхід відкидає всі інші аспекти права, за основу беруться реальні правові відносини, розвиток яких набагато випереджає розвиток законодавства. Тому законотворчість визнавалась другорядною порівняно з правозастосуванням, спрямованим на індивідуальне регулювання суспільних відносин. Звідси теза: “Право варто шукати не в нормах, а в самому житті”. Закон розглядався як “порожня посудина”, яку необхідно наповнювати реальним змістом рішеннями суддівської влади.

Серед основних недоліків цього підходу можна виділити відсутність міцної юридичної основи для дій суб'єктів і впевненості в їхніх кінцевих результатах; вирішення юридичних справ на користь економічно і політично сильного, на шкоду слабким, малозабезпеченим; небезпеку некомпетентного рішення і відвертої сваволі з боку деяких посадових осіб; заперечення нормативності як найважливішої властивості права, недооцінки в праві морально-гуманістичних начал, змішуванню одного з факторів утворення права — інтересу — із самим правом.

Позитивними в цьому разі можна визнати наступні положення: а) суспільство і право розглядаються як цілісні, взаємозалежні явища; б) теорія доводить, що вивчати потрібно не тільки норми права, установлені державою, але й всю сукупність сформованих на їх основі у суспільстві правових відносин; в) підкреслюється роль права

як засобу соціального контролю і досягнення соціальної рівноваги, підвищується роль судової влади.

Марксистська теорія права. На відміну від розглянутих вчень, більшість яких заснована на різних течіях філософського ідеалізму, марксистська теорія права, як і вчення марксизму в цілому, ґрунтується на матеріалістичній філософії. Відповідно до поглядів К. Маркса і Ф. Енгельса право розглядається як частина надбудови над економічним базисом суспільства. Викликане до життя матеріальними умовами життя суспільства, воно справляє на нього зворотний вплив. Головне в праві основоположники марксизму бачили в його класовій природі. Для марксистської теорії характерний розгляд права в тісному зв'язку з державою, яка не тільки формує, але й забезпечує реалізацію права. Марксистська теорія права, безсумнівно, вплинула на матеріалістичне розуміння права. Незважаючи на те, що в наш час марксистська теорія зазнає справедливої критики і переосмислення, багато висновків марксистського вчення про право, як і про державу, і в сучасних умовах зберігають своє значення.

Можна сперечатися про те, що є право, яку реальність воно відбиває, можна по-різному осмислювати походження права, розходитися в думках на сутність і призначення права, але якщо питання ставиться в практичній площині, варто шукати єдину точку відліку, єдиний погляд, єдину позицію. Право втратило б свою цінність, перестало б виконувати свою роль по стабілізації й упорядкуванню суспільних зв'язків, якби розумілося всіма по-різному. Визначеність у понятті права — вихідна точка визначеності і порядку в суспільних відносинах.

Кожна з названих теорій має свої переваги і недоліки, їхня поява і розвиток обумовлені природним розвитком людського суспільства і свідчать про необхідність і соціальну цінність права в житті людей. У наукових цілях і в інтересах ефективної правотворчості варто вітати різні підходи до права, різні визначення права і прагнення до їхнього синтезу в рамках єдиного поняття, у рамках **інтегративного підходу до права.**

Сучасний **інтегративний підхід** до права містить у собі сукупність різних підходів, що забезпечує всебічне й об'єктивне вивчення права. Але в його основі лежить нормативний підхід, що, однак, не виключає й інших підходів, які разом з тим не повинні суперечити нормативному розумінню права.

Останнім часом розвивається **широке розуміння права**. Воно орієнтується на розгляд права в правовідносинах, правосвідомості, правозастосовчих актах, суб'єктивних правах. Однак за основу сутності права цей підхід брати не можна. Прихильники цього напрямку виходять з того, що поняття права містить у собі не тільки норми, але й інші правові явища: правосвідомість, правовідносини, суб'єктивні права, акти застосування права та ін. Таке розуміння права неминуче веде до розчинення його в інших правових явищах. Не можна не погодитись з російським ученим В. Кудрявцевим, який писав: "...професійному юристу повинна бути притаманна чітка і визначена позиція: ніяке побажання, переконання чи думка не можуть розглядатися як правова норма, коли вони не виражені в юридичному акті, прийнятому належним чином". На жаль, прихильники широкого праворозуміння не враховують того, що сучасне нормативне розуміння права принципово відрізняється від традиційного вузького "нормативізму".

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте характеристику регулювання суспільних відносин у період первіснообщинного ладу.
2. Розкрийте причини виникнення права.
3. Розкрийте поняття праворозуміння і його значення для практичної діяльності у правовій сфері.
4. Яка існує класифікація підходів до розкриття сутності права?

ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ПРАВА, ЙОГО ПРИНЦИПИ І ФУНКЦІЇ

12.1. Поняття і ознаки права

Питання про те, що є право, в чому його сутність, традиційно розглядається в теоретичній юриспруденції як основне. Але, як було відзначено, з часом розуміння права змінювалося. Так, для Аристотеля право — це політична справедливість, для учених середньовіччя — божественне встановлення, для Ж.-Ж. Руссо — загальна воля, Р. Ієринга — захищений інтерес, Л. Петражицького — імперативно-атрибутивні емоції, для представників юридичного позитивізму право — це встановлення, наказ держави тощо.

У книзі “Критика чистого розуму” І. Кант відзначив, що сутність права може бути збагнена тільки філософським розумом. Він відзначив ряд істотних якостей права: воно стосується лише зовнішніх, і до того ж практичних відносин між людьми (а не помислів, бажань); за допомогою права дії однієї особи сполучаються з діями інших осіб; право — взаємний примус, що охороняє загальну волю.

Отже, яка ж сутність права? Сутністю будь-якого предмета, явища філософія вважає сукупність найбільш важливих, вирішальних, стійких властивостей і відносин, що складають їхню основу, що виявляють природу і виражають найнеобхідніші, найглибинніші властивості предмета, явища, якими визначаються всі їхні інші властивості й ознаки.

Сутність права — це головна, внутрішня, стійка основа права, що відображає його природу і призначення в суспільстві.

Право має **регулятивну природу**, його суспільне призначення — регулювати (тобто впорядковувати) суспільні відносини. Право має **загальносоціальну сутність**, служить інтересам всього суспільства, забезпечує організованість, впорядкованість, стабільність і розвиток соціальних зв'язків. Право — це спосіб стабілізації і відтворення суспільних відносин. Таким чином, право має регулятивну загальносо-

ціальну сутність, що виражає стабілізацію й упорядкування суспільних відносин шляхом узгодження поведінки їхніх учасників.

Універсальне визначення поняття права є дуже важливим у теоретичному і практичному плані, адже в юридичній науці вироблено багато визначень права, які відрізняються залежно від того, що саме в правових явищах визначається як найсуттєвіше. Найприйнятнішим в теоретичному і практичному плані є наступне визначення права:

Право — це загальнообов'язкова формально виражена система регулювання суспільних відносин, встановлена і забезпечена державою, обумовлена рівнем розвитку суспільства.

Визначення права як системи регулювання суспільних відносин (а не лише як системи правових норм) підкреслює загальнорегулятивну природу не лише норм, а й правових принципів, природних прав людини, не обмежується виключно самими нормами.

Праву притаманні ознаки, що характеризують його як специфічну систему регулювання суспільних відносин. Розглянемо їх.

1. Нормативність. Право має нормативний характер: права й обов'язки, якими володіє кожна людина чи юридична особа, не довільні, а чітко визначені правовими нормами. Нормативність означає, що право представлене нормами — правилами поведінки, що визначають права й обов'язки учасників регульованих відносин, їхню відповідальність. Правила поведінки, закріплені у правових нормах, спрямовані на майбутню поведінку. Право за допомогою юридичних норм кожному громадянину й організації несе інформацію про те, які дії можливі, які заборонені, а які необхідні.

2. Формальна визначеність. Норми права офіційно закріплюються в нормативних актах та інших письмових джерелах, що підлягають однаковому тлумаченню і виконанню. Держава надає форму правовому змісту.

Варто помітити, що формальна визначеність певною мірою властива й іншим нормативним системам. Так, корпоративні норми закріплюються у статутах, релігійні норми-заповіді формулюються у священних книгах. Однак у наведених випадках форма відповідних правил надається не державою, а іншими організаціями (суспільними, релігійними). Держава, на відміну від них, надає праву загальнообов'язкового офіційного значення, зводячи право в закон.

3. Загальнообов'язковість права виявляється в тому, що всі члени суспільства повинні обов'язково виконувати вимоги, які містяться в

нормах права. Загальнообов'язковість повинна розповсюджуватись не лише на громадян, їх об'єднання, посадових і службових осіб, але й на державу в цілому: у правовій державі сама держава додержується принципу загальнообов'язковості права. Правові встановлення обов'язкові для усіх, кому вони адресовані.

4. Забезпеченість можливістю державного примусу. Це специфічна ознака права, що відрізняє його від інших засобів соціального регулювання: моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін. Держава, що має монополію на здійснення примусу, являє собою необхідний зовнішній фактор існування і функціонування права. Історично право виникло і розвивалося у взаємодії з державою, спочатку виконуючи головним чином охоронну функцію. Саме держава надає праву його властивості: стабільність, формальну визначеність, загальнообов'язковість.

5. Свідомо-вольовий характер права. Право — прояв волі та свідомості людей. Інтелектуальна сторона права полягає в тому, що воно є формою відображення соціальних закономірностей і суспільних відносин — предмета правового регулювання. У праві виражаються потреби, інтереси, цілі суспільства, окремих осіб і організацій. Право виражає соціальний компроміс на засадах справедливості й розуму.

Право є прояв не тільки інтелекту, але й волі людей, бо в ньому визначається їхня майбутня поведінка, з його допомогою реалізуються інтереси і потреби, досягаються намічені цілі. Право регулює лише ту поведінку людей, яка має усвідомлений характер і пов'язана з волевиявленням людини.

6. Системність. Право являє собою складне системне утворення. Норми права являють собою не просту сукупність, суму, а систему, якій притаманні внутрішня погодженість, упорядкованість, взаємозв'язки складових елементів. Первинним елементом системи права є правові норми, що поєднуються у більші утворення — інститути права і правові галузі. Це — традиційний погляд на систему права. Але, крім цього, систему права можна розглядати і як розподіл права на публічне і приватне, міжнародне і національне, об'єктивне і суб'єктивне. Крім того, системність притаманна і окремій нормі права.

7. Універсальність — право, здатне регулювати різні за природою суспільні відносини, є універсальним суспільним регулятором.

12.2. Принципи права

Принципи права — це керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з другого — являють собою найбільш загальні норми, що діють в усій сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або прямо сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законодавства.

Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу, визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. За умови їх закріплення в Конституції принципи права забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації і охорони. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення.

Принципи права поділяють на соціально-правові (які відображають систему цінностей, притаманних суспільству в цілому: домінування загальнолюдських цінностей, визнання пріоритету прав і свобод людини і громадянина, єдність загальних і приватних інтересів) і спеціально-правові (які відображають основні засади формування й дії права як специфічного соціального феномена. Залежно від сфери дії вони підрозділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи, принципи інститутів права).

1. **Загальноправові** (загальні чи основні) принципи притаманні всім галузям права, відображають природу права в цілому.

До загальноправових принципів, як правило, відносять принципи законності, справедливості, юридичної рівності, соціальної свободи, соціального і громадянського обов'язку, демократизму, національної рівноправності, гуманізму, рівності громадян перед законом, взаємної відповідальності держави й особистості, верховенства права, політичного, ідеологічного й економічного плюралізму, непорушності прав людини.

2. **Міжгалузеві принципи** — принципи, характерні для кількох галузей права: здійснення правосуддя тільки судом, гласність судового розгляду, національна мова судочинства, незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону, принцип змагальності в цивільно-процесуальному та кримінально-процесуальному праві та ін.

3. **Галузеві принципи** визначають специфіку конкретної галузі права (принцип забезпечення свободи праці й зайнятості у трудовому праві, принцип індивідуалізації покарання — у кримінальному, принцип рівноправності всіх форм власності — у цивільному праві та ін.).
4. **Принципи інститутів права** визначають особливості окремих правових інститутів (принцип добровільності укладення цивільно-правових угод).

12.3. Соціальна цінність права

Зрозуміти соціальну цінність права — значить усвідомити, розкрити його позитивну роль для особистості та суспільства. Соціальна цінність права виявляється в наступному:

- за допомогою права забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, у цьому виявляється його інструментальна цінність;
- завдяки праву досягається визначеність, точність у самому змісті суспільних відносин;
- право, втілюючи спільну (узгоджену) волю учасників суспільних відносин, сприяє розвитку тих із них, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому. Воно впливає на поведінку і діяльність людей за допомогою узгодження їхніх специфічних інтересів;
- право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, бо воно перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності;
- право в цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне сполучення свободи і справедливості;
- на правовій основі формуються основні інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільні засоби масової інформації і правова держава;
- право є основою і єдино можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру, на основі права формується світовий правопорядок.

12.4. Функції права

У науці поняття “функція” вживається в різних значеннях. Функції розглядаються в математиці, біології, кібернетиці, соціології, фізиці та ін. У юридичній науці термін “функція” вживається для характеристики соціальної ролі й призначення держави і права. Поняття “функція права” повинне охоплювати одночасно як призначення права, так і напрями його впливу на суспільні відносини.

Таким чином, **функції права — це найбільш істотні напрями і сторони його впливу на суспільні відносини, у яких розкривається загальнолюдська і класова природа та соціальне призначення права.**

Функції права мають наступні ознаки.

- Функція права впливає з його сутності і визначається призначенням права в суспільстві.
- Функція права — це напрям його впливу на суспільні відносини, без якого суспільство обійтися не може.
- Функція виражає найбільш істотні, головні риси права і спрямована на здійснення корінних завдань правового регулювання.
- Сталість як необхідна ознака функції характеризує стабільність, безперервність, тривалість її дії.

Виділяють загальносоціальні та спеціально-юридичні функції права.

Загальносоціальні функції виражають вплив права на суспільство і поділяються на економічну, політичну, культурну, виховну, оціночну, інформаційну, ціннісно-орієнтаційну та ін.

Спеціально-юридичні поділяють на регулятивну (регулятивно-статичну і регулятивно-динамічну) й охоронну. Вони виражають специфічну регулятивну природу права.

Регулятивно-статична функція спрямована на закріплення в нормах права суспільно корисних відносин, що потребують забезпечення стабільності й непорушності (основи конституційного ладу, народовладдя, форми власності, правовий статус громадян, поділ влади, правові основи різних галузей права, норми-заборони та ін). У цьому полягає одне із завдань правового регулювання. Право насамперед юридично закріплює, зводить у розряд чітко урегульованих ті суспільні відносини, які являють собою основу нормального, стабільного існування суспільства.

Регулятивно-динамічна функція спрямована на забезпечення нормального динамічного розвитку суспільно корисних відносин, про-

цесу досягнення намічених завдань, визначеного запрограмованого результату. Вона спрямована на зміну й удосконалення існуючих, виникнення нових суспільних відносин. Регулятивно-динамічна функція виявляється у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їхнього руху (динаміки).

Охоронна функція спрямована на забезпечення нормального здійснення регулятивно-статичної і регулятивно-динамічної функцій права, на охорону права від порушень. Відповідно нею охоплюються попередження і припинення правопорушень, відновлення порушеного права, притягнення винної особи до юридичної відповідальності. Право охороняє загальновизнані, фундаментальні суспільні відносини, воно спрямоване на витіснення шкідливих для суспільства відносин. Охороняючи ці відносини, право припиняє, забороняє, карає дії, які порушують умови нормального розвитку, що суперечать інтересам суспільства, держави і громадян і тим самим витісняє їх.

Відповідно до елементів, з яких складається система права, деякі вчені виділяють п'ять груп функцій права: загальноправові (властиві всім галузям права); міжгалузеві (властиві двом і більше галузям права); галузеві (властиві одній галузі права); правових інститутів (властиві конкретному інституту права); норми права (властиві конкретному виду норм права).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які основні ознаки відрізняють право від засобів соціального регулювання первісного суспільства?
2. У чому полягає соціальна обумовленість права?
3. Розкрийте поняття принципів права та їх систему.
4. У чому виявляється статика і динамізм в реалізації функцій права?

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

13.1. Поняття правового регулювання

Право є елементом системи соціального нормативного регулювання. Право виступає важливим засобом регулювання взаємин індивідів, соціальних груп, всього суспільства в цілому, і воно само виступає як соціальна цінність. Основним призначенням права є упорядкування і організація взаємин громадян, їхньої поведінки і, враховуючи їх індивідуальні потреби, спрямування діяльності членів суспільства в русло загальносоціальних інтересів.

Правове регулювання — це цілеспрямований вплив права на суспільні відносини і поведінку осіб з метою їх впорядкування за допомогою системи спеціальних юридичних засобів.

Право — багатогранне явище, покликане регулювати суспільні відносини. Його можна розглядати з різних боків: як культурне явище, як засіб (інструмент) для вирішення практично значущих завдань суспільства. Такий підхід в юридичній науці називається інструментальним, у рамках якого і досліджуються правові засоби.

У теорії права під **правовими засобами** розуміють інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права. У загальному виді правові засоби — це правові інститути, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей, основною з яких є упорядкування суспільних відносин. Як правові засоби виступають норми права, правозастосовчі акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки.

Але право не тільки регулює суспільні відносини, воно ще й **впливає** на них не тільки за допомогою норм права, а й інших правових явищ — правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчості. У цьому значенні, окрім функції регулювання, право ще справляє інформаційний вплив (право як різновид нормативної інформації), ціннісно-орієнтувальний тощо.

Інформаційно-психологічний вплив права характеризується впливом правової інформації на мотиви суб'єктів. Тут можна виділити два основних юридичних засоби — правові стимули й обмеження, що синтезують у собі інформаційні і психологічні закономірності. Під стимулом у широкому розумінні слова мають на увазі спонукальний фактор, під обмеженням — стримуючий.

Виховний вплив полягає в загальноідеологічному впливі всієї правової дійсності на внутрішній світ суб'єкта, на формування в людей ціннісних уявлень, на правове виховання особистості.

Соціальний вплив заснований на системі економічних, політичних, моральних факторів, що утворюють загальносоціальне середовище дії права.

13.2. Предмет і методи правового регулювання

Предмет правового регулювання — це суспільні відносини, на які звернено правове регулювання. До сфери правового регулювання входять відносини, що:

- відображають як індивідуальні інтереси членів суспільства, так і загальні інтереси суспільства в цілому;
- реалізують взаємні інтереси всіх її учасників, кожний з яких йде на певний утиль своїх інтересів задля задоволення інтересів іншого;
- потребують дотримання певних правил поведінки, обов'язковості яких підкріплена силою держави.

Перерахованим ознакам відповідають такі три види суспільних відносин, як:

- відносини людей, пов'язані з обміном цінностями (як матеріальними, так і нематеріальними). Тут потреба у правовому регулюванні виражена найпомітніше, адже у взаємоприйнятному обміні зацікавлені як окремі особи, так і суспільство в цілому. Ці відносини будуються на основі загальноновизнаних правил, обов'язковості яких підкріплена силою держави;
- відносини, пов'язані з владним управлінням суспільством, бо в управлінні суспільними процесами зацікавлені як окремі особи, так і суспільство в цілому. Управління здійснюється для задоволення як індивідуальних, так і суспільних потреб відповідно до чітко встановлених правил та підкріплюються силою примусу держави;

- відносини, пов'язані із забезпеченням правопорядку, покликані забезпечити нормальне функціонування усіх сфер суспільного життя.

Право регулює лише ті відносини, що носять свідомо-вольовий характер. Право не може регулювати дії, що не залежать від волі та свідомості людей.

Різноманітність суспільних відносин, що входять у сферу правового регулювання, викликають відмінності в методах та засобах правового регулювання. **Методи правового регулювання — це способи, засоби і прийоми, за допомогою яких правове регулювання здійснюється.** Виділяють два основних методи правового регулювання.

Перший метод — **метод децентралізованого регулювання — автономний.** Він побудований на координації цілей та інтересів сторін у суспільних відносинах та застосовується для регламентації рівних за становищем (рівноправних) суб'єктів, які задовольняють свої приватні інтереси. Децентралізований метод правового регулювання, як правило, застосовується у приватно-правових галузях (цивільне, сімейне, трудове право).

Другий метод — **метод централізованого, або імперативного, наказового регулювання.** Він базується на відносинах субординації між учасниками суспільних відносин — вони не є рівними за статусом. За його допомогою регулюються відносини, в яких пріоритет надається загальносоціальному інтересу. В державно-організованому суспільстві загальносоціальні інтереси виражає держава, яка здійснює централізоване управління суспільними процесами та наділена владними повноваженнями. Тому централізований, імперативний метод використовується в публічно-правових галузях (конституційне, адміністративне, кримінальне право).

13.3. Способи і типи правового регулювання

Способи правового регулювання — це специфічні прийоми регулювання суспільних відносин, які визначаються характером припису, зафіксованим в нормі права, та засобами впливу на поведінку осіб. В теорії права прийнято виділяти три основних способи правового регулювання.

1. **Надання учаснику правових відносин суб'єктивних прав — уповноваження або дозвіл.** Це — надання права на активні дії. Воно

виявляється в делегуванні певних дозволів уповноваженій особі на здійснення нею певних дій (наприклад, власнику дозволено володіти, користуватись та розпоряджатись належною йому власністю на свій розсуд).

2. **Зобов'язання** як припис виконувати певні активні дії (власник підприємства зобов'язується сплачувати податки).

3. **Заборона**, тобто покладання зобов'язання утримуватись від заборонених дій, зобов'язання пасивно поводитись у передбачених законом випадках (заборона керувати транспортним засобом у стані сп'яніння).

Всі способи правового регулювання обумовлені функціями права: регулятивно-динамічна — дозвіл та зобов'язання; регулятивно-статична функція права — заборона.

Крім того, можна визначити також додаткові способи правового регулювання: **застосування засобів примусу та юридичної відповідальності**. Цей спосіб є додатковим, бо, по-перше, являє собою вид обов'язку (юридична відповідальність може розглядатись як обов'язок зазнати покарання та позбавлення певних благ), а по-друге, цим способом забезпечується належне виконання обов'язків, дотримання заборон та використання прав.

Тип правового регулювання — це загальна спрямованість впливу права на суспільні відносини, яка залежить від того, що покладено в основу регулювання — дозвіл чи заборона. В юридичній науці та практиці існують дві юридичні формули, на основі яких виділяють два типи правового регулювання.

Перша формула: дозволено все, крім того, що прямо заборонено в законі. Це — загальний дозвіл. **На цій формулі побудовано загальнодозвільний тип правового регулювання**. За цим типом встановлюються чітко сформульовані заборони. Як правило, їх кількість невелика, а обсяг дозволеного не визначено. Можна робити все, що не заборонено. Це означає, що суб'єкти можуть здійснювати будь-які дії, які не увійшли в перелік заборонених. Цей тип правового регулювання сприяє або принаймні не заважає прояву ініціативи, активності.

Друга формула правового регулювання звучить інакше: заборонено все, крім того, що прямо дозволено законом. Цей тип називається **звільненням від заборони, або спеціальним дозволом**. Це означає, що учасник правових відносин може здійснити тільки дії, що прямо дозволені законом, а всі інші дії заборонено. Формулюється конкретне звільнення від заборони, тобто робиться виняток із загальної заборони.

Якщо за першою формулою перед особою є можливість вибору з усіх дозволених законом видів поведінки, то за другою — правове регулювання здійснюється для чіткого впорядкування суспільних відносин, в яких реалізуються загальні інтереси, для здійснення державного управління, втілення принципів законності, застосування заходів державного примусу, юридичної відповідальності.

13.4. Стадії правового регулювання

Правове регулювання — це процес, що триває в часі, який є до-сить складним і довготривалим.

Процес правового регулювання охоплює кілька стадій або етапів.

Першим з них є **правова регламентація суспільних відносин** — це стадія, на якій відбувається розробка юридичних норм, здійснюється загальне неіндивідуалізоване регулювання суспільних відносин.

Перший етап правового регулювання тісно пов'язаний із **правотворчістю** — діяльністю, спрямованою на створення правових норм, яка починається з виявлення потреби у правовому регулюванні і закінчується прийняттям і введенням у дію правових розпоряджень. В сучасній юридичній науці сформувався думка, згідно з якою правотворчість — це процес пізнання і оцінки правових потреб суспільства і держави, формування і прийняття нормативних актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур. Нормативні рішення мають носити істинно правовий характер, прийматись з урахуванням усього спектра умов життєдіяльності суспільства та реальних суспільних потреб.

Другим етапом виступає **конкретизація прав і обов'язків** у випадках, коли настає ситуація, передбачена нормою права (**певний юридичний факт**), у результаті якої суб'єкти вступають у **правовідносини** і у них виникають взаємопов'язані **суб'єктивні права й юридичні обов'язки**. Проте не завжди для виникнення правових відносин достатньо самих юридичних фактів. Як відомо, деякі відносини можуть розпочатись лише за участі спеціально уповноважених органів, що приймають індивідуальне рішення, на основі якого суб'єкти наділяються правами та обов'язками. Такі правозастосовчі рішення самі виступають у ролі юридичних фактів, які в окремих випадках мають вирішальне значення.

Третій етап правового регулювання є кінцевою стадією процесу правового регулювання, який завершується **фактичною реалізацією**,

впровадженням у життя прав і обов'язків суб'єктами правових відносин у формі використання, дотримання і виконання. Реалізація права є результатом правового регулювання і постає як завершальний підсумок специфічного правового впливу, що здійснюється як суто правовими засобами, так і внаслідок виховного, інформаційного, ідеологічного та іншого впливу права на поведінку суб'єктів. На цій основі встановлюється режим законності і правопорядку.

13.5. Механізм правового регулювання та його структура

Механізмом правового регулювання називають систему взаємозв'язаних юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання. Механізм правового регулювання — це спосіб функціонування єдиної системи правового регулювання, який розкривається через взаємозв'язки між її складовими елементами.

Категорія “механізм правового регулювання” дозволяє охопити весь процес правового регулювання, представити його в системно-динамічному вигляді, розкрити його структуру, взаємозв'язок і взаємодію всіх елементів, з'ясувати їх характерні ознаки і функції.

Комплексне вивчення механізму правового регулювання і теоретичне опрацювання пов'язаних з ним питань дасть можливість виявити додаткові напрями в дослідженні цього правового явища, зокрема, пошук шляхів підвищення ефективності як окремих складових елементів цього механізму, так і правового регулювання в цілому.

Механізм правового регулювання представляється як діяльність, “робота” складових елементів системи правового регулювання, спрямована на досягнення суспільно корисного результату, що виявляється у втіленні правових норм у життя. Він повинен розглядатись в єдності та у взаємодії всіх його складових як категорія не лише збірна, але й системна. Поняття механізму правового регулювання дозволяє систематизувати юридичні засоби правового впливу на суспільні відносини, визначити місце і роль того чи іншого юридичного засобу у правовому житті суспільства.

До елементів механізму правового регулювання належать: юридичні норми, нормативно-правові акти, акти офіційного тлумачення, юридичні факти, правовідносини, акти правореалізації, правосвідомість та режим законності та правопорядку, який впроваджується в результаті досягнення цілей правового регулювання.

Кожній стадії правового регулювання відповідають специфічні елементи механізму правового регулювання (*див. табл.*), місце яких у механізмі правового регулювання обумовлене їх функціональною роллю. Функціонування механізму правового регулювання відрізняється послідовністю: кожен з його елементів вступає в дію на певній стадії правового регулювання.

Стадії правового регулювання	Елементи механізму правового регулювання
Правотворчість	Норма права, закріплена в нормативно-правовому акті
Настання умов, передбачених нормою права	Юридичні факти, оперативно-виконавчі правозастосовні акти
Установлення юридичного зв'язку між уповноваженими та зобов'язаними суб'єктами — конкретизація прав і обов'язків, передбачених нормою права	Правові відносини, суб'єктивні права та юридичні обов'язки
Втілення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків	Акти правореалізації (використання <-> – дотримання, – виконання)
Факультативна стадія настає у випадку недотримання суб'єктивних прав або невиконання юридичних обов'язків	Правоохоронний правозастосовний акт

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як співвідноситься правове регулювання і правовий вплив?
2. Розкрийте предмет і методи правового регулювання.
3. З яких стадій складається процес правового регулювання?
4. Які елементи входять в механізм правового регулювання?

НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

14.1. Поняття і види соціальних норм

Суспільство має дуже неоднорідну структуру, воно складається з різних особистостей, наділених своїми специфічними інтересами, запитамі і потребами, які іноді не збігаються. Суспільство нормально функціонує лише тоді, коли враховуються інтереси всіх верств, коли відбувається певне обмеження власного інтересу заради досягнення компромісу. Адже люди як суспільні істоти не можуть весь час діяти тільки виходячи зі своїх власних інтересів і потреб.

Соціальним відносинам притаманна така важлива ознака, як нормативність. Ця ознака склалась внаслідок історичного розвитку суспільства, поступово утворювалась ціла система соціальних норм. У них закріплено той тип поведінки, який гарантує найоптимальніший результат соціальної взаємодії людей. Метою соціальних норм є досягнення злагодженості в суспільних відносинах, суспільного компромісу. Соціальне регулювання, яке здійснюється за допомогою соціальних норм, — це необхідна умова нормальної життєдіяльності суспільства. Цивілізація виробила безліч різних норм і правил, якими люди керуються у своєму повсякденному житті.

Соціальні норми — це певні стандарти, зразки поведінки учасників соціального спілкування, за допомогою яких здійснюється соціальне регулювання. Юристи мають справу насамперед із правовими нормами, що представляють для них безпосередній професійний інтерес. Але вони постійно співвідносять їх з іншими соціальними регуляторами, адже всі норми взаємозалежні та взаємозумовлені. Отже, специфіку правових норм не можна оцінити без з'ясування їх місця і ролі в загальній системі соціальних норм.

Соціальні норми за своєю природою означають певний стандарт поведінки. Норма — це міра позитивної, суспільно корисної поведінки, спрямована на досягнення мети соціального регулювання. Соціальні норми регулюють неабиякі, а найтиповіші суспільні відносини.

Система соціальних норм відбиває досягнутий ступінь економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, в них знаходять вираження історичні та національні особливості життя країни, характер державної влади.

Соціальні норми численні й різноманітні. Це пов'язано з різноманітністю самих суспільних відносин — предмета регулювання. Соціальні норми підрозділяються на види залежно від способів формування, сфери дії, соціальної спрямованості. З цього погляду виділяються правові норми; моральні; політичні; естетичні; релігійні; корпоративні; норми звичаїв, традицій, звичок, обрядів, ритуалів; ділові звичаї; правила етикету, пристойності.

Це загальноприйнята і найбільш розповсюджена класифікація соціальних норм. Об'єднує їх те, що всі вони носять соціальний, а не технічний характер. Незважаючи на розходження, ці норми взаємозалежні, жодні з них не діють ізольовано від інших.

Норми моралі регулюють поведінку людей шляхом її оцінки відповідно до категорій добра і зла, справедливості, гідності, милосердя. Мораль формується в духовній сфері суспільства і невіддільна від суспільної свідомості. Суть дії моральних норм полягає у формуванні загальних принципів, внутрішніх переконань та установок бажаної поведінки.

Право і мораль розрізняються насамперед за способами їх формування. Правові норми створюються або санкціонуються державою. Норми моралі виникають і розвиваються спонтанно у процесі практичної діяльності людей. На відміну від права, мораль носить неофіційний, суспільний характер.

У будь-якій державі діє тільки одне право, у той час як мораль не є єдиною й однорідною. Право і мораль розрізняються за методами забезпечення. Оскільки право створюється державою, то воно нею і забезпечується завдяки можливості примусу. Мораль спирається не на силу державного апарату, а на силу суспільної думки. Правові норми закріплюються у спеціальних юридичних актах держави. Моральні норми і принципи виникають стихійно. На відміну від права, що являє собою певну систему, мораль — внутрішньо несистематизоване утворення.

Звичаї і традиції — правила поведінки, що склалися в результаті багаторазового повторення певних дій та увійшли у звичку. Історично звичаї та традиції належать до найдавніших соціальних норм. У період становлення перших держав звичаям починають надавати за-

гальнообов'язкове значення. Формується звичаєве право — історично перша форма позитивного права. В сучасному суспільстві існує багато різних звичаїв і традицій. Це обумовлено специфікою життєдіяльності людей в різних умовах — природних, соціальних тощо. Звичаї — стійкі й досить розповсюджені правила поведінки, що у результаті багаторазового, тривалого повторення стають звичними і їх дотримуються добровільно. Звичаї передаються з покоління в покоління.

В юридичній науці звичаї поділяють на **правові** і **неправові**, чи загальногромадянські. Правові звичаї набувають юридичного значення шляхом їх санкціонування державою.

Релігійні норми розповсюджуються на представників тих чи інших віросповідань і містяться в таких джерелах, як Біблія, Коран, Талмуд, Сунна, Священні книги буддизму.

Корпоративні норми — це правила поведінки, по яких живуть і діють різні громадські організації, рухи, об'єднання, асоціації й інші утворення недержавного характеру. Ці правила містяться у відповідних статутах, програмах, інших документах. Корпоративні норми тісно пов'язані з правовими, особливо ті, що визначають порядок їх утворення, реєстрації і діяльності. Корпоративні норми регламентують в основному внутрішні питання суспільних об'єднань, закріплюють їх мету, завдання і функції, права й обов'язки учасників, умови вступу і виходу з них.

Політичні норми — це правила поведінки суб'єктів політики, учасників політичного процесу, політичних відносин. Ці норми містяться в різних політичних маніфестах, програмах, рішеннях, заявах, деклараціях, статутах політичних партій і рухів. Політичні норми регулюють відносини соціальних груп, класів з державною владою, відносини між класами, участь народу, класів, соціальних груп у державній владі й житті держави.

У сфері господарського життя суспільства, де діє система ринкових відносин, важлива роль належить **економічним нормам**. Ці норми регулюють відносини між галузями промисловості, сільського господарства, виробництво, розподіл та обмін матеріальних благ.

14.2. Поняття і ознаки норм права

У сучасному світі в системі соціальних норм принципове значення мають норми права. Право виникло історично як результат суспільного розвитку, економічного зростання та соціальної диферен-

ціації як засіб подолання соціальних протиріч. На відміну від інших, правові норми офіційно встановлюються або санкціонуються державою, є формально визначеними в законах та підзаконних актах, є загальнообов'язковими для всіх суб'єктів, забезпечуються можливістю застосування державного примусу. В них закріплюються права і обов'язки суб'єктів.

Правові норми займають особливе місце в системі соціальних норм. Ця особливість виявляється в соціальній цінності права, його ознаках і функціях. Правові норми регулюють найважливіші економічні, політичні й соціальні відносини. Правові норми складаються історично. Вони об'єктивно обумовлені конкретними суспільно-економічними умовами розвитку суспільства.

Поняття норми права належать до найважливіших категорій теорії держави і права. Право складається з діючих у цьому суспільстві юридичних чи правових норм.

У сучасній юридичній літературі **під нормою права розуміється загальнообов'язкове формально визначене правило соціально значущої поведінки, встановлене або санкціоноване державою, спрямоване на регулювання суспільних відносин шляхом визначення прав і обов'язків їх учасників і забезпечене можливістю застосування державного примусу.**

Можна виділити наступні істотні ознаки правових норм, що відрізняють їх від інших соціальних норм.

1. Норма права є **мірою свободи** волевиявлення і поведінки людини. Найбільша ефективність реалізації правової норми досягається при поєднанні загальнолюдейських і соціально-групових, класових інтересів в умовах стабільності суспільних відносин.

2. Це **форма закріплення прав і обов'язків**, які визначають поведінку людини у соціальному спілкуванні. Завдяки єдності прав і обов'язків забезпечується стабільність і врівноваженість суспільних відносин, адже право одного індивіда підкріплюється обов'язком іншого. Інакше кажучи, норма права має зобов'язально-надавальний характер.

3. Норма права являє собою **загальнообов'язкове** правило поведінки, тобто вона вказує, яким чином, у якому напрямі, протягом якого часу, на якій території необхідно діяти тому чи іншому суб'єкту, носить загальний характер, виступає як рівна, однакова для всіх і кожного, ї повинні дотримуватись всі суб'єкти суспільних відносин

незалежно від того, громадянин це або посадова особа державного органу.

4. Норма права — це правило поведінки **загального характеру**, яке адресується не конкретному суб'єкту, а всім учасникам відносин (є неперсоніфікованими), що регулюються цією нормою права. Норма права здійснюється не разово, а завжди, коли виникають для цього підстави.

5. Норма права — єдина серед соціальних норм, що **походить від держави** і є офіційним вираженням державної волі.

6. Це **формально визначене правило** поведінки. Норма права відрізняється від інших соціальних норм тільки її притаманною формальною визначеністю. Внутрішня визначеність норми виявляється в змісті, обсязі прав і обов'язків, чітких вказівках на наслідки її порушення. Зовнішня визначеність полягає в тому, що будь-яка норма закріплена у статті, главі, розділі офіційного документа — у нормативно-правовому акті. Формальна визначеність потребує письмової, документальної форми. Норми права є чинними, коли вони доведені до відома через офіційні письмові джерела.

7. Норми права **видаються уповноваженими на те органами держави** у чітко встановленому порядку та за певною процедурою.

8. Нормою права є правило поведінки, **гарантоване державою**. Можливість державного примусу у випадках порушення права є однією з важливих гарантій дієвості права.

9. Норма права є **системною**, що виявляється у структурній побудові норми, у спеціалізації і кооперації норм різних галузей інститутів права. Право — це не просто сукупність, а система норм. З норм права складаються як окремі нормативні акти, так і галузі та інститути права.

14.3. Структура норм права

Для досягнення цілей правового регулювання норма права повинна виразити сам зміст правила поведінки, визначити умови, за яких зміст правової норми повинен здійснюватися, установити негативні наслідки порушення правової норми.

Структура правової норми — ідеальна логічна конструкція, яка виражає взаємозв'язок її складових елементів. Особливості, зміст і призначення більшої частини правових норм тісно пов'язані з їх структурою. Будь-яка така норма встановлює для учасників суспіль-

них відносин взаємні права й обов'язки; передбачає фактичні обставини, за яких ці права й обов'язки вступають у дію; попереджає про наслідки порушення тієї чи іншої норми. Цьому змісту норми права відповідає притаманна тільки їй **структура** — внутрішня будова, що характеризується єдністю і взаємозв'язком трьох її складових елементів — гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза вказує на конкретні життєві обставини (умови), при наявності або відсутності яких і реалізується норма. Гіпотеза — передумова практичного функціонування права, його втілення в життя у формі правовідносин. У ній указуються юридичні факти, наявність яких служить основою виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Встановлюючи обставини і сферу дії норми, гіпотеза одночасно окреслює коло суб'єктів відносин, яких диспозиція “пов'язує” взаєминими правами й обов'язками. Тим самим за допомогою гіпотези передбачений диспозицією абстрактний варіант поведінки пристосовується до конкретних осіб, до того чи іншого життєвого випадку, події, дії, місця, часу, віку й інших конкретних життєвих обставин.

Залежно від будови гіпотези поділяються на *прості* та *складні*. Проста гіпотеза припускає якусь одну умову, через яку реалізується юридична норма. Якщо гіпотеза пов'язує дію норми з наявністю двох чи більше умов, вона називається складною. Різновидом складної гіпотези є альтернативна гіпотеза. Її подібність до інших складних гіпотез полягає в тому, що вона також передбачає дві чи більше умови здійснення правової норми. Але для вступу норми права в дію досить однієї з наведених у ній фактичних обставин.

За формою вираження гіпотези поділяються на абстрактні й казуальні (від слова “казус” — випадок). Абстрактна гіпотеза, вказуючи на умови дії норми, акцентує увагу на їх загальних, родових ознаках. Казуальна гіпотеза пов'язує реалізацію юридичної норми з окремими, чітко визначеними певними випадками, які важко або неможливо відобразити за допомогою абстрактної гіпотези.

Диспозиція містить саме правило поведінки, відповідно до якого повинні діяти учасники правових відносин. Вона є головним елементом, серцевиною юридичної норми. Залежно від форми вираження диспозиції поділяються на ті, що уповноважують, зобов'язують і забороняють.

Диспозиції, що уповноважують, надають суб'єктам право на здійснення передбачених у них позитивних дій, визначають той чи інший

варіант їхнього можливого, дозволеного поведження. Ці диспозиції містять слова “вправі”, “має право”, “може”.

Диспозиції, що зобов’язують, покладають на суб’єктів обов’язок здійснення визначених в нормі позитивних дій, наказують здійснити той чи інший варіант належного поведження. Ці диспозиції містять слова “зобов’язаний”, “повинен”, “підлягає”.

Диспозиції, що забороняють, містять заборону здійснення визначених в нормі протиправних дій (чи бездіяльності). Ця диспозиція містить вимогу утримуватися від певного варіанта негативного поведження, що законом визнається правопорушенням. Як правило, ці диспозиції містять слова “забороняється”, “не вправі”, “не може”, “не допускається”.

За способом викладення диспозиція може бути прямою (прямо вказує на права й обов’язки), альтернативною і бланкетною. Альтернативна диспозиція дає можливість учасникам правових відносин варіювати свою поведінку в межах, встановлених нормою. Бланкетна диспозиція містить правила поведінки в найзагальнішій формі, відсилаючи суб’єкта реалізації до інших правових норм.

У разі порушення диспозиції правової норми вступає в дію передбачена даною нормою санкція.

Санкція юридичної норми — це її третій, заключний елемент, у якому передбачені певні небажані наслідки матеріального, фізичного, психічного і т. п. характеру, які настають для особи, що порушила диспозицію цієї норми.

Санкції юридичних норм розрізняються насамперед по галузевій приналежності (кримінально-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні, цивільно-правові). За характером несприятливих для порушника наслідків санкції підрозділяються на правовідновлюючі й штрафні (каральні).

Залежно від ступеня визначеності санкції юридичних норм підрозділяються на абсолютно-визначені, відносно-визначені та альтернативні.

Абсолютно-визначені санкції точно вказують міру покарання, що повинна бути застосована в разі порушення цієї норми.

Відносно-визначені санкції встановлюють нижчу і вищу чи тільки вищу межі заходу державного впливу на правопорушника. Наприклад, санкції норм Особливої частини Кримінального кодексу виражені формулами: “карається позбавленням волі на строк від... до... років”, “карається позбавленням волі на строк до... років”.

Альтернативні санкції дозволяють вибрати з двох чи кількох можливих варіантів заходу державного впливу якийсь один — найвідповідніший конкретним обставинам скоєного правопорушення. Наприклад, “карається позбавленням волі на термін до... років, чи виправними роботами на той самий термін, чи зняттям з посади”.

Таким чином, структура правової норми є логічно узгодженою, її внутрішня будова зумовлена фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах. Кожний з названих елементів має у структурі правової норми своє особливе місце і призначення. Структура юридичної норми як логічний зв'язок гіпотези, диспозиції і санкції в узагальненому виді може бути виражена формулою: “якщо — то — інакше”.

Структура юридичної норми, закріпленої в нормативному акті, похідна від структури відповідних суспільних відносин і виступає як закономірна реальність правової системи конкретного суспільства.

14.4. Формальне вираження структури правових норм

Реальна дія правових норм безпосередньо пов'язана з їх зовнішнім вираженням, закріпленням в офіційних документах. Найважливішим і найрозповсюдженішим з них є нормативно-правовий акт. Писемна форма, загальнообов'язковий характер, чіткість викладу роблять його доступним і зрозумілим для громадян, створюють основу для забезпечення законності та правопорядку у країні.

Нормативні акти як зовнішня форма вираження правових норм мають структуру (розділи, глави, статті, параграфи, пункти). Основним структурним елементом нормативного акта є стаття. Співвідношення норми права і статті закону різноманітне, залежить від структури фактичних суспільних відносин, рівня розвитку галузі, інституту чи всієї правової системи, задуму законодавця, ступеня розвиненості юридичної техніки і технології.

Не завжди у словесному формулюванні окремої статті можна знайти всі три відомих нам елементи відповідної правової норми. Але і тоді, коли норма права і стаття нормативного акта збігаються, структурні елементи норми потрібно виявити логічним шляхом.

Неприйняття до уваги цієї обставини приводить до тверджень про двоелементну структуру деяких правових норм, коли в одних нібито

відсутній один з елементів. Але це не так. Кожна норма (регулятивна або охоронна) має всі три елементи. В тому разі, коли прямо це не можна виявити, завжди цього можна дійти логічним шляхом.

14.5. Класифікація правових норм

Розмаїття суспільних відносин обумовлює той факт, що правові норми досить різноманітні. Щоб визначити загальні й відмінні риси цих норм, їхнє місце і функціональну роль, необхідно їх вірно класифікувати. Науково обґрунтована класифікація правових норм дозволяє: по-перше, чітко визначити місце кожного виду норм у системі діючого в державі права; по-друге, краще усвідомити функції правових норм і їхню роль у механізмі правового регулювання; по-третє, визначити шляхи підвищення ефективності правових норм; по-четверте, удосконалити правотворчу і правозастосовчу діяльність державних органів.

Наукова і практична цінність класифікації правових норм залежить від обґрунтованого вибору її критеріїв. Підстави класифікації можуть бути різними.

1. За суб'єктами правотворчості розрізняють норми, що виходять від держави і безпосередньо від громадянського суспільства. У першому випадку це норми органів державної влади, у другому — норми приймаються безпосередньо населенням на референдумі.

Норми державної влади розрізняють за юридичною силою (норми вищих представницьких органів законодавчої влади, норми органів виконавчої влади та ін.).

2. За функціональною роллю в механізмі правового регулювання норми права можна поділити на установчі, регулятивні (норми — правила поведінки), охоронні (норми — охоронці порядку), забезпечувальні (норми-гарантії), декларативні (норми-оголошення), дефінітивні (норми-визначення), колізійні (норми-арбітри), оперативні (норми-інструменти).

3. За предметом правового регулювання розрізняються норми конституційної, цивільної, кримінальної, адміністративної, трудової та інших галузей права. Галузеві норми можуть поділятися на матеріальні і процесуальні. Перші є правилами поведінки суб'єктів, другі містять розпорядження, що встановлюють процедуру реалізації або охорони цих правил.

4. За методом правового регулювання виділяються імперативні, диспозитивні, рекомендаційні та заохочувальні норми. Імперативні

норми мають суворий, владно-категоричний характер, що не допускає відхилення в регульованій поведінці. Це, як правило, норми адміністративного, кримінального, конституційного права. Диспозитивним нормам притаманний автономний характер, що дозволяє сторонам (учасникам) самим домовитися з питань реалізації суб'єктивних прав і обов'язків. Вони регулюють переважно цивільно-правові або шлюбно-сімейні відносини. Рекомендаційні норми звичайно адресуються недержавним підприємствам, установлюють варіант бажаного для держави поведіння. Заохочувальні норми стимулюють суспільно корисну поведінку.

5. **За сферою дії** виділяються норми загальної дії, норми обмеженої дії і локальні норми. Норми загальної дії поширюються на всіх громадян і функціонують на всій території держави. Норми обмеженої дії — це загальні розпорядження, реалізації яких пов'язуються з певними просторовими, суб'єктними, часовими і ситуаційними факторами. Локальні норми діють у межах окремої державної, громадської організації або їх структурних підрозділах.

6. Норми права класифікуються також **за часом дії** (постійні й тимчасові), **по колу осіб** (чи поширюються на усіх, хто підпадає під їхню дію, чи на чітко визначену групу суб'єктів: військовослужбовців, пенсіонерів тощо).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття, ознаки і класифікацію соціальних норм.
2. Що відрізняє правові норми від інших норм регулювання суспільно значущої поведінки?
3. Як співвідносяться корпоративні норми, норми звичаю, релігійні норми, норми моралі з нормами права?
4. Які існують підстави класифікації правових норм?

ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

15.1. Поняття форм (джерел) права

Праву притаманна формальна визначеність. Суспільні відносини регулюються за допомогою чітких, формально виражених і загальнообов'язкових правил поведінки — правових норм, де головними виступають способи, за допомогою яких ці вимоги здобувають публічний характер, тобто стають загальнообов'язковими для всіх.

Як специфічне явище соціальної дійсності право має певні форми свого зовнішнього вираження. Відбиваючи його зміст, вони являють собою способи організації права назовні.

Під формою права розуміється об'єктивоване закріплення і прояв змісту права в певних актах державних органів, рішеннях судів, договорів, звичаях та інших джерелах. Призначення цієї форми — упорядкувати правовий зміст, надати йому властивості державно-владного характеру.

У радянській правовій теорії значне місце займала дискусія про правильність термінів, що позначають відповідні поняття — “джерело права” чи “форма права”.

Одні визнавали більш правильним вживання терміна “форма права”, інші схилилися до терміна “юридичне формальне джерело права”. Пропонувалося також відрізнити “джерело права в матеріальному значенні” (матеріальні умови життя суспільства, волю панівного класу) від джерела права “у формальному значенні”, тобто від форми об'єктивного вираження і закріплення обов'язковості правових норм.

Нині ці суперечки можна вважати перебореними, оскільки терміни “форма права” і “джерело права” вживаються при висвітленні даної теми в тому самому контексті зовнішньої форми об'єктивації, зовнішнього вираження змісту права. Найрозповсюдженішим є висновок, що джерело права — це синонім поняття форми права.

Юридичне джерело права завжди походить від правотворчого рішення компетентного державного органу і може бути прямим, по-

хідним або санкціонованим, тобто коли воно формулює узагальнені нормативні положення (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір) або відбиває конкретний принцип регулювання, що міститься в рішенні конкретної юридичної справи (правовий прецедент), або обмежується державно-владним санкціонуванням вже існуючих правил поведінки (правовий звичай).

Таким чином, **юридичними джерелами, або формами права є офіційні способи вираження і закріплення змісту правових норм, за допомогою яких норми права стають загальнообов'язковими.**

У рамках правової системи джерела права розташовані за принципом їхньої ієрархічної підпорядкованості, утворюють цілісну систему. Її вертикальна структура будується таким чином, що розпорядження одних джерел права видаються на основі вищестоящих джерел. Чітка підпорядкованість джерел права, законодавчо закріплена і забезпечена за допомогою юридичних механізмів, має важливе соціально-політичне значення. Справді, єдність системи джерел права означає єдність вираженої в законі верховної державної волі.

Призначення форм (джерел) права у тому, що вони служать для зовнішнього вираження змісту правових норм, офіційного закріплення прав і обов'язків суб'єктів, забезпечення об'єктивного характеру права, для надання нормам права загальної обов'язковості.

15.2. Основні види форм (джерел) права в сучасних правових системах

Правові системи сучасних держав розрізняються насамперед тим, яке із джерел права переважає в національній правовій системі даної держави, тобто якими специфічними способами й у яких особливих формах норми права одержують свій загальнообов'язковий характер, ким і як вони об'єктивуються назовні.

1. **Судовий прецедент.** У країнах англосаксонського права — Англії, США, Канаді, Австралії та інших — основною особливістю правової системи є визнання і широке використання судового прецеденту, тобто рішень судів, що набувають значення “зразка” для наступних рішень і тим самим встановлюють норми права.

Судовий прецедент — своєрідне джерело права англосаксонської правової системи. **Прецедент являє собою таке рішення державного судового органу, що приймається за зразок при розгляді аналогічних справ у майбутньому.** З його допомогою може бути підтверджений чи

пояснений будь-який аналогічний факт чи обставина, що має значення при розгляді юридичної справи.

Суть прецеденту — в обов'язку суддів ухвалювати рішення на основі рішень вищих судів. Судовий прецедент створюється, як правило, вищими органами судової системи. Умовою дії системи прецедентів є наявність джерел інформації про прецеденти, тобто судових звітів (law reports).

2. Нормативно-правовий акт. У країнах континентальної Європи, у тому числі й в Україні, основним видом джерел права є нормативно-правові акти: закони, укази, декрети, постанови та ін.

Нормативно-правові акти — комплекс загальнообов'язкових актів правотворчості, виданих органами законодавчої і виконавчої влади у спеціально визначеному порядку за певними процедурами, що містять правила поведінки загального характеру.

Нормативно-правові акти видаються органами державної влади лише у певній формі й у рамках компетенції певного правотворчого органу. Звідси юридична чинність нормативно-правового акта визначається місцем у системі органів держави того органу, який його видав. Вищими за юридичною силою є Конституція і закони.

Нормативно-правовими ці акти називаються тому, що містять норми права загальнообов'язкового характеру. Власне кажучи, це поняття є синонімом поняття “законодавство” у широкому розумінні слова. Це основне джерело права у країнах романо-германської правової системи, але неабияку роль відіграють нормативно-правові акти й у країнах англо-американського права. Офіційна письмова форма нормативно-правових актів дозволяє чітко формулювати правові норми, забезпечувати їхній загальнообов'язковий характер, систематизувати їх.

У деяких країнах значну роль у формуванні й розвитку права, поряд із законами й іншими актами державних органів, відіграють такі специфічні джерела, як релігія і звичаї.

3. Релігійні норми. Під безпосереднім впливом релігійних норм формується канонічне право — правила поведінки нормативного загальнообов'язкового характеру в країнах, де релігія не відділена від держави, визнається одним із державних інститутів. Його змістом є релігійні настанови, визнані органами державної влади. Вважається, що вони є результатом божественного одкровення і здебільшого не підлягають зміні чи скасуванню. Канонічні норми як джерело права набули широкого розповсюдження в Середні віки, а нині мають офі-

ційний характер лише в деяких країнах мусульманського Сходу й у Ватикані.

4. Правові звичаї. Під правовим звичаєм розуміється звичай, що одержав санкцію держави і визнаний внаслідок цього джерелом права. **Правовий звичай — правило поведінки, яке в результаті багаторазового повторення в часі і просторі набуває певної стійкості, закріплюється у практичному досвіді і психології людей, санкціоноване державою шляхом посилання на нього в нормі закону або використання його як основи судового рішення.**

Звичаї політичного життя, торгового обігу, мореплавання, цивільних, сімейних чи інших побутових відносин мають, хоча й обмежене, юридичне значення і в багатьох сучасних державах.

5. Нормативний договір. На відміну від інших договорів, нормативному договору притаманний ряд ознак. Суб'єктами цього договору завжди є учасники публічно-правових відносин, здебільшого ті, що мають владні повноваження (держава, державні органи, посадові особи). Суб'єкт нормативного договору є колективним. Норми, що містяться в договорах такого роду, є загальнообов'язковими для виконання. Правила поведінки, що складають зміст договору, розраховані на невизначене коло суб'єктів. Форма укладання завжди письмова.

Нормативний договір, тобто договір, що містить норми права, застосовується як джерело права головним чином у трьох сферах: у трудовому праві — колективний, у конституційному праві — федеративний та конституційний, у міжнародному публічному праві — міжнародний.

6. Правова доктрина. У ряді правових систем до числа джерел права належить також **правова доктрина (вчення, система знань), тобто думки авторитетних учених з питань права.** Специфіка і складність права об'єктивно веде до участі юристів-учених у поясненні тих чи інших проблемних моментів юристам-практикам. Сюди належить і така сфера цієї діяльності, як тлумачення (з'ясування і роз'яснення) права.

Так, думки провідних юристів були джерелом права в Давньому Римі, де їх повчання ставали складовою нормативно-правових актів, кодексів, судових прецедентів. Яскравий приклад — кодекс Юстиніана (VI ст. н. е.), до якого увійшло багато положень римських юристів. У європейській середньовічній правовій історії велике місце займали глосатори (тлумачі, коментатори). Важливу роль відіграла правова доктрина у становленні й розвитку мусульманського права, у

тій частині ісламу, що є основою для вирішення сімейно-шлюбних, майнових й інших спорів.

У країнах англосаксонського права судді нерідко обґрунтовують свої рішення посиланнями на праці англійських учених. Такі праці, а також юридичні навчальні посібники називаються літературними джерелами права. Доктрина використовується в тих випадках, коли під час розгляду справи відсутній необхідний закон, судовий прецедент чи звичай.

7. Принципи права. Принципи права є джерелом права в багатьох правових системах. Разом з тим нині відсутня єдина концепція принципів права як джерела права.

У системі традиційного права немає поняття “принципи права”, але існує комплекс основних ідей, що фактично є ними. Це насамперед ідеї про вічність, незмінність і універсальність норм традиційного права. Сьогодні в ряді країн мусульманського Сходу шаріат та його принципи вважаються основним джерелом права. У романо-германських країнах принципи права теж вважаються джерелом права. У деяких країнах загальні принципи права розглядаються як деяке вище право, своєрідний аналог природного права. Англійському праву в силу його специфіки невідоме поняття загальних принципів права. Споконвічно у разі прогалин судові справи вирішувались тут на основі раціоналізму та прагматизму. У сучасному світі досить поширені принципи міжнародного права.

8. У деяких державах зберігається безпосередній вплив **традиційних моральних норм** на правові відносини, особливо в Японії та Китаї, де поряд з релігією істотний вплив на правові відносини справляють положення конфуціанства й інших моральних вчень. Разом з тим сучасна правова система Японії і Китаю істотно модернізована.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому суть співвідношення понять “форма” і “джерело” права?
2. Які ви можете назвати неюридичні джерела права?
3. Розкрийте класифікацію юридичних джерел права.
4. В яких сферах суспільних відносин нормативний договір визнається як форма (джерело) права?

ПРАВОТВОРЧІСТЬ

16.1. Поняття і сутність правотворчості

Традиційно правотворчість розглядається як організаційно оформлена процедурна діяльність державних органів зі створення правових норм чи з визнання правовими вже сформованих, діючих у суспільстві правил поведінки.

У сучасній юридичній науці сформувалась думка, згідно з якою правотворчість — це процес пізнання і оцінювання правових потреб суспільства і держави, формування і прийняття нормативних актів уповноваженими суб'єктами в межах відповідних процедур.

У правовій сфері суспільства правотворчість займає центральне місце. Це пояснюється тим, що саме правотворчість дає життя праву, правовому регулюванню в цілому. Правотворчість — початкова ланка правового регулювання.

Основним імпульсом до створення закону або іншого нормативного акта виступає суспільно значуща проблема, невирішене питання, яке має значення для великої кількості людей і для держави в цілому. Завдання законодавця полягає в тому, щоб своєчасно, точно й адекватними правовими засобами відреагувати на це, обираючи такий варіант регулювання, який би найбільшою мірою відповідав інтересам суспільства та держави, сприяв би прогресу суспільства, враховував би всю сукупність факторів суспільного розвитку — економічних, політичних, соціальних, національних, ідеологічних та зовнішньополітичних.

Адже за результатами правотворчої роботи оцінюється держава в цілому, ступінь її демократичності та цивілізованості. Закони втілюються в суспільство людьми, і не можна допускати прийняття поспішних, необґрунтованих правових рішень, бо будь-яка помилка законодавця призводить до порушення інтересів громадян, невинуватих матеріальних витрат.

На сучасному етапі розвитку правотворчість виявляється в першу чергу як видання нормативно-правових актів державними й іншими уповноваженими органами або як прийняття правового акта безпо-

середньо населенням шляхом референдуму. В деяких сучасних країнах однією з форм правотворчості є видання судового прецеденту. Все більшого значення нині набуває також укладення нормативних договорів.

Особлива увага в теорії приділяється суб'єктам правотворчого процесу — спеціальним правотворчим органам. Закони приймають вищі законодавчі органи — парламенти, думи, ради, збори тощо. В абсолютистських монархіях до законів прирівнюються укази і декрети монарха. Особлива процедура притаманна референдній формі прийняття законів. У межах своєї компетенції приймають місцеві (локальні) нормативно-правові акти місцеві органи державної влади. Правотворчою діяльністю займаються і судові органи там, де у правовій системі допускається судовий прецедент.

Специфічну державну діяльність у законотворчій сфері вивчає наука державного (конституційного) права. Теорія права розглядає ці питання в узагальненому плані, виділяючи мету правотворчості, її принципи, характерні риси правотворчого процесу, його основні стадії та види.

Правотворчість вимагає комплексного підходу, вивчення не тільки юридичних, але й усієї сукупності інших факторів. Який же вплив різних факторів на розвиток права, законодавства? До них належать економічні, політичні, соціальні, національні, ідеологічні, зовнішньополітичні фактори як свого роду об'єктивні умови розвитку і зміни законодавства. У деяких випадках вони здобувають характер правоутворюючих факторів, у них зароджується і виявляється об'єкт майбутнього законодавчого регулювання. Потрібно правильно оцінити цей об'єкт і уміло вибрати предмет, форму і методи правового регулювання.

16.2. Принципи правотворчості

Правотворча діяльність сучасних цивілізованих держав здійснюється на базі основних **принципів**, що представляють її ідейну та організаційну основу, визначають сутність, характерні риси і загальний напрям цієї діяльності.

Принцип демократизму означає необхідність виявляти і висловлювати в законах волю народу, його інтереси, припускає широке обговорення законопроектів представниками народу, різних соціальних верств і групами фахівців. Принцип демократизму означає вра-

хування соціальних інтересів і можливості їхнього вираження у сфері правотворчості.

Принцип законності означає, що у правотворчості особливо важливим є дотримання процедури прийняття нормативно-правових актів, компетенції органу, що приймає такий акт, ієрархії правових актів та правових норм.

Науковість як принцип правотворчості передбачає необхідність наукового опрацювання найважливіших нормативно-правових актів, облік наукових даних, прогноз наслідків прийняття того чи іншого акта, використання прийомів і методів наукового аналізу, досягнень сучасної науки.

Принцип виконуваності відбиває необхідність враховувати при підготовці законопроекту, прийнятті закону всю повноту фінансових, кадрових, організаційних, юридичних умов, наявність яких дозволить закону чи іншому нормативно-правовому акту діяти, бути реалізованим.

Принцип системності означає суворе дотримання системи права, законодавства, побудови галузі та ін.

Принцип гуманізму вимагає спрямованості правотворчого акта на всебічне забезпечення і захист прав і свобод особи, на максимальне повне задоволення її духовних і матеріальних потреб. Людина, її інтереси і потреби повинні бути в центрі правотворчої діяльності.

Принцип професіоналізму передбачає участь у розробці правотворчих рішень кваліфікованих фахівців відповідних галузей, що мають професійну підготовку, великий досвід роботи і достатні знання. У підготовчій діяльності важливо максимально використовувати закордонний і вітчизняний досвід, результати соціологічних й інших досліджень, різного роду доповідні записки й інші матеріали. Варто уникати поспішних, непродуманих рішень.

Технічна досконалість прийнятих актів вимагає широкого використання вироблених юридичною наукою й апробованих правотворчою практикою способів і прийомів підготовки й оформлення нормативних текстів, правил юридичної техніки.

16.3. Поняття і стадії правотворчого процесу

В юридичній науці переважає думка, згідно з якою **правотворчий процес** — це порядок здійснення юридично значущих дій, що проце-

суально оформлені, юридично опосередковані і носять офіційний характер, з підготовки, прийняття й опублікування нормативного акта. Це організаційно оформлена діяльність держави по зведенню в закон державної волі шляхом виявлення потреб у нормативно-правовому регулюванні суспільних відносин і створення відповідно до потреб нових правових норм, заміни і скасування чинних.

Будь-який процес, у тому числі правотворчий, проходить у певних формах і може бути розбитий на стадії (етапи). Говорячи про окрему стадію правотворчого процесу, визначимо її як самостійний етап процедурних дій з формування державної волі, організаційно відокремлений комплекс тісно пов'язаних між собою дій, що спрямовані на створення нормативно-правового акта.

Сукупність цих дій утворює те, що називають правотворчим процесом. Це технологія створення нормативних актів і доведення їх розпоряджень до адресатів. Сам правотворчий процес у силу його суспільно-політичного значення регулюється конституційними й іншими юридичними нормами.

У літературі зустрічається така послідовність стадій правотворчого процесу:

- а) вивчення, аналіз суспільних явищ і процесів, виявлення потреби правової регламентації;
- б) визначення виду органів, суб'єктів, правомочних приймати правові рішення, і виду правового акта;
- в) ухвалення рішення про підготовку правового акта;
- г) розробка концепції, ідеї, аналізу майбутнього акта;
- ґ) підготовка проекту правового акта — розроблювачем, робочою групою, органом;
- д) попередній розгляд проекту нормативно-правового акта;
- е) розгляд проекту акта відповідним органом з дотриманням необхідних процедур;
- ж) прийняття правового акта, його оформлення, підписання, опублікування, набуття юридичної чинності.

16.4. Способи і види правотворчості

Правотворчість може бути класифікована за різними критеріями. Наприклад, залежно від способу встановлення правових норм розрізняються **три способи правотворчості**:

- 1) безпосередня діяльність уповноважених державних органів;

- 2) санкціонування державними органами норм, що склалися незалежно від них у вигляді правового звичаю або вироблені недержавними організаціями (наприклад, кооперативами, громадськими організаціями);
- 3) безпосередня правотворчість народу, проведена у формі всенародного голосування (референдуму).

За юридичною силою та суб'єктами можна виділити **п'ять основних видів правотворчості**: законотворчість, підзаконна правотворчість, локальна нормотворчість місцевого самоврядування (муніципальне право), пряма безпосередня правотворчість, договірна нормотворчість.

Серед усіх видів правотворчості виділяється законотворчість, що зумовлено найвищою юридичною силою нормативно-правових актів, які ухвалюються таким шляхом. **Законотворчість — це діяльність з підготовки, обговорення і прийняття законів.** Закон — нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, відрізняється певною стабільністю, покликаний регулювати найважливіші суспільні відносини, прийнятий вищим представницьким органом законодавчої влади (парламентом) в особливому процедурному порядку.

Законом регулюються питання, що мають найважливіше державне значення: питання конституційного ладу; принципи організації, порядок формування і діяльності вищих і місцевих органів державної влади і самоврядування; основні права, свободи і обов'язки громадян, гарантії їх забезпечення; основні умови створення і діяльності суспільних і політичних організацій; рішення питань прийняття і зміни бюджету; оподаткування; встановлення основних положень регулювання економіки; основні питання оборони, міжнародних відносин тощо.

16.5. Законодавчий процес і його особливості

Порядок прийняття законів відрізняється складністю. У конституціях і регламентах парламентів, законах про організацію парламентів докладно регламентується порядок підготовки і прийняття законів. **Законодавчий процес — це передбачений законом порядок здійснення законодавчої функції органом законодавчої влади та реалізації ним своїх законодавчих повноважень.**

Законодавчий процес складається з наступних стадій.

Перша стадія — **розробка і подання проектів законів**. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України. Воно здійснюється у формі, встановленій законом. Суб'єкт законодавчої ініціативи вносить на ім'я Верховної Ради законодавчі пропозиції, законопроекти, поправки (документи законодавчої ініціативи), викладені на письмі за своїм підписом. Внесений на голосування текст може супроводжуватися стислим обґрунтуванням.

Наступна стадія — **розгляд законопроектів у профільних Комітетах** Верховної Ради. Законопроекти після поширення їх серед депутатів для попереднього розгляду передаються відповідним Комітетам, які їх опрацьовують. В особливих випадках Верховна Рада направляє законопроект на наукову, юридичну чи іншу експертизу, проведення інформаційного пошуку чи наукового дослідження.

Далі йде **розгляд законопроектів на засіданнях** Верховної Ради. Після попереднього розгляду законопроекту у відповідних Комітетах Верховна Рада вирішує питання щодо включення цього законопроекту до порядку денного сесії та про порядок продовження роботи над ним. Верховна Рада розглядає законопроекти на пленарних засіданнях. Розгляд і прийняття законопроекту Верховною Радою включає: обговорення і схвалення основних положень в основному, обговорення і схвалення постатейно та обговорення і прийняття в цілому (розгляд в трьох читаннях). Прийнятий більшістю голосів закон підписує Голова Верховної Ради України і негайно направляє його Президентові України.

Наступна стадія — **оприлюднення закону**. Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його та офіційно оприлюднює або повертає закон до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схвалений Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон **набирає чинності** через десять днів від дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Підписані Президентом закони та інші

акти, прийняті Верховною Радою, публікуються державною та російською мовами у “Відомостях Верховної Ради України”. Закон України набирає чинності відповідно до положень, встановлених Конституцією України.

Підзаконна правотворчість Президента, уряду й інших органів виконавчої влади відрізняється рядом особливостей. Вона здійснюється на основі законів, їй непритаманна багатоступеневість, вона є більш оперативною. Кожен орган сам визначає порядок підготовки, узгодження, розгляду проектів актів, їх прийняття і підписання.

Відповідно до Конституції України Президент України на основі Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов’язковими до виконання на території України. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов’язковими до виконання.

Різновидом правотворчості є порядок **прямого, безпосереднього прийняття нормативно-правових актів**. Йдеться про референдум як конституційний спосіб прийняття законів й інших рішень. Процедура проведення референдуму регулюється, крім норм конституцій, у спеціальних законах.

Пряма правотворчість такого роду характеризується рядом ознак:

- а) вона проводиться з ініціативи групи громадян, населення певної чисельності;
- б) у референдумі беруть участь виборці, чия загальна воля є прямим і єдиним джерелом конституції, закону чи іншого рішення;
- в) підсумки референдуму (народного голосування) є остаточними, не підлягають додатковому затвердженню.

Локальна нормотворчість відбувається за участю органів місцевого самоврядування. Відповідно до Конституції України органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов’язковими до виконання на відповідній території. Особливе значення тут має ініціатива, що дозволяє громадянам розробляти і брати участь в обговоренні проектів актів місцевого самоврядування.

Різновидом правотворчості є діяльність державних органів по прийняттю **нормативних договорів**. Це — конституційні, функціональні договори й угоди, що укладаються між різними державними органами. Норми-зобов’язання, що містяться в них, є основою для прийняття інших правових актів і здійснення необхідних юридичних дій.

16.6. Юридична (законодавча) техніка

Однією з важливих умов удосконалення законодавства є оволодіння системою вимог, що висуваються до процесу створення законів і підзаконних актів. Ці вимоги формуються в галузі знань, іменованих юридичною (законодавчою) технікою. Їх ігнорування має наслідком недосконалість створюваних законів і підзаконних актів, негативно відображається на режимі правопорядку у країні. Правотворчість тільки в тому разі є ефективною, якщо ґрунтується на науковому знанні, правовій культурі, законодавчій техніці.

В юридичній літературі поняття юридичної (законодавчої) техніки визначається так. **Юридична (законодавча) техніка — система правил і прийомів найбільш раціональної організації і логічно послідовного формулювання законів і підзаконних актів відповідно до їх сутності і змісту.** Тим самим юридична (законодавча) техніка сприяє професійно грамотному складанню нормативно-правових актів, що відповідають потребам прогресивного розвитку суспільства, правової держави, правопорядку. При виробленні правових норм, виданні нормативних актів і наступної їхньої систематизації використовується ряд правил для забезпечення досконалості законодавства. Сукупність цих правил, засобів і прийомів утворюють юридичну техніку.

Велике значення в юридичній техніці має **термінологія**. Терміни являють собою словесне визначення певних юридичних понять. Використовуються три їх види: загальнозживані, спеціальні юридичні (позов, співучасть та ін.), спеціальні неюридичні. Найбільш загальними правилами використання термінів є: єдність термінології, тожність їх вживання в різних правових актах, використання загальноновизнаних термінів, стабільність термінології, стійкість загальноприйнятих визначень.

Важлива роль у юридичній техніці приділяється **засобам і правилам побудови правових актів**. Правила вимагають включення в нормативний акт тільки однорідного матеріалу. Правилами диктується видання спочатку норм матеріального права, а потім процесуальних; спершу — загальних норм, а потім тих, що конкретизують, тощо.

Як засіб юридичної техніки виступає **текст документа з його реквізитами** (найменуванням, датою прийняття, підписами) і структурою. При виданні великих кодифікованих актів звичайно виділяють загальну й особливу частини. Певне навантаження несе на собі преамбула акта. Первинною структурою тексту є стаття з її підрозділами (абзацами, пунктами, частинами).

Вимогами юридичної техніки є: логічна послідовність викладу, взаємозв'язок нормативних розпоряджень; відсутність протиріч у середині нормативного акта, у системі законодавства; максимальна компактність викладу норм права при глибині і всебічності вираження їх змісту; ясність і доступність мови нормативних актів; точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних у законодавстві; скорочення до мінімуму кількості актів по тому самому питанню для полегшення користування ними.

Культура правотворчості неодмінно припускає логічно послідовний виклад тексту нормативно-правового акта, чітко витриманий професійний стиль і мову закону і разом з тим її простоту, зрозумілість, доступність широким верствам населення. Адже помилково побудована фраза, непослідовність, неправильно використане слово здатні викликати негативні наслідки. Чим досконаліше текст закону, тим менше виникає ускладнень при його виконанні, дотриманні й застосуванні. Саме тому **логіка, стиль і мова закону** — одна з основ законодавчої техніки. Мова закону відрізняється директивністю, офіційністю, це не мова закликів або літературних художніх творів, вона має бути стислою, містити чіткі розпорядження.

При правотворчості обов'язково передбачається **дотримання правил граматики і синтаксису**. Надзвичайно важливо логічно викладати в законі правовий матеріал. Статті і її пункти (частини), глави, розділи і параграфи повинні послідовно впливати один з одного, кожне положення закону органічно пов'язане з іншими і, зрозуміло, не має суперечити їм. Іншими словами — закон повинен становити собою цілісну систему, кожен елемент якої доповнює, конкретизує чи розвиває попередній.

Зрозумілість, точність і стислість мови закону (іншого акту) створюють сприятливі умови для однакового його розуміння і тлумачення, однакового дотримання, виконання і застосування. Неухильне дотримання вимог юридичної техніки щодо логіки, стилю і мови закону буде сприяти його удосконалюванню і поліпшенню практики реалізації, зміцненню режиму правопорядку у країні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. У чому суть правотворчого процесу?
2. Назвіть основні стадії правотворчості.
3. Особливості законотворчого процесу.
4. Які вимоги юридичної техніки ви знаєте?

СИСТЕМА ПРАВА І ЇЇ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ

17.1. Поняття і структура системи права

При вивченні ознак права значна увага приділяється його системності, адже регулювання і охорону суспільних відносин право здійснює через відповідну систему правових норм.

Як відомо, право складається з правових норм, але це не проста сукупність, а система взаємозалежних і взаємопов'язаних норм. Право являє певне цілісне утворення, що складається з безлічі різноманітних елементів, які знаходяться між собою у різнобічних зв'язках підпорядкованості, координації, функціональної залежності.

Система права — це об'єктивно обумовлена структура (будова) права, що виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути.

Система права показує, з яких частин складається право і як вони співвідносяться між собою; характеризується об'єктивністю, узгодженістю правових норм, єдністю, диференціацією. Система права — явище об'єктивне, що складається під безпосереднім впливом соціально-економічних відносин, політики, ідеології, культури.

Право — сукупність норм, що створені й охороняються державою. Але це не випадкове і не хаотичне їх накопичення, не механічна маса, а узгоджена і взаємозалежна цілісна система, в якій норми групуються в чітко визначеному порядку. Це складне системне ієрархічне утворення, що будується під впливом **єдності (інтеграції) і диференціації**.

Внутрішня будова права характеризується єдністю його складових елементів, що зумовлюється системою суспільних відносин, які визначають зміст правових норм; диференціацією права на відносно відокремлені складові у вигляді певних об'єднань правових норм за інститутами, підгалуззями і галузями права; наявність взаємозв'язку норм права та їх об'єднань.

Варто розрізняти поняття “система права” і “правова система”. Правова система — це найширша, збірна категорія, що відбиває всю правову організацію суспільства. Система ж права — це його суто внутрішня будова, що виступає складовим компонентом правової системи.

Розглянемо структуру системи права. Структурними елементами системи права є норма права, галузь права, підгалузь права, інститут права.

Норма права — первинний елемент системи права. Вона являє собою встановлене чи санкціоноване державою загальнообов’язкове, формально визначене правило поведінки, що надає учасникам регульованого правом відношення суб’єктивні права і юридичні обов’язки. Завдяки своєму універсальному значенню норма права поширює свої властивості й на інші рівні системи права, служить одиницею виміру правової матерії.

Норма права самостійно регулює якусь одну сторону (грань) суспільних відносин. Для правового регламентування відносин у цілому найчастіше потрібна взаємодія комплексу норм.

Норми права певним чином взаємопов’язані. У результаті їх об’єднання виникають такі утворення в системі права, як галузі (найбільші об’єднання правових норм), підгалузі та інститути.

Галузь права — це сукупність правових норм, що відокремилися всередині системи права, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин. Однорідність тієї чи іншої сфери суспільних відносин викликає до життя відповідну галузь права (цивільне, кримінальне, адміністративне та ін.). Галузь права відбиває вищий рівень системоутворюючих зв’язків у праві, характеризується певною цілісністю, автономністю.

У межах найбільш розвинутих правових галузей виділяються **підгалузі**, що поєднують кілька інститутів однієї і тієї ж галузі. Зовнішнім вираженням підгалузі є наявність у ній такої групи норм, що містить загальні принципи положення, властиві кільком (але не всім) правовим інститутам цієї галузі. Наприклад, у цивільному праві — авторське, спадкове, зобов’язальне, винахідницьке право; у конституційному — виборче, муніципальне, парламентське право; у фінансовому — бюджетне і податкове право; у земельному — гірське, водне, лісове право.

Інститут права — це порівняно невелика, стала група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин. Якщо

юридична норма — “вихідний елемент” правової матерії, то правовий інститут являє собою первинну правову спільність, об’єднання. Інститут права — це відокремлена група юридичних норм, що регулюють суспільні відносини конкретного виду.

Правові інститути покликані регламентувати окремі ділянки, фрагменти, сторони громадського життя. Інститут — складова, блок, ланка галузі. У кожній галузі їх безліч: у кримінальному праві — інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, неосудності, у цивільному — інститут позовної давності, інститут дарування, угоди, купівлі-продажу; у конституційному — інститут громадянства; в адміністративному — інститут посадової особи; у сімейному — інститут шлюбу.

Норми різних галузей права утворюють так звані вторинні угруповання системи права — **комплексні інститути** (які відносяться одразу до кількох правових галузей) та **міжгалузеві комплекси** (сукупність правових норм кількох галузей, що регулюють певну сферу суспільних відносин). До міжгалузевих комплексів можна віднести господарське право, яке об’єднує в собі норми цивільного, адміністративного та фінансового права.

17.2. Підстави поділу права на галузі й інститути

Питання про критерії поділу права на галузі й інститути постійно перебуває в центрі уваги вчених-юристів і є предметом обговорення ряду наукових дискусій.

У ході першої дискусії (1938–1941) була відзначена важливість виділення об’єктивного критерію розподілу права на галузі й інститути, яким є **предмет правового регулювання**, тобто певна сукупність однорідних суспільних відносин. Предмет правового регулювання — це та сфера, на яку поширюється право. Це — **матеріальний критерій** розподілу права на структурні елементи.

Однак класифікація галузей права тільки по предмету регулювання зводить дискусію про систему права лише до питання про систему суспільних відносин. Тому в ході другої дискусії (1955–1958) було визнано необхідним, крім основного критерію (предмета правового регулювання), виділити додатковий юридичний критерій — **метод правового регулювання**, під яким розуміється сукупність прийомів, способів і засобів впливу права на суспільні відносини. Специфіка

суспільних відносин, регульованих нормами однієї галузі права, обумовлює необхідність використання при цьому певного методу, що у кожній окремій галузі буде специфічним.

Метод правового регулювання — це система юридичних засобів і прийомів, за допомогою яких держава впливає на поведінку людей. Якщо предмет правового регулювання відповідає на запитання що регулює право, то метод — на запитання як воно регулює. Метод поєднує об'єктивні й суб'єктивні моменти і носить щодо предмета додатковий характер.

Основними методами правового регулювання є **імперативний** (наказовий, авторитарний, централізований) і **автономний** (диспозитивний, децентралізований, ґрунтується на добровільності, юридичній рівності й вільному волевиявленні). Вони носять універсальний характер.

До неосновних методів відносять заохочувальні, рекомендаційні, переконання і примусу, методи дозволу, зобов'язання і заборони. Усі зазначені методи при усій своїй розмаїтості і відносній самостійності взаємозалежні і, як правило, використовуються у сполученні один з одним. Їхнє застосування залежить від змісту відносин, розсуду законодавця, правозастосовчої практики, рівня правової культури населення.

В адміністративному і конституційному праві діє метод субординації і владного наказу, що дозволяє ефективно регулювати управлінську, службову, оперативну й іншу діяльність державних органів і посадових осіб. Виконавська дисципліна, підпорядкованість одних суб'єктів іншим, обов'язковість рішень і розпоряджень вищестоящих ланок держапарату для нижчестоящих — основні риси зазначеного методу.

Методи заохочення притаманні в основному трудовому праву, де діють різного роду преміальні системи, спрямовані на стимулювання моральної й матеріальної зацікавленості в рості продуктивності праці, підвищенні працівниками своєї кваліфікації, здобутті нових професій тощо. Норми, що встановлюють порядок нагородження громадян орденами і медалями, присвоєння почесних звань, також вважаються заохочувальними, але вони належать до адміністративного права.

Метод автономії і рівності сторін типовий для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового процесу знаходяться в однаковому процесуальному становищі. Рівністю суб'єктів відрізняються також цивільні відносини.

У сільськогосподарському праві застосовується метод рекомендацій, обумовлений тим, що селянські (фермерські) господарства в умовах ринкової економіки — недержавні організації і стосовно них імперативні засоби впливу неприйнятні.

Співвідношення предмета і методу правового регулювання полягає у наступному. Предмет є головним, матеріальним критерієм розмежування норм права за галузями, оскільки він має об'єктивний зміст. Метод служить додатковим, юридичним критерієм, бо він похідний від предмета, самостійного значення він не має. Однак у сполученні з предметом він сприяє точнішій градації права на галузі й інститути. Адже наявність різних видів суспільних відносин ще не створює саму по собі систему права, не породжує його галузей. Саме предмет насамперед диктує необхідність виділення тієї чи іншої галузі, а коли галузь виділяється, з'являється відповідний метод регулювання, що значною мірою залежить від волі законодавця.

17.3. Загальна характеристика основних галузей права

Серед усіх галузей системи права провідне місце займає **конституційне право**, інтегруючи галузь права. Це пояснюється специфікою суспільних відносин, що складають предмет правового регулювання цієї галузі. Такими є відносини, що становлять основу суспільного і державного ладу. У нормах конституційного права закріплюються права і свободи громадян, економічна основа суспільства, система органів державної влади, порядок їхнього формування і функціонування, адміністративно-територіальний устрій, виборча система та ін. Норми конституційного права є вихідним нормативним матеріалом для інших галузей права, що функціонують на основі Конституції. Методи в цій галузі переважають імперативні, субординаційні.

Адміністративне право регулює сферу управлінської, виконавчо-розпорядчої діяльності державних органів і їх посадових осіб. Норми адміністративного права визначають структуру і компетенцію міністерств, відомств, їхніх управлінь, відділів, порядок діяльності різного роду підприємств та установ. Об'єктами управління виступають економіка, наука, культура, освіта, охорона здоров'я та ін. Особливістю цих суспільних відносин є та обставина, що однією зі сторін тут завжди виступає державний орган чи посадова особа.

Цивільне право регулює майнові й особисті немайнові відносини, що складаються між різними організаціями, організаціями і громадянами, між громадянами з питань володіння, користування і розпорядження власністю, її придбання і відчуження тощо. Особливістю цивільно-правових відносин є автономія і юридична рівність учасників. У силу великого нормативного обсягу цивільне право як галузь має у своїй структурі ряд підгалузей (авторське, винахідницьке, спадкове).

Сімейне право регулює особисті і майнові відносини, що пов'язані зі шлюбом та спорідненістю людей, регулює порядок і умови реєстрації шлюбу, права й обов'язки подружжя, порядок розірвання шлюбу, права й обов'язки батьків і дітей, опіку і піклування.

Трудове право регулює відносини у сфері реалізації права на працю, до якої входять питання організації праці, її оплати; робочий час і час відпочинку; прийом на роботу і звільнення; укладання трудових угод та колективних договорів; питання соціального страхування, умови й оплата праці, трудові спори тощо.

Фінансове право регулює фінансові відносини. Норми цієї галузі регламентують формування і виконання державного бюджету, порядок стягування податків, кредити, позики тощо.

Земельне право регулює суспільні відносини у сфері землекористування і землеустрою, збереження і розподілу земельного фонду, визначення правового режиму різних видів землі.

Кримінальне право — це система юридичних норм, що забезпечують охорону суспільного і державного ладу, різних форм власності, особистості і прав громадян, підтримку правопорядку в країні. Ці норми визначають поняття злочину і його ознаки, підстави і порядок притягнення до кримінальної відповідальності, мету і види покарання і порядок його застосування. Система кримінального права складається з двох частин: загальної й особливої.

Кримінально-процесуальне право — це система юридичних норм, що встановлюють порядок судочинства по кримінальних справах. Кримінально-процесуальне право регулює діяльність органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури, суду і їхні взаємовідносини з громадянами у процесі розслідування, судового розгляду і вирішення кримінальних справ, ухвалення вироків.

Цивільне процесуальне право регулює порядок судочинства по цивільних справах. У цивільному судочинстві вирішуються справи

по спорах, що виникають з цивільних, сімейних, трудових відносин, адміністративно-правові справи і справи особливого провадження.

Виправно-трудове право регулює порядок відбування покарання і дострокове звільнення від покарання та інші питання.

17.4. Співвідношення матеріального і процесуального права

Норми всіх галузей права спрямовані на регулювання суспільних відносин та на їх захист від протиправних дій. Встановлюючи правові норми, держава одночасно визначає форми їх здійснення. **Матеріальні норми** містять в собі самі правила поведінки. Але для їх ефективної реалізації необхідні особливі правові норми, що за своїм характером відрізняються від матеріальних розпоряджень й іменуються процесуальними. Процесуальне і матеріальне право співвідносяться як форма і зміст. **Процесуальні правові норми** служать формою реалізації норм матеріального права.

Особливості процесуального права визначаються потребами технології, організації процесу реалізації норм матеріального права. Своєрідним є предмет правового регулювання процесуальних норм: суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації норм матеріального права. Існує п'ять видів процесів: цивільний, кримінальний, адміністративний, господарський і конституційний. Вони відображають форми і методи здійснення відповідних матеріальних норм.

17.5. Публічне і приватне право

Розподіл права на публічне (*jus publicum*) і приватне (*jus privatum*) визнавали ще у Давньому Римі. Публічне право, за твердженням римського юриста Ульпіана, те, що належить до положення римської держави; приватне — яке належить до користі окремих осіб. Надалі критерії приналежності права до приватного чи публічного уточнювалися, однак визнання науковою і практичною цінності поділу права на публічне і приватне залишалося незмінним.

Приватне право — це право, що захищає приватні інтереси особи в її взаєминах з іншими особами. Воно регулює такі сфери життєдіяльності суспільства, безпосереднє втручання в які з боку держави є обмеженим. Для регулювання за допомогою приватного права характерним є наступне: перевага диспозитивних норм; юридична

рівність суб'єктів правовідносин; вільне волевиявлення суб'єктів при реалізації своїх прав; самостійне визначення відповідальності за свої обов'язки і дії; широке використання договірної форми регулювання; гарантований судовий захист; переважна орієнтація на задоволення особистих та корпоративних інтересів. Приватне право охоплює такі галузі, як цивільне право, сімейне, житлове право, цивільний процес, трудове, земельне право, міжнародне приватне право, торговельне право.

Інша сфера дії **публічного права**, в якій реалізується публічний інтерес. Для публічного права характерні наступні ознаки: орієнтація на задоволення публічних інтересів; однібічне волевиявлення суб'єктів права, що мають владні повноваження; ієрархічні відносини суб'єктів; перевага імперативних норм. Імперативність норм публічного права чітко виражає наказовий характер, коли їх обов'язковість поширюється на всіх учасників правовідносин у сфері компетенції державних органів і посадових осіб. У публічно-правових відносинах сторони виступають як юридично нерівноправні. Однією з таких сторін завжди виступає держава або її орган (посадова особа), наділений владними повноваженнями. У сфері публічного права відносини регулюються винятково з єдиного центра, яким є державна влада.

Публічне право виражає державні, міждержавні і загальні суспільні інтереси. До предмета регулювання публічним правом відносять: устрій і функціонування держави та її інститутів; основи правової системи, правотворчості і правозастосування; принципи, норми й інститути міждержавних відносин і міжнародних організацій.

До публічного права можна віднести наступні галузі: конституційне право; адміністративне; фінансове; адміністративно-процесуальне; кримінальне; кримінально-процесуальне; виправно-трудове; арбітражний процес; міжнародне публічне право; міжнародне гуманітарне право; екологічне право.

Межі між приватним і публічним правом досить хиткі, що значно впливає на їх співвідношення.

17.6. Співвідношення національного і міжнародного права

Розширення міжнародного партнерства і співробітництва в різних галузях громадського життя, всезростаюче значення ролі міжнародних відносин, поглиблення їхнього впливу на внутрішнє життя держав підсилюють значення міжнародного права. Сучасне міжна-

родне право стає універсальним регулятором, що виражає загально-людські цінності та пріоритети.

У нинішніх умовах примат міжнародного права над національним виступає однією з найважливіших правових гарантій забезпечення миру, взаємовигідного співробітництва держав, вирішення задач планетарного характеру, у забезпеченні прав людини.

Міжнародне право — складова частина національної системи права кожної сучасної держави. Ця інтеграція відбувається у процесі укладання державами різного роду договорів, підписання міжнародних декларацій у результаті вступу держави в міжнародні організації. Складається, таким чином, особлива галузь наддержавного права, що включається в систему національного права. Конституція України містить таку норму — у ст. 9 зазначено, що міжнародні договори, обов'язковість яких затверджена Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте системність права та її значення.
2. Які існують підстави поділу права на галузі та інститути?
3. Які ви знаєте галузі права?
4. Розкрийте співвідношення матеріального і процесуального, приватного і публічного, міжнародного і національного права.

СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ І ЇХ СИСТЕМАТИЗАЦІЯ

18.1. Поняття системи законодавства та її структура

Розглянувши систему права як його внутрішню будову, слід ознайомитись з іншою системною категорією юриспруденції, яка тісно пов'язана з попередньою — із системою законодавства.

Співвідношення цих двох систем є досить складним, адже співвідношення права і закону як його формального вираження також є багатогранним. Щодо цього терміни “закон”, “законодавство”, “система законодавства” відображають не лише вищі за юридичною силою нормативні акти парламенту, а всю сукупність нормативно-правових актів — як законів, так і підзаконних актів.

Таким чином, **система законодавства — сукупність всіх діючих в державі нормативно-правових актів, в яких відображаються внутрішні змістові та структурні характеристики права.** Цій системі, як і будь-якій іншій, притаманні єдність і внутрішня узгодженість.

Ця система є зовнішнім відображенням системи права, яка набуває реальності саме в чітких, формально визначених нормативно-правових актах, що служать зовнішньою формою об'єктивації правових норм. Система законодавства складається в результаті закріплення правових норм у нормативно-правових актах і систематизації цих актів. Вона має складну структуру. Можна виділити горизонтальну, вертикальну, федеративну і комплексну будову системи законодавства.

Горизонтальна (галузева) будова системи законодавства обумовлена предметом правового регулювання — фактичними суспільними відносинами. На основі цього критерію виокремлюються галузі законодавства, що відповідають галузям системи права (конституційне

право — конституційне законодавство, трудове право — трудове законодавство, цивільне процесуальне право — цивільне процесуальне законодавство і т. ін.).

Вертикальна (ієрархічна) будова відбиває ієрархію нормативно-правових актів відповідно до їх юридичної сили, яка обумовлена тим, хто є суб'єктом правотворчості.

Федеративна будова системи законодавства притаманна державі з федеративною формою устрою. Можна виділити два рівні нормативно-правових актів: федеральне законодавство; законодавство суб'єктів федерації.

Комплексні утворення в системі законодавства складаються залежно від об'єкта правового регулювання і системи державного управління. До них можна віднести природоохоронне, транспортне законодавство, нормативні акти, що визначають правове становище окремих соціальних груп (молоді, жінок, ветеранів).

18.2. Співвідношення системи права і системи законодавства

Система права і система законодавства виступають одними з найважливіших системних категорій в юриспруденції. Вони співвідносяться **як зміст і форма**. Система права і система законодавства — це тісно взаємопов'язані категорії, що відображають суть права. Система права — це **внутрішня структура** права, що об'єктивно відповідає характеру регульованих правом суспільних відносин. Система законодавства — це **зовнішня форма системи права**, що виражає будову системи його джерел, тобто систему нормативно-правових актів. Законодавство служить зовнішнім вираженням сутності і змісту права. Система права носить об'єктивний характер і обумовлена соціально-економічними відносинами в суспільстві. Її елементами, як відомо, є норма права, галузь, підгалузь, інститут.

На відміну від системи права, система законодавства — це система нормативно-правових актів, які є зовнішньою формою існування правових норм, засобом надання їм загальнообов'язковості.

Система законодавства — не просто сукупність таких актів, а їхня диференційована система, заснована на принципах субординації і кординації її структурних компонентів. На відміну від системи права, система законодавства більшою мірою носить суб'єктивний характер, будується, виходячи з волі законодавця.

Таким чином, система права і система законодавства не тотожні. Між ними є істотні розбіжності, що дає підстави говорити про їхню відносну самостійність.

Це виявляється в тому, що первинним елементом системи права є норми, а первинним елементом системи законодавства виступає нормативно-правовий акт. Правові норми галузей права — це будівельний матеріал, з якого складається та чи інша конкретна галузь законодавства. Але при побудові кожної законодавчої галузі цей будівельний матеріал може вживатися в різному сполученні між собою. Галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права.

Така розбіжність може виявлятися по-різному. В одних випадках може бути галузь права, а галузі законодавства немає (фінансове право, право соціального забезпечення, сільськогосподарське право). Такі галузі права не кодифіковані, їхній нормативний матеріал розосереджений по різних правових актах, що потребують уніфікації.

Не виключена і зворотна ситуація, за якої галузь законодавства існує без окремої галузі права (Митний кодекс, Повітряний кодекс, Водний кодекс).

Може бути й ідеальний варіант, коли галузь права збігається з галуззю законодавства (цивільне, кримінальне, трудове, адміністративне і т. ін.). Він найбільш бажаний, бо зближення двох систем, їхній гармонійний розвиток підвищує ефективність правового регулювання. Існують також комплексні галузі законодавства, що виникли в результаті сполучення норм адміністративного, цивільного і деяких інших галузей права. Однією з них є господарське законодавство.

В основі розподілу системи права на галузі й інститути лежать предмет і метод правового регулювання. Тому норми галузі права відрізняються високим ступенем однорідності. Галузі ж законодавства, регулюючи певні сфери державного життя, виділяються тільки за предметом регулювання і не мають єдиного методу. Крім того, предмет законодавства містить у собі дуже різні відносини, у зв'язку з чим галузь законодавства не настільки однорідна, як галузь права.

18.3. Поняття і ознаки нормативно-правового акта

Поняття “нормативно-правові акти” включає комплекс актів правотворчості, виданих органами законодавчої і виконавчої влади. Нормативно-правові акти видаються органами державної влади лише у певній формі й у рамках компетенції певного правотворчого органу. Звідси юридична чинність нормативно-правового акта визначається місцем у системі органів держави того органу, від імені якого він виданий. Нормативно-правовими вони називаються тому, що містять норми права загальнообов’язкового характеру. Власне кажучи, дане поняття є синонімом поняття “законодавство” у широкому розумінні слова.

Таким чином, **нормативно-правовий акт — це загальнообов’язкове офіційне рішення спеціально уповноваженого суб’єкта, прийняте в певному порядку, яке встановлює нові правові норми, змінює або скасовує вже наявні.**

Вищим за юридичною силою нормативно-правовим актом є закон — основна категорія системи законодавства, що ухвалюється тільки вищими представницькими органами державної влади — парламентом країни чи всенародним голосуванням (референдумом). Закон регулює найважливіші суспільні відносини, має вищу юридичну силу у правовій системі країни. Будь-який інший правовий акт, виданий не на підставі і не на виконання закону, а тим більше невідповідний чи суперечний закону, скасовується у встановленому порядку. Закон є нормативно-правовим актом, що встановлює загальні правила поведінки (норми), обов’язкові для всіх громадян, державних органів, громадських організацій, посадових осіб. Закон усталений, стабільний і піддається зміні, доповненню чи скасуванню лише у виняткових випадках, ухвалюється в особливому порядку, передбаченому Конституцією і регламентом парламенту, має певну структуру і вимагає особливого оформлення.

Конституція теж є законом, але таким, що має найвищу юридичну силу. Всі закони та інші підзаконні акти мають прийматись на основі Конституції. Конституція є основою правової системи. В системі законодавства всі закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні нормативно-правові акти — на основі законів та на їх виконання.

18.4. Чинність нормативно-правових актів

Усі нормативні акти мають певні часові, територіальні межі свого існування і дії, а також поширюються на визначене коло осіб (суб'єктів права).

За загальним правилом, нормативно-правові акти застосовуються до відносин, що мали місце в період від введення їх у дію до втрати ними сили.

Говорячи про **межі дії нормативного акта в часі**, враховують три такі обставини: момент вступу його в законну силу, момент припинення його дії і застосування встановлених нормативним актом юридичних норм до відносин, що виникли до набуття законом чинності (“зворотна сила закону”).

Нормативно-правові акти набувають чинності:

- у результаті вказівки в тексті нормативного акта на календарну дату, з якої юридичний документ набуває сили;
- у результаті вказівки на інші обставини, з якими зв'язується набуття законної сили документа (“з моменту підписання”, “з моменту опублікування”);
- у результаті застосування загальних правил. За цими загальними правилами закони й інші нормативно-правові акти набувають сили після закінчення певного часу, передбаченого законом, із дня їхнього офіційного оприлюднення. В Україні закон вступає в силу після 10 днів з моменту оприлюднення.

Припинення дії нормативного акта відбувається в результаті:

- закінчення терміну, на який був прийнятий юридичний документ;
- оголошення про втрату юридичної чинності нормативного акта (пряма вказівка на скасування, що може міститися у спеціальному акті);
- прийняття уповноваженим органом нового юридичного нормативного документа однакової чи більшої юридичної чинності, що регулює те ж коло суспільних відносин;
- застарівання юридичного документа у зв'язку зі зникненням обставин, що підлягали регулюванню.

Питання про дію нормативних актів у часі потрібно розглядати з урахуванням ще двох аспектів. По-перше, нормативно-правовий акт не має зворотної сили (ця юридична аксіома сформульована ще давньоримськими юристами). Він діє тільки щодо тих обставин і випадків, які виникли після введення його в дію. Це правило — необхідний

фактор правової стабільності, коли громадяни і юридичні особи повинні бути упевнені в тому, що їхнє правове положення закон не погіршать.

Виняток складає кримінальне законодавство, у якому через гуманні мотиви діє правило: “Кримінальний закон має зворотну силу, якщо він пом’якшує або усуває караність діяння”.

По-друге, нормативно-правовий акт може втратити силу, але окремі його положення, норми можуть застосовуватися до відносин, що мали місце під час його дії (“переживання закону”). Це стосується і регулювання триваючих правовідносин.

Дія нормативних актів у просторі — це територіальні обмеження їхньої чинності, коли нормативний акт застосовується на тій території, на яку поширюється суверенітет держави або компетенція відповідних органів. Тому акти вищих органів державної влади в Україні поширюються на всю її територію, акти місцевих органів влади — на території відповідних адміністративних одиниць.

До території, обмеженої кордонами держави, належать: суша, у тому числі надра і континентальний шельф, територіальні води (12 морських миль), повітряний простір. До державної території прирівнюються морські, річкові і повітряні судна, що знаходяться під прапором держави. За правилами міжнародного права військові судна прирівнюються до території держави без виключень, а цивільні морські і повітряні судна — у водах і повітряному просторі своєї держави, відкритому морі і повітряному просторі.

Юридична наука і практика знає принцип екстериторіальності. Це юридична фікція, відповідно до якої певні частини території держави (будинки іноземних посольств, місій, їх транспортні засоби), а також дипломатичні представники іноземних держав визнаються такими, що не знаходяться на території держави, де вони реально перебувають, а юридично вважаються такими, що знаходяться на території тієї держави, чие посольство міститься в цьому будинку або чийми представниками вони є. На засадах взаємності території посольств в іноземних державах вважаються територіями відповідних держав. Будь-які зазіхання на будинок посольства прирівнюються до зазіхань на територію держави і розглядаються як факт порушення міжнародного права.

Дія нормативно-правових актів по колу осіб обумовлена наступною обставиною: усі громадяни, особи без громадянства, іноземці й юридичні особи, що знаходяться на території держави, підпадають

під сферу дії законодавства держави, у якій вони перебувають. Крім цього, існують нормативно-правові акти, дія яких розповсюджується лише на певні категорії громадян, що визначають особливості їх правового статусу (наприклад, Закон “Про статус народних депутатів”, Закон “Про статус судів” та ін). По відношенню до окремих суб’єктів (дипломатичних представників) законодавство може мати обмежену чинність. Зокрема, вони не можуть бути затримані, заарештовані, обшукані тощо.

18.5. Систематизація нормативно-правових актів

У сучасних державах існує чимало нормативних актів, прийнятих різними правотворчими органами. Прийняття нових нормативних актів, внесення до них змін і доповнень, скасування застарілих нормативних рішень об’єктивно обумовлюють упорядкування всього комплексу діючих нормативних актів, їх збільшення, приведення у певну систему, видання різного роду збірників законодавства. Така діяльність по приведенню нормативно-правових актів у єдину, упорядковану систему називається систематизацією законодавства.

Якщо вчасно не займатися упорядкуванням діючої нормативної бази, що в наш час збільшується дуже швидкими темпами, у майбутньому виникнуть великі труднощі у використанні діючих норм права. В поняття систематизації законодавства включаються чотири основні форми правової діяльності: 1) облік нормативних актів; 2) інкорпорація законодавства; 3) консолідація законодавства; 4) кодифікація законодавства.

1. Облік нормативних актів — це збір державними органами, державними і недержавними підприємствами, фірмами й іншими установами й організаціями діючих нормативних актів, їхня обробка і розташування за певною системою, збереження, а також видача довідок для зацікавлених органів, установ, окремих осіб на їхні запити.

Чітко налагоджений облік законодавства необхідний для кваліфікованого застосування правових норм у повсякденній практичній діяльності державних органів, підприємств, установ, у роботі приватних фірм. Облік необхідний і для правотворчої діяльності.

Найпростіший вид обліку законодавства — це фіксація реквізитів нормативних актів у спеціальних журналах (журнальний облік). Більш досконала форма обліку законодавства — картотечний облік.

Наступна форма обліку законодавства — це ведення контрольних текстів діючих нормативних актів, тобто внесення в тексти офіційних видань законів, указів, постанов і інших нормативних актів відміток про скасування, зміну і доповнення актів або окремих їх частин. Нині усе активніше використовується автоматизований облік законодавства на базі застосування сучасної комп'ютерної техніки.

2. Інкорпорація — це така форма систематизації, коли нормативні акти певного рівня поєднуються в різного роду збірники у певному порядку (хронологічному, алфавітному, системно-предметному).

Особливість інкорпорації полягає в тому, що зміни в зміст актів, що уміщуються в збірники, не вносяться. Однак інкорпорація не зводиться лише до простого відтворення актів у їхній первісній редакції. У процесі інкорпорації з тексту актів, що уміщуються в збірник, вилучаються глави, статті (пункти), окремі абзаци, визнані такими, що втратили чинність, вилучаються також тимчасові норми, термін дії яких минув, відомості про осіб, що підписали ці акти.

Прикладів інкорпорації в історії права чимало. Перша спроба систематизації діючих правових актів була почата ще в XI–XII ст., у першому збірнику давньоруського права — Руській Правді. Звід законів у Росії був виданий 1832 року і складався з 15 томів. У нього ввійшло близько 36 тисяч нормативних актів. За радянських часів у 1929–1932 роках були проведені роботи з підготовки Зводу законів СРСР. У 60–70-х роках були видані Систематичні Зводи законодавства СРСР і відповідні зводи в союзних республіках.

Розподіл інкорпорації на окремі види можна здійснювати на різних підставах. Залежно від юридичної чинності збірників законодавства інкорпорація поділяється на офіційну, офіціозну (напівофіційну) і неофіційну.

Офіційна інкорпорація здійснюється від імені і за дорученням правотворчого органу, ним же затверджується. Офіціозна (напівофіційна) інкорпорація — це видання збірок і збірників законодавства за дорученням правотворчого органу (органів) спеціально уповноваженими органами (наприклад, Міністерством юстиції), причому правотворчий орган офіційно не затверджує такий збірник, і тому тексти поміщених у ньому актів не набувають офіційного характеру. Неофіційна інкорпорація здійснюється відомствами, організаціями, державними або приватними видавництвами, науковими установами, фірмами, окремими особами, суб'єктами, що не мають спеціальних повноважень. Неофіційні збірники законодавства не є джерелом права.

За характером розташування матеріалу інкорпорацію можна розділити на хронологічну і систематичну. У хронологічних збірках нормативні акти розташовуються послідовно по датах їхнього видання, у систематичних — по тематичних розділах залежно від змісту, за предметним принципом.

Нарешті, інкорпорація законодавства може класифікуватися залежно від обсягу охоплюваного нормативного матеріалу. За цією ознакою варто розрізняти генеральну інкорпорацію, коли в збірки включається все законодавство країни, і часткову інкорпорацію, коли складаються збірники нормативних актів з певних питань.

3. З часом у кожній розвиненій правовій системі утвориться чимало (іноді десятки і сотні) нормативних актів, що мають один і той самий предмет регулювання. Розпорядження таких актів найчастіше повторюються, а іноді містять неузгодженості і протиріччя. У зв'язку з цим виникає потреба ліквідації множинності нормативних актів, їхнього укрупнення, створення своєрідних “блоків” законодавства.

Один із шляхів подолання такої множинності — це **консолідація** законодавства, тобто підготовка і прийняття укрупнених актів на базі об'єднання норм розрізаних актів, виданих з одного питання. У процесі консолідації множинні нормативні акти у тому самому питанні поєднуються в один укрупнений акт. Такий акт затверджується правотворчим органом як нове, самостійне джерело права, а колишні розрізнені акти визнаються такими, що втратили юридичну силу. Новий укрупнений акт не змінює зміст правового регулювання, не вносить змін у чинне законодавство.

У процесі підготовки консолідованого акта здійснюється певне редакційне виправлення, зовнішня обробка розпоряджень з тим розрахунком, щоб усі вони викладалися єдиним стилем, щоб використовувалась уніфікована термінологія.

4. Кодифікація законодавства — це форма систематизації законодавства, при якій відбувається підготовка і прийняття нових актів (типу кодексів), у яких містяться як норми колишніх актів, що виправдали себе, так і нові нормативні розпорядження.

Кодифікація — це форма докорінної переробки діючих нормативних актів, спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості і компактності, а також звільнення системи законодавства від застарілих норм. Кодифікація спрямована на те, щоб змістовно усунути протиріччя між правовими нормами. Кодифіка-

ція — це форма правотворчості. Вона спрямована на встановлення нових норм, заміну застарілих правових норм новими.

Кодифікація — це форма удосконалення законодавства і її результатом є новий за формою і змістом законодавчий акт (кодекс, положення, статут), що замінює нормативні акти по тому питанню, що раніше діяли. Усе це дозволяє розглядати кодифікацію як найдосконалішу, вищу форму систематизації, як своєрідну форму правотворчості.

Кодифікація відзначається рядом характерних рис:

- у кодифікованому акті містяться норми, що регулюють важливі, принципи питання громадського і державного життя;
 - кодифікований акт регулює значну і досить широку сферу відносин;
 - кодифікований акт являє собою зведений акт;
 - кодифікація розрахована на створення більш стійких і стабільних норм з тривалим терміном їхньої дії;
 - предмет кодифікації визначається розподілом системи законодавства на галузі й інститути. Кодифікація зміцнює системність нормативних актів, їх єдність і узгодженість. Кодифікований акт очолює систему взаємозалежних нормативних актів;
- б) акт кодифікації завжди значний за обсягом, має складну структуру. Це своєрідний укрупнений блок законодавства.

В юридичній літературі і практиці розрізняють кілька видів кодифікації. Перший вид — це загальна кодифікація, під якою розуміється прийняття цілої серії кодифікованих актів по всіх основних галузях законодавства і створення на цій основі об'єднаної, внутрішньо узгодженої системи таких актів типу “кодексу кодексів”. Інший вид — галузева кодифікація, що охоплює законодавство певної галузі права (Цивільний, Кримінальний кодекси). Нарешті, спеціальна (комплексна) кодифікація — це видання актів, що регулюють той чи інший правовий інститут (Податковий, Лісовий, Митний кодекси та ін.).

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як співвідносяться система права і система законодавства?
2. Які ознаки має нормативно-правовий акт?
3. Якими параметрами визначається чинність нормативно-правових актів?
4. Назвіть основні форми систематизації нормативно-правових актів та їх особливості.

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

19.1. Поняття і основні ознаки правових відносин

У суспільстві існує багато різних відносин між людьми: економічні, політичні, моральні, культурні та ін. Всі ці види відносин, які існують між окремими індивідами або їх об'єднаннями, є суспільними відносинами, в них відбувається реальна взаємодія людей. Соціальні відносини характеризуються тим, що сторони, вступаючи в них, переслідують певні цілі, наділені волею і свідомістю. Ці відносини завжди виявляються зовні у формі дій, вчинків. Свої дії суб'єкти співвідносять або підпорядковують діючим в суспільстві нормам — економічним, політичним, моральним, правовим тощо.

Юридичну науку насамперед цікавлять правові або юридичні відносини. Їх основна риса полягає в тому, що вони безпосередньо пов'язані з правом і правовими нормами. Головне призначення права — бути регулятором суспільних відносин. Регулюючи ті чи інші відносини, воно надає їм правового характеру, заключає їх в правову, юридичну форму. В результаті цього вони і стають правовими.

Учасники правових відносин наділяються державою взаємними, пов'язаними між собою правами та обов'язками. Ці відносини стають підконтрольними державі і керованими. Правова форма суспільних відносин — це особлива форма соціальної взаємодії.

Таким чином, в загальному розумінні **правові відносини** — це **суспільні відносини, врегульовані правом**. Вони є наслідком дії права. Але правові відносини з'являються не лише тому, що діють правові норми, а тому, що певні суспільні відносини об'єктивно потребують правової регламентації, не можуть нормально розвиватися без неї.

Право регулює не всі, а найважливіші для держави, суспільства і окремих індивідів відносини, без яких неможлива їх нормальна життєдіяльність. Це відносини власності, управління, економічні, шлюбно-сімейні, суспільна праця і розподіл та ін. Інші відносини або не регулюються взагалі (сфера дії моралі, дружба, симпатії, кохання та

ін.), або регулюються лише частково (наприклад, в сім'ї, окрім тих питань, що регулюються за допомогою права, існують також суто особистісні відносини між подружжям, батьками і дітьми, що регулюються нормами моралі, релігії, звичаями).

Правові відносини як особливий вид соціальних відносин мають наступні особливі ознаки:

1. Правовідносини **нерозривно пов'язані з нормами права**, виникають та здійснюються на їх основі.

2. Сторони правовідносин завжди мають **суб'єктивні права** та несуть **юридичні обов'язки**, які взаємопов'язані між собою. Кожному суб'єктивному праву однієї особи відповідає юридичний обов'язок іншої, і навпаки.

3. Правові відносини носять **свідомо-вольовий характер**, бо, по-перше, держава через видання відповідних норм права виражає свою волю, по-друге, учасники цих відносин здійснюють своє волевиявлення, без якого ці відносини неможливі, по-третє, учасники правовідносин усвідомлюють значення своїх дій та можуть нести за свої дії відповідальність. Правовідносини виникають тільки в ході реальної взаємодії сторін, залежать від їх ініціативи і поведінки.

4. Правовідносини так само, як і право в цілому, **охороняються державою**. Держава сприяє здійсненню суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а у разі правопорушення притягує винну особу до юридичної відповідальності.

Отже, з усього зазначеного можна дійти висновку:

Правові відносини — це форма соціальної взаємодії суб'єктів права, що виникає на підставі норм права, учасники якої мають суб'єктивні права і несуть юридичні обов'язки, забезпечені державою.

19.2. Структура правових відносин та її елементи

Правові відносини мають складну структуру, яка характеризується взаємозв'язаністю всіх її складових компонентів. До них відносять суб'єктів правовідносин, об'єкти правовідносин та юридичні факти.

Суб'єкти — це учасники правових відносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки і наділені специфічними юридичними властивостями.

Об'єкти — це те, на що спрямовані інтереси суб'єктів, це те, з приводу чого вони вступають в правові відносини.

Юридичні факти — це юридичні підстави виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Між цими елементами існує нерозривний зв'язок. Суб'єкти правовідносин вступають в них з метою задоволення своїх інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти правових відносин. Виникнення у суб'єктів взаємних прав і обов'язків можливе лише на підставі настання певних юридичних умов (юридичних фактів, закріплених у гіпотезах правових норм).

19.3. Зміст правовідносин

Виходячи з того, що правовідносини є поєднанням фактичних суспільних відносин і юридичних норм (які надають фактичним суспільним відносинам правової форми) розрізняють фактичний і юридичний зміст правовідносин.

Фактичний зміст правових відносин — це фактичні економічні, політичні, культурні, управлінські, сімейні та інші відносини, які отримали через опосередкування правовими нормами свою юридичну форму. Вони зберегли свій фактичний зміст, але завдяки правовим нормам набули нових якостей.

Юридичний зміст правових відносин — це взаємозв'язок зафіксованих в нормах права суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників правовідносин. Кожному суб'єктивному праву, зафіксованому в нормі права, відповідає (кореспондує) певний юридичний обов'язок, і навпаки.

Суб'єктивне право — це передбачені для уповноваженої особи вид і міра можливої або дозволеної поведінки, забезпечені відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб. Суб'єктивне право — складне явище, що включає в себе ряд повноважень:

- право на юридичні дії, на прийняття юридичних рішень (власник речі може її продати, подарувати, закласти, заповісти тощо);
- право вимагати від іншої сторони виконання обов'язку, тобто право на чужі дії (кредитор має право вимагати повернення грошей боржником);
- право привести в дію апарат примусу держави проти зобов'язаної особи, тобто право на примусове виконання обов'язку (в примусовому порядку може бути повернений борг);
- можливість користуватись на основі цього права певними соціальними благами.

Юридичний обов'язок — це передбачена для зобов'язаної особи та забезпечена можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки, яку потрібно виконувати в інтересах уповноваженої особи, яка має відповідні суб'єктивні права.

Юридичний обов'язок налічує чотири основні компоненти:

- необхідність здійснювати певні дії або утримуватись від них;
- необхідність відреагувати на законні вимоги уповноваженого суб'єкта;
- необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог;
- необхідність не перешкоджати уповноваженому суб'єкту користуватись тим благом, щодо якого він має право.

Юридичні обов'язки забезпечують інтереси суспільства і держави, є гарантіями суб'єктивних прав.

Більшість правовідносин за своєю юридичною природою такі, що в них кожний з учасників одночасно володіє правом і виконує обов'язки (трудова угода, договір купівлі-продажу), тобто сторони взаємно уповноважені і зобов'язані, їх права та обов'язки реалізуються взаємно, адже будь-яка норма права, що регулює суспільні відносини, має надавально-зобов'язальний характер.

19.4. Класифікація правових відносин

Наявні в суспільстві правовідносини поділяються:

1. За функціональною спрямованістю норм права — на *регулятивні* (коли поведінка суб'єкта правовідносин повністю відповідає нормам права, норми її регулюють) та *охоронні* (виникають з факту неправомірної поведінки як негативна реакція держави на правопорушення у формі державного примусу).

Регулятивні відносини, у свою чергу, поділяються на правовідносини *активного* типу (виражають регулятивно-динамічну функцію права, складаються на основі зобов'язуючих або уповноважуючих норм права) і правовідносини *пасивного* типу (виражають регулятивно-статичну функцію права, складаються на основі норм-заборон).

2. За рівнем індивідуалізації суб'єктів — *відносні*, в них точно визначені права і обов'язки учасників так само, як і самі учасники (наприклад, кредитор і боржник, покупець і продавець, суддя і підсудний тощо), та *абсолютні* — в цих правовідносинах визначена лише одна сторона — уповноважена, а всі інші (“всякий і кожний”) є зобов'язаними відносно цієї особи (наприклад, власник майна, а всі інші

особи зобов'язані утримуватись від порушення його права власності. Те саме можна сказати і про право на життя). Ці два види правовідносин можна назвати *конкретними*. Їх завдання — обслуговувати повсякденні потреби, запити, інтереси людей. Такі відносини безперервно виникають, змінюються і припиняються.

Ще за цією ознакою виділяють *загальнорегулятивні* відносини, що, на відміну від конкретних, виражають юридичні зв'язки більш високого рівня між державою і громадянами. Вони виникають на основі норм Конституції і є базовими, вихідними для галузевих правовідносин. Характеризуються наступними ознаками: виникають головним чином на підставі норм Конституції та інших фундаментальних нормативно-правових актів (наприклад, Кримінального кодексу); носять загальний, а не індивідуалізований і деталізований характер; є постійними або досить тривалими; опосередковують найважливіші, основоположні суспільні відносини; виражають загальне правове положення (статус) суб'єктів; виникають безпосередньо із самих законів; є первинними, базовими, служать передумовою для виникнення і функціонування різноманітних конкретних відносин. Загальнорегулятивними можна також визнати відносини, що виникають на основі норм міжнародного права у сфері прав людини.

3. **За галузями права** — *конституційні, шлюбно-сімейні, адміністративні, кримінально-процесуальні, трудові, цивільні* тощо. За галузевою ознакою можна виділити правовідносини *матеріальні* і *процесуальні*. Матеріальні правовідносини виникають на основі норм матеріального права і регулюють суспільні відносини безпосередньо. Процесуальні правовідносини виникають на основі норм процесуального права і носять організаційний характер.

4. **За кількістю суб'єктів** — *прості* (беруть участь два суб'єкти) та складні (правовідносини між трьома і більше суб'єктами).

5. **За розподілом прав і обов'язків між суб'єктами** — *односторонні*, кожна сторона має або лише права, або лише обов'язки (наприклад, громадянин зобов'язується сплачувати податки, а держава має право їх отримувати) та *двосторонні*, кожна сторона має і права, і обов'язки (наприклад, покупець і продавець. Таких відносин більше).

Односторонніми і двосторонніми правовідносинами також називають відносини, в яких бере участь відповідно один суб'єкт (наприклад, заповіт або дарування є односторонньою угодою), або два чи більше (купівля-продаж тощо).

6. **За волевиявленням сторін** — *договірні*, для виникнення цих правовідносин потрібна згода як уповноваженої, так і зобов'язаної сторін (договір купівлі-продажу), та *управлінські*, для виникнення їх потрібна згода лише однієї уповноваженої сторони (накладання штрафу).

7. **За тривалістю у часі** — *короткострокові* (купівля-продаж) і *довготривалі* (шлюб, громадянство).

19.5. Суб'єкти правовідносин

Суб'єкти правовідносин — це учасники правовідносин, індивіди або організації, які мають суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки на основі юридичних норм.

Суб'єктами правовідносин можуть бути:

1. Індивідуальні суб'єкти (фізичні особи), які поділяються на такі групи: громадяни (володіють повним набором прав і обов'язків в державі), іноземці та особи без громадянства (мають обмеження щодо політичних прав, не виконують військовий обов'язок), особи з подвійним громадянством.

2. Колективні суб'єкти (юридичні особи): держава, державні органи та установи, громадські об'єднання, адміністративно-територіальні одиниці та їх населення, виборчі округи, релігійні організації, промислові підприємства, іноземні підприємства тощо.

Для того щоб бути суб'єктом права, організація або індивіди повинні володіти правосуб'єктністю. Лише за наявності правосуб'єктності суб'єкт може бути учасником правовідносин. **Правосуб'єктність** — це передбачена нормами права юридична властивість учасників правових відносин, яка складається з двох елементів — правоздатності та дієздатності.

Правоздатність — це визнана державою загальна (абстрактна) можливість мати передбачені законом права і обов'язки, здатність бути їх носієм. Це не є фактична здатність реалізовувати права і обов'язки на практиці, це — принципова потенційна здатність суб'єкта мати їх (в цей момент або в майбутньому). Всі громадяни незалежно від віку та стану здоров'я наділені правоздатністю. Правоздатність однакова для всіх. Вона виникає з моменту народження та припиняється смертю. Вона гарантована державою і носить універсальний характер. Правоздатність впливає з міжнародних пактів про права людини, принципів гуманізму, формальної рівності, справедливості.

Але замало просто володіти правами та обов'язками. Важливо бути здатним свідомо здійснювати ці права, виконувати обов'язки, проводити необхідні для їх набуття дії з прийняттям на себе відповідальності за їх наслідки.

Така здатність називається **дієздатністю**, тобто юридичною здатністю громадянина своїми власними діями набувати права і обов'язки, самостійно реалізовувати їх, нести відповідальність за свої дії та керувати своїми вчинками. Дієздатність передбачає здатність розпоряджатись правами та виконувати обов'язки. Наявність дієздатності свідчить про те, що громадянин здатний чинити дії, які породжують юридичні наслідки.

Повністю дієздатна особа — це повнолітня особа, яка є психічно здоровою та розумово повноцінною, тобто такою, що усвідомлює значення своїх дій та несе за них відповідальність. Повною мірою дієздатність проявляється з моменту досягнення повноліття, а до того часу доповнюється дієздатністю батьків. Отже, дієздатність, на відміну від правоздатності, залежить від віку та стану психічного здоров'я і розумової повноцінності особи.

У деяких випадках до складу правосуб'єктності ще входить **деліктоздатність** — тобто здатність нести юридичну відповідальність за скоєні правопорушення.

Для організацій правосуб'єктність знаходить свій вияв в сукупності прав і обов'язків, які надані їм для виконання відповідних функцій згідно з цілями і завданнями організації, зафіксованими в установчих документах. У організацій правосуб'єктність єдина, виникає з моменту державної реєстрації і носить спеціальний характер.

Поняття “суб'єкти правовідносин” і “суб'єкти права” не є тотожними. Поняття “суб'єкти права” є ширшим, бо малолітні, душевнохворі є суб'єктами права, але суб'єктами правовідносин можуть бути лише особи, наділені дієздатністю. Кожен є суб'єктом права, але водночас у всіх наявних в державі правових відносинах він перебувати не може.

19.6. Об'єкти правових відносин

Люди завжди вступають у правові відносини заради задоволення різних матеріальних, культурних, політичних або інших інтересів та потреб. Для досягнення цієї мети суб'єкти правових відносин здійснюють певні дії, спрямовані на досягнення корисного для них результату. Цей результат і є об'єктом правовідносин.

Об'єктом правовідносин є те матеріальне або нематеріальне благо, на використання або охорону якого спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правових відносин. Це блага матеріальні або нематеріальні, а також певні дії, заради яких суб'єкти вступають у правові відносини.

Об'єкт правовідносин дуже тісно пов'язаний з інтересом уповноваженої сторони та виступає благом, що охороняється державою. Об'єктами правовідносин можуть бути різноманітні предмети або інші блага, які являють цінність для суб'єктів права.

Об'єкти правовідносин поділяються на:

- матеріальні — предмети матеріального світу, створені природою або людиною;
- нематеріальні особисті блага — життя, честь і гідність, здоров'я, недоторканність, безпека;
- продукти духовної та інтелектуальної творчості (твори літератури, мистецтва, живопису, музики, наукові винаходи і раціоналізаторські пропозиції тощо);
- дії суб'єктів, коли уповноважена особа має право вимагати від зобов'язаної виконання певних дій (дії — це об'єкт правовідносин, наприклад, послуги);
- цінні папери, офіційні документи — паспорти, дипломи, сертифікати, гроші, лотерейні білети.

19.7. Юридичні факти

Правовідносини — явище динамічне. Вони виникають, змінюються, припиняються. Їх динаміка пов'язана з реальними життєвими обставинами, що мають певні юридичні наслідки, тобто з юридичними фактами. В житті є безліч обставин, але не кожна з них набуває юридичного характеру. Такий характер надає їм держава, закріплюючи у правових нормах (а саме, в гіпотезах правових норм) ті обставини, які тягнуть за собою певні юридичні наслідки.

Юридичний факт — конкретна життєва обставина, з якою норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Юридичні факти займають певне місце в механізмі правового регулювання. Головне завдання юридичних фактів у процесі правового регулювання — юридично забезпечити виникнення, зміну або припинення правових відносин. Юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі поведінки, закріпленої в юридичній нормі, до конкретних правових відносин.

Юридичні факти в кількісному і якісному розумінні являють собою надзвичайно складне явище, і тому наукова їх класифікація має не лише теоретичне, але й практичне значення. Всі вони можуть бути класифіковані:

- *за юридичними наслідками* — правоутворюючі (обумовлюють виникнення правовідносин та появу прав і обов'язків, наприклад, укладання договору, досягнення повноліття), правозмінюючі (змінюють зміст правовідносин, наприклад, переведення на іншу роботу), правоприпиняючі (обумовлюють припинення правовідносин, наприклад, реалізація суб'єктивного права і виконання юридичного обов'язку, смерть людини тощо);
- *за складом* — прості (є один факт, якого досить для настання юридичних наслідків — укладання договору) і складні (необхідно кілька фактів — для призначення пенсії: досягнення віку, наявність трудового стажу, рішення органів соціального забезпечення про призначення пенсії);
- *за тривалістю в часі* — одноактні (купівля-продаж) та тривалі (перебування у шлюбі);
- *за відношенням до волі суб'єкта правовідносин* — події (настання цих юридичних фактів не залежить від волі суб'єкта: стихійні лиха, що унеможливають виконання договірних зобов'язань, природна смерть людини, закінчення певного строку тощо), та діяння, які поділяються на дії (вольові акти поведінки людей, які носять свідомовольовий характер) та бездіяльність (пасивна поведінка суб'єктів). Дії поділяються на правомірні (здійснюються в межах правових норм), і протиправні (здійснюються з порушенням правових норм). Бездіяльність (пасивна поведінка, що не має зовнішнього вираження) теж може бути як правомірною (дотримання заборон), так і неправомірною (невиконання обов'язку).

Правомірні дії можуть також поділятися на юридичні акти (дії, спрямовані на досягнення певного юридичного результату — одруження або договору купівлі-продажу) та юридичні вчинки (дії, що безпосередньо не переслідують юридичної мети, але все одно породжують правові наслідки — створення літературного або музичного твору породжує відносини по реалізації авторського права);

- *особливий вид юридичних фактів* — *презуптія*. Це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спирається на зв'язок між фактами, які припускаються, та фактами, що існують, і це підтверджується життєвим досвідом. Вона не є достовірним

фактом, а є фактом, що припускається з великою мірою ймовірності і застосовується в юридичній практиці як засіб, який полегшує досягнення істини у вирішенні справи. Ті, що не можуть бути спростовані (презумпція недієздатності душевнохворого) та ті, що можуть бути спростовані (презумпція невинності, презумпція смерті в цивільному праві для осіб, які в судовому порядку визнані померлими);

- позитивні і негативні. Нерідко норми права пов'язують юридичні наслідки не тільки з наявністю тієї чи іншої обставини, але й з її відсутністю. Факти, що свідчать про відсутність будь-яких обставин або дій, в юридичній науці називають негативними фактами. Наприклад, невиконання обов'язку боржником за договором є підставою для виникнення у кредитора права звернутись з позовом до суду; неперебування в іншому зареєстрованому шлюбі є тим фактом, що дозволяє зареєструвати шлюб.

Нерідко для виникнення (зміни або припинення) правовідносин потрібен не один юридичний факт, а певна їх кількість. Таке сполучення називається юридичним складом. Для отримання пенсії необхідна сукупність фактів (досягнення віку — юридична подія, наявність трудового стажу — юридичний стан, рішення уповноваженого органу держави — юридичний акт). Для реалізації права на вищу освіту необхідні такі факти: атестат про середню освіту, складання вступних іспитів, прохідний бал за конкурсом, наказ ректора про зарахування на навчання.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим характеризуються правові відносини та їх структура?
2. Розкрийте юридичний зміст правових відносин.
3. Що таке правосуб'єктність і з яких елементів вона складається?
4. Наведіть приклади юридичних фактів — дій та подій.

ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ

20.1. Поняття і суть реалізації права

Соціальне призначення права полягає в тому, щоб регулювати поведінку людей. Право має смисл та цінність для особистості та суспільства тільки тоді, коли воно реалізується.

Слово “реалізація” походить від лат. “*realis*” — втілення, втілений. В наш час реалізація визначається як здійснення чого-небудь, втілення в життя програм, задумів тощо. Термін “реалізація права” є аналогічним за змістом. Право реалізується, втілюється в діях, в активній поведінці людей. Разом з тим реалізація права, на відміну від інших можливостей (програм, намірів тощо), характеризується підвищеною здатністю до реалізації, підкріпленою гарантіями з боку держави.

Сформульовані в законах та інших нормативно-правових актах норми права стають реальними, коли вони втілюються в життя, у свідомо-вольовій діяльності людей. Без виконання правових розпоряджень у житті норми права мертві, інакше кажучи, вони втрачають своє соціальне значення.

Правореалізація являє собою завершальний етап правового регулювання, виступаючи позитивним результатом втілення приписів правових норм — тим, заради якого вони були створені.

Реалізація права — це забезпечене державою втілення положень правових норм у фактичній правомірній поведінці суб’єктів суспільних відносин.

Ознаки правореалізації:

1. Особливістю права як суспільного регулятора є те, що його реалізація підкріплюється гарантіями з боку держави.
2. Реалізація права завжди пов’язана винятково з правомірною поведінкою людей, тобто з такою поведінкою, що відповідає правовим розпорядженням.
3. Правореалізація має свідомо-вольовий характер. Від волі і свідомості суб’єкта залежить, буде ним реалізована норма права чи ні.

Реалізацію права розглядають у двох аспектах: і як певний процес здійснення правових приписів, і як його кінцевий результат, тобто досягнення повної відповідності між приписами правових норм та реальним їх втіленням у поведінці суб'єктів. Реалізацію норм права як особливий процес можна розглядати з об'єктивної і суб'єктивної сторони. Об'єктивна сторона реалізації норм права являє собою виконання правомірних дій у місцях і в терміни, передбачені нормами права. Суб'єктивна сторона виявляє відношення суб'єкта до правових норм і стан його волі в момент здійснення дій, що вимагаються правом.

Важливою частиною механізму реалізації права виступає юридична відповідальність, яка служить для захисту правових норм від правопорушень і тим створює необхідні умови для їх реалізації.

20.2. Види правореалізації

У літературі класифікація реалізації норм права проводиться за різними критеріями.

Правові норми можуть бути реалізовані в різних формах: у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. Форма реалізації права залежить від особливостей гіпотез і диспозицій правових норм, специфіки суспільних відносин, що ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, що реалізують правові норми.

За суб'єктивним складом розрізняють індивідуальну і колективну форми правореалізації (наприклад, право нації на самовизначення). Адже деякі правові вимоги не можна провести в життя інакше, як поєднуючись одне з одним, виступаючи колективним суб'єктом права.

За характером дій суб'єктів, ступеня їх активності і спрямованості виділяють виконання, дотримання, використання і застосування правових норм. Перші три виступають формами безпосередньої правореалізації, право реалізується в поведінці учасників правовідносин. Застосування, навпаки, здійснюється лише за участю спеціально уповноважених органів держави.

20.3. Форми безпосередньої правореалізації

1. Виконання норм права являє собою реалізацію зобов'язуючих норм, виконання суб'єктом покладених на нього обов'язків активно-

го типу. У разі утримання від їх здійснення це може кваліфікуватися як протиправна поведінка. Особливою рисою виконання норм права є активне поводження суб'єктів: вони здійснюють дії відповідно до юридичних норм, активно виконують покладені на них обов'язки. Наприклад, пасажир громадського транспорту зобов'язаний сплатити проїзд, батьки повинні утримувати неповнолітніх дітей і забезпечити їм певний рівень освіти, підприємець зобов'язаний сплачувати податки. При невиконанні цих дій особи визнаються такими, що скоїли правопорушення у формі бездіяльності.

2. **Дотримання норм права** має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, що забороняються державою. Це пасивна форма поводження суб'єктів у сфері правового регулювання: вони не здійснюють дій, заборонених нормами права, і в такий спосіб реалізують правові заборони. Суб'єкт повинен узгоджувати свою поведінку з нормами-заборами: не робити того, що заборонено. Значення цієї форми реалізації норм права в тому, щоб не допустити здійснення дій, які нанесли б шкоду суспільству, державі, окремій особі. Дотримання завжди має пасивний характер. Реалізація цих норм досягається не в силу здійснення активних дій суб'єктами, а завдяки утриманню від заборонених дій.

Як приклад дотримання норм права — утримання громадянина від вивозу заборонених за межі країни предметів, утримання від забруднення навколишнього природного середовища, утримання від скоєння будь-яких правопорушень. Саме в цьому і виявляється соціальна користь даної форми реалізації права. Здебільшого дотримання права відбувається непомітно, не фіксується. Саме тому його юридичний характер яскраво не виявляється.

Виконання і дотримання правових норм як форми правореалізації мають імперативний, загальнообов'язковий характер: суб'єкт повинен узгоджувати свою поведінку з цими розпорядженнями, не порушувати їх.

3. **Використання суб'єктивного права** — здійснення суб'єктами своїх повноважень, наданих їм уповноважуючою нормою права, в диспозиції якої закріплені суб'єктивні права. Суб'єкти на власний розсуд використовують надані їм права. На відміну від дотримання і виконання, пов'язаних з реалізацією заборон і юридичних обов'язків, використання являє собою здійснення дій, що дозволяються правом. При цьому суб'єкт керується своїми власними інтересами.

Це — реалізація повноважень, наданих нормами права. Приклад — здійснення громадянами своїх конституційних прав: на об'єднання, мирні збори і демонстрації, право володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю тощо. Це передбачає як активну, так і пасивну поведінку: суб'єкт поводить пасивно, якщо він утримується від використання наданого йому права, або навпаки.

Повноваження громадян відрізняються від повноважень державних органів та їх посадових і службових осіб. Якщо громадяни вправі добровільно здійснювати або не здійснювати свої повноваження (ніхто не може притягнути їх до відповідальності за невикористання суб'єктивних прав), то здійснення державними органами своїх повноважень є не лише їх правом, але й обов'язком. Наприклад, прийняття законів Верховною Радою є не лише її правом, але й головним обов'язком.

20.4. Правозастосування як особлива форма реалізації норм права

Ці три названі форми правореалізації, у ході яких юридичні норми втілюються в життя безпосередньо діями самих суб'єктів суспільних відносин, прийнято називати формами безпосередньої реалізації права. У таких формах реалізується багато норм права, але не всі. Є чимало випадків, коли дотримання, виконання і використання виявляється недостатнім для забезпечення повної реалізації юридичних норм і вимагає втручання в цей процес компетентних органів. Наприклад, призначення пенсії, зарахування на роботу, виконання обов'язку військової служби та ін.

Четвертою формою реалізації норм права є його застосування, що характеризується рядом ознак, які істотно відрізняють цю форму від дотримання, виконання і використання норм права.

Підстави і необхідність правозастосування.

Необхідність у правозастосуванні виявляється у наступних випадках:

- а) коли правові відносини можуть виникнути чи змінитися тільки за рішенням державного або іншого компетентного органу (наприклад, зарахування до навчального закладу, призов на службу до Збройних сил);
- б) коли правові відносини, що виникають між сторонами, настільки важливі для суспільства, що в кожному разі їх слід контролювати

- з точки зору законності і закріплювати рішенням компетентного органу (рішення відповідного органу про приватизацію громадянином житла, реєстрація нотаріусом заповіту);
- в) коли для виникнення певних відносин потрібно офіційне підтвердження наявності або відсутності конкретних фактів (визнання батьківства, визнання осудним та ін.);
 - г) коли виникає суперечка, що має юридичне значення, з питань наявності певних фактів або відносин і сторони самі не можуть досягти домовленості (поділ майна);
 - г) коли варто застосувати примусові заходи (наприклад, конфіскація майна, стягнення штрафу, позбавлення волі). Державний примус у правовій сфері здійснюється не автоматично. Норми права лише передбачають можливість державного примусу, а реально він застосовується відповідними державними органами в певному порядку.

Правозастосування як форма правореалізації має ряд ознак, що відрізняють її від інших форм.

1. Застосування норм права — це діяльність, що здійснюється тільки відповідними державними органами чи за дорученням держави іншими організаціями.

2. Застосуванню норм права притаманний державно-владний характер. Застосування права — один з видів державної діяльності, спрямованої на втілення правових розпоряджень у життя. Здійснюється від імені держави уповноваженими нею суб'єктами і тому є обов'язковим для всіх адресатів.

3. Застосування права здійснюється у певних процесуальних формах. Це сприяє зміцненню законності і правопорядку в суспільстві, забезпеченню захисту прав і свобод особистості.

4. Процес застосування норм права завершується виданням правозастосовчого акта.

5. Застосування права як самостійної форми правореалізації є складним, оскільки воно здійснюється завжди у сполученні з іншими формами правореалізації (виконанням, дотриманням, використанням).

Із зазначеного витікає, що **правозастосування — спрямована на реалізацію норм права державно-владна діяльність компетентних органів, що здійснюється у встановлених законом формах щодо прийняття індивідуальних правових рішень з конкретних юридичних справ.**

Правозастосування здійснюється на основі наступних принципів: законності (суворе слідування закону державних органів та їх посадових осіб у процесі правозастосування), соціальної справедливості (правозастосовча діяльність повинна здійснюватись на користь суспільству і в його інтересах), доцільності (врахування конкретних умов та вибір найоптимальнішого варіанта вирішення конкретної справи) та обґрунтованості рішень, що приймаються (повне виявлення та всебічний розгляд матеріалів справи, прийняття рішення на основі достовірних фактів).

20.5. Види правозастосування

У процесі застосування норм права уповноважений орган за допомогою індивідуальних актів вирішує два основних завдання:

- а) організацію позитивного виконання приписів норм права;
- б) забезпечення відповідної реакції з боку держави на недотримання або невиконання норм права.

На цій підставі виділяються дві форми застосування права: оперативно-виконавча і правоохоронна.

Оперативно-виконавче правозастосування — це організація виконання приписів правових норм, позитивне регулювання за допомогою індивідуальних актів правозастосування шляхом сприяння виникненню, зміні чи припиненню конкретних правовідносин на основі норм права (наказ про зарахування на роботу, рішення про призначення пенсії, свідоцтво про шлюб, рішення про будівництво житлового будинку, рішення про усиновлення тощо).

Правоохоронне правозастосування — це діяльність, спрямована на охорону норм права від порушень, застосування заходів державного примусу та забезпечення виконання примусових заходів (вирок суду, рішення про притягнення до адміністративної, дисциплінарної або цивільної відповідальності).

20.6. Процес застосування норм права, його основні стадії

Процес застосування норм права являє собою систему послідовних дій, однорідні групи яких поєднуються у стадії правозастосування. В юридичній літературі в дослідженнях різних авторів визначається різна кількість стадій процесу застосування норм права. Узагальнюючи ці точки зору, можна виділити такі стадії правозастосування.

Перша стадія — це **встановлення та аналіз фактичних обставин справи** чи ситуації, що потребує врегулювання. На цій стадії застосування правових норм необхідно установити, які дії, подія відбулися і чи мають вони юридичне значення. Метою на цій стадії є встановлення об'єктивної істини, і по суті ця стадія являє собою процесуальну діяльність, що знаходить вираження у зборі, перевірці й оцінці відповідних доказів у справі та їх джерел.

Друга стадія застосування норм права зводиться до вибору певної норми права, що має врегулювати цю справу, і встановлення автентичності тексту норми права (**юридична кваліфікація**). На цій стадії встановлюється, на підставі якої норми права повинна розглядатися справа. Юридична (правова) кваліфікація — це встановлення тотожності ознак конкретних обставин справи тим ознакам, що зафіксовані в нормі права.

При виборі норми права, що передбачає обставини, які варто врегулювати, потрібно встановити її автентичність: упевнитися, що текст використовуваної норми не був змінений у встановленому порядку, чи діє вона в цей момент. Для цього потрібно користатися офіційно виданими текстами. Кожну обрану для застосування норму права досліджують у наступних напрямках: чи діяла норма права в момент, коли відбувалися досліджувані події; чи діє вона в момент розгляду конкретної справи; чи діє вона на території, де розглядається справа; чи поширюється її дія на суб'єктів, пов'язаних з цією справою; чи є текст норми, що застосовується, автентичним її офіційно встановленому змісту.

На стадії юридичної кваліфікації іноді виникає необхідність в роз'ясненні дійсного змісту правової норми, потреба у **тлумаченні норм права**. Під тлумаченням права розуміється певний розумовий процес, спрямований на з'ясування змісту норм права та їх роз'яснення всім зацікавленим суб'єктам. Більш докладно про тлумачення права йтиметься далі.

Наступна стадія — **прийняття рішення по справі**. Ця стадія передбачає, по-перше, оцінку зібраних доказів, встановлення на їх основі дійсної картини того, що відбулось насправді, кінцева юридична кваліфікація ситуації або спору, визначення юридичних приписів; по-друге, видання акта застосування права, в якому закріплено результат вирішення юридичної справи, певні юридичні наслідки для конкретних осіб. Прийняте рішення знаходить своє відображення в акті застосування права.

Акт правозастосування — це індивідуальний правовий акт компетентних органів, виданий на основі юридичних фактів та норм права, який визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності для конкретних осіб по конкретній юридичній справі.

Відмінність акта правозастосування від нормативного акта в тому, що акт правозастосування суворо індивідуалізований, адресований конкретним особам, а нормативні акти мають загальний характер. Їм властива функція індивідуального регулювання, звернена до конкретного суб'єкта або суб'єктів. Нормативні акти розраховані на багаторазове використання, а правозастосовчі — одноразової чинності. На відміну від нормативно-правових актів, акти правозастосування, виступаючи юридичними фактами, безпосередньо тягнуть за собою юридичні наслідки.

Остання стадія правозастосування — це **доведення змісту прийнятого рішення** до відома зацікавлених державних органів, посадових осіб, інших осіб та настання фактичних обставин, завдяки чому норма права впроваджується в життя.

20.7. Поняття і загальна характеристика тлумачення права

Тлумачення права — це внутрішній розумовий процес, спрямований на те, щоб усунути неясності і можливі помилки при застосуванні правових норм шляхом з'ясування і роз'яснення дійсного змісту норм права. Тлумачення спрямоване на те, щоб правову норму правильно і всебічно дослідити, з'ясувати той зміст, що законодавець вклав у словесне формулювання норми.

Необхідність тлумачення норм права обумовлена: неясністю правової норми; недостатньою її визначеністю; недостатньою точністю тих чи інших слів і висловлювань у нормативному акті; неповнотою норми, коли законодавець не взяв до уваги деякі сторони суспільних відносин, які він хотів врегулювати; внутрішнім протиріччям самої правової норми. Істотною ознакою норм права є їх загальний і абстрактний характер, поширення їх дії на широке коло суб'єктів і ситуацій. Тому виникає необхідність конкретизувати ті чи інші змістові елементи норм права і в такий спосіб наблизити зміст норм права до конкретних ситуацій.

Способи тлумачення норм права — це методи та підходи до їх дослідження, способи, за допомогою яких думка інтерпретатора заглиблюється у зміст правової норми.

Текстове (граматичне) тлумачення — це прийом тлумачення, за якого об'єктом дослідження є текст, зовнішня сторона норми. Інтерпретатор при текстовому тлумаченні вивчає одночасно як лексику і синтаксис, так і структуру змісту тексту норми. При такому тлумаченні потрібно з'ясувати, у яких словах, реченнях формулюється гіпотеза, диспозиція і санкція правової норми.

Систематичне тлумачення — це з'ясування змісту норми права з точки зору її зв'язку з іншими правовими нормами залежно від місця, що займає ця норма в системі права. Необхідність систематичного тлумачення викликається наявністю норм, що регулюють суміжні суспільні відносини, деякою мірою схожі одне на одного і взаємопов'язані між собою.

Вивчення історичної обстановки, що склалася при виданні досліджуваної правової норми, тих завдань, що ставив перед собою законодавець при виданні цієї норми, встановлення її соціального призначення на основі вивчення суспільних процесів, що обумовили її виникнення і дію, називається **історико-політичним тлумаченням**. При його застосуванні важливе використання документів і матеріалів, опублікованих у засобах масової інформації, в літературі, що відображають політику держави у розглянутому питанні. При історичному тлумаченні інтерпретатор спирається на факти, пов'язані з історією виникнення норми права, вивчає соціально-економічну і політичну обстановку, що обумовила появу цієї правової норми.

Логічне тлумачення засноване на правилах формальної логіки.

Тлумачення правових норм — з'ясування дійсного змісту норми, що мав на увазі сам законодавець. Своєю волю він формулює засобами мови. Словесне вираження його волі може не завжди збігатися з її дійсним змістом. Результатом тлумачення повинна бути однозначність і повна ясність змісту норми права. У зв'язку з цим розрізняють буквальне (адекватне), розширювальне і обмежувальне тлумачення.

Буквальне тлумачення — це тлумачення, за якого дійсний зміст правової норми розуміється в повній відповідності з її текстуальним вираженням.

Розширювальне тлумачення — тлумачення, за якого дійсний зміст правової норми варто розуміти ширше його буквального текстуального вираження.

Обмежувальне тлумачення розглядається як тлумачення, при якому дійсний зміст правової норми варто розуміти вужче його буквального текстуального вираження.

Будь-яка особа чи орган мають можливість роз'яснити закон чи інший нормативний акт, але юридичні наслідки такого роз'яснення бувають різні. Залежно від наслідків, до яких призводить роз'яснення нормативних актів, можна виділити два основних види тлумачення.

Офіційне тлумачення — це сформульоване в спеціальному акті роз'яснення змісту і цілей правових норм, що носить обов'язковий для виконання характер. Воно дається спеціально уповноваженими на те компетентними органами.

Неофіційне тлумачення не носить формально обов'язкового характеру, і сила роз'яснення, що дається при цьому виді тлумачення, полягає лише в його переконливості і правильності.

Офіційне тлумачення можна поділити на нормативне і казуальне.

Нормативним тлумаченням є офіційне роз'яснення правової норми компетентним органом, обов'язкове для всіх осіб і органів, що прямо підпадають під юрисдикцію органу, що здійснює тлумачення, і поширюється на всі випадки, передбачені цією правовою нормою, забезпечуючи тим самим однакове і правильне проведення в життя розпоряджень цієї норми.

Офіційне нормативне тлумачення можна поділити на **автентичне тлумачення**, тобто офіційне роз'яснення, яке виходить від органу, що встановив дану правову норму, і **легальне тлумачення**, здійснюване не самими нормотворчими органами, а іншими в силу повноважень, отриманих від держави.

Казуальним тлумаченням називається таке роз'яснення змісту правової норми, що дається судовими чи іншим компетентним органом з приводу й у зв'язку з розглядом конкретної справи і є формально обов'язковим лише при її вирішенні.

Неофіційне тлумачення здійснюється, коли роз'яснення змісту законів й інших нормативних актів можуть даватися не тільки певними компетентними органами, але й громадськими організаціями, визначними державними і громадськими діячами, вченими, а також будь-якими іншими громадянами в їхньому повсякденному житті.

Серед видів неофіційного тлумачення можна виділити так зване **повсякденне** тлумачення, здійснюване громадянами в побуті, повсякденному житті, а також **професійне**, наприклад роз'яснення законів адвокатом та ін. Нарешті, дуже важливим видом неофіційного тлумачення є **доктринальне** тлумачення, здійснюване провідними вченими-юристами. Сила неофіційного тлумачення не у формальній обов'язковості, а в переконливості, в авторитеті тих осіб і організацій,

що здійснюють це тлумачення. Тісно пов'язане з практикою, воно покликане поліпшувати якість застосування норм права, зміцнювати законність.

20.8. Прогалини в законодавстві

Жодне законодавство не може врахувати всієї повноти суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Крім того, суспільні відносини досить швидко розвиваються. Отже, у правозастосовчій практиці іноді виникають ситуації, коли спірні відносини мають правовий характер, входять у сферу правового регулювання, але для них не передбачена конкретна норма права. Це є **прогалиною в законодавстві, тобто відсутністю конкретної норми, необхідної для регулювання відносин, які входять у сферу правового регулювання.**

Найефективнішим способом ліквідації прогалини в законодавстві є прийняття нормативного акта або норми, якої не вистачає. Але нормотворчість є досить складним процесом і потребує тривалого часу. Правозастосовчі органи не можуть відмовити у вирішенні справи, і тому вони застосовують такі оперативні методи подолання прогалин в законі, як аналогія закону і аналогія права.

Аналогія закону — це застосування до неврегульованих відносин норми, яка регулює схожі відносини. Якщо ж немає навіть норм, що регулюють схожі відносини, тоді застосовують аналогію права. **Аналогія права** — це застосування до неврегульованих конкретною нормою відносин за відсутності норми, що регулює схожі відносини, загальних засад і принципів права (достовірності, справедливості, законності, гуманізму, рівноправ'я тощо).

У кожному конкретному випадку рішення, прийняте за допомогою використання аналогії закону чи права, має значення виключно для конкретного випадку. За допомогою аналогії закону і аналогії права прогалина не усувається, а лише долається.

Слід зауважити, що аналогія закону, і особливо аналогія права, мають обмежену сферу використання. Їх застосування цілком виключене при притягненні до кримінальної та адміністративної відповідальності, які настають лише на підставі норм чинного законодавства. В той же час аналогія допустима в цивільній, трудовій та іншій галузях права. Аналогія дозволена там, де немає спеціальної заборони і де сам законодавець не зв'язує настання юридичних наслідків з конкретною нормою права.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Поясніть, у чому суть реалізації права?
2. Назвіть основні форми безпосередньої правореалізації і розкрийте їх зміст.
3. Які ознаки має правозастосування?
4. Для чого необхідне тлумачення права?

ПОВЕДІНКА ОСОБИ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ

21.1. Поняття і ознаки правової поведінки

Поведінка є найважливішою соціальною характеристикою особистості. Своєю поведінкою індивід може принести іншим учасникам суспільних відносин як користь, так і шкоду. У цьому зв'язку держава встановлює своєрідні межі соціально значимої поведінки громадян, колективних об'єднань, посадових осіб. З позицій права ця поведінка може бути оцінена по-різному. Окремі відносини не підпадають під правове регулювання (відносини дружби, любові, симпатії тощо). Оцінюючи вчинки людини через правові норми, держава встановлює два основних види поведінки — правову (юридично значиму) і юридично нейтральну, байдужу.

Право регулює поведінку, яка відбувається у правовій сфері, тобто в тій сфері, яка регулюється нормами права. Така поведінка називається правовою.

Правова поведінка — це соціально значима поведінка суб'єктів, яка контролюється їх свідомістю і волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки.

Специфіка правової поведінки розкривається в її ознаках.

1. **Соціальна значимість** є однією з основних ознак правової поведінки. Вона має дві форми — соціальну корисність та соціальну шкідливість. Соціальна значимість правової поведінки виявляється в її здатності впливати на суспільні відносини, тобто змінювати їх.

2. Правова поведінка може впливати на суспільні відносини тільки тоді, коли вона виражається зовні, тобто має вплив на інших осіб та суспільні відносини в цілому. Правова поведінка **виявляється зовні у формі дій чи бездіяльності**.

3. Люди мають свідомість і волю та здатні контролювати свою поведінку. Правова поведінка має **свідомо-вольовий характер**. Суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер своєї поведінки, передбачати наслідки і мати можливість здійснюва-

ти свою волю, скеровувати свої вчинки, а також нести за них відповідальність.

4. **Правова регламентація** є важливою ознакою правової поведінки. Тільки опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови та ознаки правової поведінки описуються у правових нормах.

5. Правова поведінка несе за собою **юридичні наслідки**. Як один з видів юридичних фактів, правова поведінка призводить до виникнення, зміни або припинення певних правовідносин. Правовими наслідками на ту чи іншу форму правової поведінки є реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків чи застосування заходів державного примусу і юридичної відповідальності за шкідливі дії.

Таким чином, діяльність людини у правовій сфері може бути оцінена з юридичної сторони. Про характер дій людини у сфері правового регулювання можна судити виходячи з оцінок, зафіксованих в нормах права. З погляду відповідності правовим нормам, а також з погляду корисності або шкідливості наслідків цієї поведінки правова поведінка може бути правомірною або неправомірною.

Будь-яка поведінка, яка відповідає нормам права, є правомірною, тобто соціально корисною, а та, що їм не відповідає, є неправомірною, тобто протиправною — соціально шкідливою.

21.2. Правомірна поведінка

Правомірна поведінка — це вид правової поведінки, що характеризується соціальною корисністю, відповідає інтересам суспільства, держави й окремих осіб; відповідає моделям можливої поведінки, зафіксованим в нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується з боку держави.

Правомірна поведінка є засобом втілення прав і обов'язків в житті. Правомірна поведінка знаходить вираження як у активній дії, так і в бездіяльності, коли людина відмовляється від здійснення дій, небезпечних і шкідливих для суспільства і заборонених законом.

Правомірна поведінка є передумовою нормального функціонування всього суспільства, гарантією правопорядку. Суспільство і держава зацікавлені в такій поведінці. Відповідно до загальноприйнятого визначення правомірна поведінка визнається єдино правильною, належною поведінкою, регульованою правовими нормами.

Людина діє правомірно, якщо вона чітко дотримується правових норм. Її дії є соціально корисними, які можуть бути як бажаними, так і необхідними для нормального існування і розвитку суспільства.

21.3. Види правомірної поведінки

Правомірна поведінка виявляється в суспільному житті по-різному. Дії, що відповідають правовим розпорядженням, можуть бути класифіковані по багатьох підставах.

За ступенем активності процесу залучення особистості у правове регулювання виділяють наступні види правомірної поведінки.

Маргінальна поведінка. Вона відбиває стан індивіда, який знаходиться на межі антигромадського прояву, що призводить до правопорушення, однак таким не стає в силу певних причин і обставин (загрози можливого покарання, власної вигоди від правомірності, страху осуду з боку колективу, групи, найближчого соціального оточення й інших стримуючих причин).

Маргінальна поведінка є правомірною, оскільки особа, що відноситься до правових вимог осудливо, все-таки йде на їхнє дотримання. У правовому плані маргінальність характеризується проміжним, перехідним станом між правомірною і протиправною поведінкою.

Конформістська поведінка. Конформістську поведінку відрізняє пристосовництво, пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власних позицій, підпорядкування психологічному тиску. Індивід приймає позицію групи, щоб уникнути конфлікту з нею. Ним керує бажання уникнути осудження з боку колективу, страх утратити довіру близьких, бажання заслужити схвалення тих, з ким він зв'язаний особистісними відносинами та ін. І все-таки соціально-правовий конформізм в цілому визнається суспільно корисним явищем, оскільки індивід дотримується вимог правових норм.

Звичайна правомірна поведінка. Слідування засвоєним правовим ідеям і принципам є для людини в багатьох випадках таким, що само собою розуміється. Людина, як відомо, вибирає найбільш доцільний практично виправданий варіант поведінки. Звичка немов звільняє особистість від багаторазового звертання до своєї свідомості, від побудови нової моделі поведінки. Правові звички як поведінкові регулятори відіграють велику суспільну роль у процесі становлення правомірної поведінки.

Соціально-правова активність особистості являє собою найвищий рівень правомірної поведінки. Це насамперед ініціативна поведінка. Соціально-правова активність визначається високим рівнем правосвідомості, глибокою правовою переконаністю, свідомо прийнятою на себе готовністю використовувати надані правом можливості, творчо керуватися ними у своєму повсякденному житті. Така людина не лише сама поводитьься правомірно, але й іншим активно надає позитивний приклад.

21.4. Протиправна поведінка — правопорушення

Правопорушення є соціальною і юридичною протилежністю правомірної поведінки. Це поведінка, яка завдає шкоди правам та інтересам як окремих осіб, так і суспільству в цілому. Взяті сукупно правопорушення становлять небезпеку для суспільства, порушують режим законності, існуючий правопорядок.

На відміну від правомірних дій, що можуть бути прямо передбачені нормами права, а можуть і впливати в загальній формі з “духу закону” (дозволено все, що не заборонено законом), протиправні дії повинні бути чітко сформульовані правовими нормами. З цього погляду про правопорушення можна говорити лише в рамках і з позиції закону, що визначає поняття й ознаки цивільного, адміністративного чи іншого правопорушення, а нерідко і точний перелік протиправних діянь. Такого роду “формалізм” протиправності забезпечує ясність і єдність вимог, що висуваються до всіх громадян і організацій.

Правопорушення — це суспільно шкідливе діяння (у формі дії або бездіяльності) дієздатного суб'єкта, що суперечить вимогам правових норм. Сутністю правопорушення є свавілля суб'єкта або зазіхання на свободу інших суб'єктів.

Отже, правопорушення має наступні юридичні ознаки:

- це акт поведінки, діяння, що виявляється в неправомірній дії або бездіяльності (утримання від дій тоді, коли закон вимагає протилежне), **виявлений зовні**. Не можуть бути правопорушеннями думки, почуття, уявлення, не виражені в конкретних діях;
- **свідомо-вольовий характер**, тобто дії повинні залежати від волі та свідомості особи, вони мають бути добровільними;
- поведінка лише **дієздатних деліктоздатних осіб**, тих, що усвідомлюють значення своїх дій та здатні нести юридичну відповідь.

дальність. Не є правопорушенням поведінка особи, яка не контролює свідомо свої вчинки (душевно або психічно хворий), або поведінка в ситуації, коли у людини немає вибору, крім проти-правних дій (необхідна оборона). Малолітні та душевнохворі не є деліктоздатними;

- **усвідомлення вини** з боку правопорушника — тобто наявність внутрішнього негативного ставлення суб'єкта до інтересів окремих осіб та суспільства в цілому. Вина відокремлює правопорушення від тих видів протиправної поведінки, що суспільно шкідливі, свідомо вольові, порушують норми права, але не відображають негативного ставлення суб'єкта до вимог правових приписів, скоюються без вини (необхідна оборона або крайня необхідність);
- **протиправність діяння**, тобто порушення вимог правових норм. Це або невиконання обов'язків (протиправна бездіяльність), або порушення заборон (протиправні дії);
- **соціальна шкідливість**. Правопорушення наносить майнову, соціальну, моральну, політичну шкоду. Шкода — це сукупність негативних наслідків правопорушення. Соціальною суттю шкоди є зменшення або знищення будь-якого блага, цінності, суб'єктивного права тощо. Шкода є обов'язковою ознакою будь-якого правопорушення. Але за деякі правопорушення відповідальність настає і без нанесення шкоди, коли лише була така можливість (замах на вбивство, порушення правил безпеки на виробництві, яке могло б призвести до жертв).
- **суспільна небезпека** — реальна загроза інтересам держави, суспільства, особистості.

21.5. Юридичний склад правопорушення

Юридичний склад правопорушення — це сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивних характеристик, які є необхідними для визначення даного діяння правопорушенням.

Категорія складу правопорушення докладніше розроблена в науці кримінального права щодо складу злочину. Однак вона має і загальноправове, загальнотеоретичне значення, використовується в різних галузях права.

Об'єктом правопорушення є суспільні відносини, охоронювані правом. Наскільки різноманітні відносини в суспільстві, настільки різноманітні об'єкти правопорушення. Ними можуть бути майнові,

трудо́ві, політичні й інші права й інтереси суб'єктів права, державний і суспільний лад, стан навколишнього середовища, життя, честь, гідність, здоров'я людини.

Об'єктивна сторона правопорушення вказує на його зовнішнє вираження. Зміст об'єктивної сторони складають: протиправне діяння, його суспільно шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і наслідками, що настали.

Суб'єктом правопорушення визнається деліктоздатна осудна особа, що досягла визначеного законом віку.

Суб'єктивна сторона правопорушення характеризується наявністю вини, тобто психічним ставленням особи до свого вчинку та його наслідків.

Розрізняють дві основні форми вини: навмисність (умисел) і необережність. Навмисність буває прямою і непрямою. Прямий умисел виявляється в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру свого діяння, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і бажанні їхнього настання. Непрямий умисел полягає в усвідомленні правопорушником суспільно небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності, у передбаченні суспільно небезпечних наслідків і свідомому допущенні їх.

Необережність теж буває двох видів: самовпевненість і недбалість. Самовпевненість виявляється в передбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажним розрахунком їх запобігання. Недбалість виявляється в непередбаченні правопорушником можливості настання суспільно небезпечних наслідків правопорушення, хоча він міг і повинен був їх передбачати.

21.6. Види правопорушень

Правопорушення розрізняються за ступенем шкідливості та суспільної небезпеки; за характером санкцій, які настають. За цими критеріями вони поділяються на злочини і проступки.

Злочини — це найбільш шкідливі правопорушення, небезпечні для суспільства і особи, що посягають на суспільний лад, права і свободи особи, інші соціальні цінності. Ознаками злочину є явна суспільна небезпека, протиправність, винність, караність. Як злочинні діяння закріплюються лише кримінальним законом.

Злочини відрізняються максимальним ступенем суспільної небезпеки та шкідливості, зазіхають на найбільш значущі інтереси суспіль-

ства. Об'єктами злочинного діяння є суспільний і державний лад, система господарських відносин, різноманітні форми власності, особистість, політичні, трудові, майнові й інші права громадян.

У зв'язку з підвищеною суспільною небезпекою злочину закон передбачає за їхнє скоєння найсуворіше кримінальне покарання. На відміну від інших видів правопорушень, перелік злочинів, передбачених кримінальним законом, вичерпний і розширювальному тлумаченню не підлягає.

Проступки — правопорушення менш небезпечні для суспільства, ніж злочини. Це суспільно шкідливі, винні, протиправні діяння, які характеризуються меншою, ніж злочини, суспільною небезпекою і тягнуть за собою не кримінальне, а адміністративне, дисциплінарне або цивільно-правове покарання.

Залежно від сфери скоєння розрізняють цивільні, адміністративні, дисциплінарні проступки.

Цивільні правопорушення (проступки) відрізняються специфічним об'єктом зазіхання. Це майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини, регульовані нормами цивільного права, а також деякими нормами трудового та сімейного права. Ці правопорушення виявляються в невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань, у заподіянні майнової шкоди та ін.

Адміністративні правопорушення (проступки) являють собою передбачені нормами адміністративного, фінансового, земельного, процесуального й інших галузей права зазіхання на встановлений порядок державного управління, громадський порядок.

Дисциплінарні правопорушення (проступки) являють собою протиправні діяння, що порушують внутрішній розпорядок діяльності підприємств, установ і організацій. Правопорушник дезорганізує нормальну діяльність трудових колективів, порушує трудову, навчальну, службову, виробничу, військову дисципліну.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що відрізняє правову поведінку?
2. Які ознаки притаманні правомірній поведінці і які є види правомірної поведінки?
3. Розкрийте структуру юридичного складу правопорушення.
4. Які є види правопорушень і чим вони характеризуються?

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

22.1. Поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність — одна з форм соціальної відповідальності. Сутність соціальної відповідальності полягає в обов'язку індивіда виконувати вимоги, що висуваються до нього суспільством, державою, іншими індивідами. Крім юридичної, в суспільстві діють і інші форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна, суспільна, партійна й інша.

Юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, суть якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів з метою впорядкування суспільних відносин, надання їм системності і стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості тощо. Саме існування права як регулятора суспільних відносин обумовлене необхідністю підтримувати соціальний порядок у неоднорідному суспільстві, попереджаючи будь-які відхилення від встановлених правил поведінки.

За допомогою юридичної відповідальності встановлюються дієві механізми охорони і захисту суспільних відносин від неправомірних посягань шляхом покарання діянь, які порушують умови нормального розвитку суспільства, суперечать інтересам держави, суспільства в цілому і окремих індивідів. К. Маркс визначав відповідальність як **засіб самозахисту суспільства проти порушення умов його існування**. Розгляд юридичної відповідальності саме в цьому контексті дозволяє з'ясувати її роль і значення в системі забезпечення і гарантування прав і свобод особи, їх охорони і захисту від незаконних порушень.

З категорією юридичної відповідальності пов'язано дуже багато полемічних питань, немає єдності у трактуванні цього явища.

Виділення в окремих наукових працях “позитивного аспекту” юридичної відповідальності призводить до ототожнення юридичної відповідальності з такими явищами правової сфери, як правова свідомість і юридичний обов'язок.

Це призводить до того, що юридична відповідальність розглядається не тільки як наслідок скоєного правопорушення, але й як наслідок майбутньої, навіть правомірної поведінки, що абсолютно неприпустимо, бо це суперечить ретроспективному характеру юридичної відповідальності.

В інших випадках юридична відповідальність розглядається як “міра покарання правопорушника шляхом позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей”. Вид і міра стягнення або покарання за скоєне правопорушення міститься у санкції порушеної правової норми, отже, таке визначення юридичної відповідальності повністю ототожнює її з санкцією. Це невірно, адже, крім санкції, існують і інші підстави притягнення до юридичної відповідальності.

Іноді юридична відповідальність визначається як “закріплена правовими нормами необхідність певної поведінки суб’єкта права”. Таке визначення повністю ототожнює юридичну відповідальність з юридичним обов’язком і зовсім не розкриває її суті.

Визначення юридичної відповідальності як “обов’язку правопорушника перетерпіти певні обмеження” є також непереконливим, тому що стосується не всіх без винятку видів юридичної відповідальності, а лише тих, які носять карний характер.

Найбільш доцільним може вважатись наступний підхід.

Юридичною відповідальністю є застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку від імені держави і на підставі закону.

Загальною метою усіх видів відповідальності є охорона правопорядку за допомогою примусових заходів. Ця мета, залежно від характеру правопорушень і їх наслідків, досягається або примусовим відновленням порушеного права і припиненням протиправних станів, або покаранням правопорушника, або найчастіше поєднанням першого й другого.

22.2. Ознаки юридичної відповідальності

Всі види юридичної відповідальності характеризуються такими ознаками:

1. Найважливішою ознакою юридичної відповідальності є те, що фактичною підставою її виникнення виступає правопорушення.

2. Притягнення правопорушника до юридичної відповідальності здійснюється в певному процесуальному порядку в результаті здійснення **правозастосовчої діяльності**.

3. Притягнення до юридичної відповідальності, як й інші види правозастосовчої діяльності, здійснюється **уповноваженими державними органами** та їх посадовими особами, йому притаманний **державно-владний характер**.

4. Важливою ознакою юридичної відповідальності є чітка **нормативна регламентація її здійснення**.

5. Притягнення до юридичної відповідальності є невіддільним від **державного примусу**. Державний примус за скоєне правопорушення чітко регламентується в санкціях правових норм, які визначають його вид і міру — кількісні показники. Цей примус завжди звернений на правопорушника — особу, яка скоїла протиправне діяння, і тягне за собою негативні для нього наслідки, що виявляються у позбавленні його певних благ, котрі йому належали до факту правопорушення.

Юридична відповідальність і державний примус тісно пов'язані між собою, але їх не можна повністю ототожнювати. Юридична відповідальність завжди заснована на примусових санкціях. У свою чергу державний примус може здійснюватись і поза юридичною відповідальністю, у разі суспільної необхідності в умовах надзвичайного або воєнного стану (реквізиція, карантин, відселення).

6. Ще однією важливою ознакою юридичної відповідальності є **наявність певних втрат для винної особи**, які передбачені законом. Позбавлення правопорушника певних благ є необхідною умовою юридичної відповідальності. Ці втрати є реакцією держави на шкоду, заподіяну правопорушником суспільству, державі або окремій особі, і можуть носити для правопорушника особистий, майновий або організаційний характер.

22.3. Мета і функції юридичної відповідальності

Соціальне призначення юридичної відповідальності як засобу охорони і захисту суспільних відносин від будь-яких незаконних порушень реалізується в її цілях і функціях.

Мета — це той кінцевий результат, на який спрямована юридична відповідальність. **Мета юридичної відповідальності — це конкрет-**

ний вияв загальних цілей права, серед яких виділяють регулювання і охорону суспільних відносин.

Головними цілями юридичної відповідальності, що впливають із загальних цілей права, є: 1) забезпечення нормального функціонування механізму правового регулювання шляхом гарантування реалізації суб'єктами правових відносин суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; 2) охорона існуючого державного ладу та суспільного порядку; 3) утвердження законності і захист правопорядку; 4) захист прав і свобод громадян від незаконних порушень; 5) покарання винного у скоєнні правопорушення; 6) попередження скоєння правопорушень у майбутньому.

Мета юридичної відповідальності реалізується через її відповідні функції, які відображають основні напрями впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини. Саме у функціях юридичної відповідальності розкривається її роль і значення в забезпеченні реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи. Головними функціями юридичної відповідальності, які органічно впливають з її цілей, виступають регулятивна і охоронна. Похідними від цих функцій є штрафна (каральна), правовідновлювальна, попереджувальна, виховна та стимулююча.

Підставами юридичної відповідальності є: 1) факт скоєння правопорушення; 2) наявність у діях особи складу правопорушення; 3) наявність відповідної правової норми, яка передбачає притягнення до юридичної відповідальності за певне правопорушення; 4) акт застосування права (вирок суду, рішення адміністративного органу тощо).

22.4. Принципи юридичної відповідальності

Досліджуючи юридичну відповідальність, не можна не зупинитись на аналізі її головних принципів — керівних ідей, що характеризують її зміст, суть і призначення у правовому регулюванні суспільних відносин.

Ключовий принцип юридичної відповідальності — **принцип законності**, суть якого полягає у суворому і точному слідуванні правовим приписам. Ця вимога, по-перше, передбачає, що притягнення до юридичної відповідальності повинно здійснюватись лише на підставі закону за правопорушення (на момент скоєння заборонене законом), що вступив у силу і був доведений до загального відома; по-друге,

єдиною фактичною підставою юридичної відповідальності є правопорушення, тобто винне протиправне діяння, скоєне деліктоздатною особою; по-третє, притягувати до юридичної відповідальності можуть лише уповноважені законом органи і тільки в установленому законом порядку; по-четверте, міра покарання за скоєне правопорушення чітко обмежується санкцією правової норми і при реалізації юридичної відповідальності може бути пом'якшена, але в жодному разі не повинна перевищувати верхньої межі санкції; по-п'яте, реалізація юридичної відповідальності здійснюється у встановленій законом процесуальній формі.

З принципом законності тісно пов'язаний **принцип справедливості**, суть якого полягає у відповідності між діянням і його соціальним наслідком. Справедливість юридичної відповідальності виявляється у тому, що вид і міра покарання або стягнення залежить від тяжкості скоєного правопорушення, ступеня його суспільної небезпеки і характеру завданої шкоди. Справедливість юридичної відповідальності характеризується неможливістю призначення кримінального покарання за проступок.

Принцип гуманізму заснований на визнанні пріоритету загальнолюдських цінностей, серед яких провідне місце посідають права і свободи особи, що носять природний і невід'ємний характер і визнаються найвищою соціальною цінністю. Особи, притягнені до юридичної відповідальності, користуються правами і свободами людини і громадянина за винятком встановлених законом обмежень. Нормами міжнародного права заборонені жорстокі й нелюдські покарання, які принижують честь і гідність людської особистості й мають характер тортур. У сучасному світі зростає кількість країн, які скасували вищу міру покарання — смертну кару, а в тих країнах, де вона ще збереглася, смертні вироки виносяться лише за найтяжчі злочини і не можуть застосовуватись до певних категорій осіб — вагітних жінок і неповнолітніх.

Доцільність юридичної відповідальності передбачає відповідність обраних щодо правопорушника заходів покарання загальним цілям юридичної відповідальності — відновленню порушених прав і свобод, покаранню і перевихованню правопорушника, запобіганню скоєнню правопорушень у майбутньому. Особа, яка скоїла правопорушення, в окремих випадках може бути повністю або частково звільнена від покарання. Наприклад, коли правопорушник добро-

вільно відшкодував завдані збитки, виявив щиросердне каяття і його поведінка підтверджує виправлення, призначення покарання або подальше його відбуття визнається недоцільним.

Принцип неприпустимості аналогії права й аналогії закону при застосуванні заходів юридичної відповідальності означає, що рішення уповноваженого органу про притягнення правопорушника до юридичної відповідальності ґрунтується на конкретних правових нормах.

Принцип невідворотності посідає серед інших принципів юридичної відповідальності важливе місце, адже встановлення покарання за порушення норм права має значення тільки тоді, коли правопорушник неодмінно притягується до відповідальності. Впровадження у суспільну свідомість уявлення про неминучість покарання за порушення норм права є важливим виховним і попереджувальним правопорушення фактором.

Суть **принципу індивідуалізації покарання** полягає в тому, що відповідальність за скоєне правопорушення повинен нести сам за себе. Неприпустимим є перекладання відповідальності на інших осіб лише за наявності будь-якого зв'язку з правопорушником.

Принцип неприпустимості подвоєння відповідальності означає, що ніхто не повинен двічі притягуватись до юридичної відповідальності за одне і те саме правопорушення.

Принцип обґрунтованості юридичної відповідальності передбачає, по-перше, об'єктивне вивчення обставин справи, збір і всебічну оцінку доказів, аргументованість висновку про те, чи було скоєно правопорушення, чи винна особа, яка притягується до відповідальності, чи підлягає застосуванню передбачена в законі санкція; і по-друге, визначення конкретної міри покарання, стягнення, відшкодування збитків у точній відповідності з критеріями, встановленими законом.

До принципів юридичної відповідальності можна також віднести **загальні принципи правосуддя**: змагальність процесу як засіб досягнення об'єктивної істини; право на захист особи, що притягується до відповідальності; презумпція невинності; неприпустимість погіршення правового становища особи, яка оскаржує прийняте рішення, тощо.

22.5. Класифікація юридичної відповідальності за галузевою ознакою

Є кілька підстав для класифікації юридичної відповідальності. Серед них найдоцільнішою є класифікація юридичної відповідальності за характером санкцій і за галузевою ознакою.

За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, конституційна і міжнародно-правова.

Кримінальна відповідальність є найсуворішим видом галузевої юридичної відповідальності. Вона настає тільки внаслідок скоєння злочину — суспільно небезпечного діяння, склад якого передбачений у кримінальному законі. За менш небезпечні правопорушення (проступки) кримінальна відповідальність не настає. Поняття злочину і покарання, а також перелік злочинних діянь, заборонених кримінальним законом, і відповідних кримінальних покарань охоплюється Кримінальним кодексом України. Порядок реалізації кримінальної відповідальності дуже детально регламентований і встановлюється Кримінально-процесуальним кодексом.

До кримінальної відповідальності особа, винна у скоєнні злочину, може бути притягнена лише судом. Ніхто не може бути визнаний у скоєнні злочину, а також покараний інакше ніж за вироком суду і відповідно до закону. Кримінальні покарання є найбільш суворими і жорсткими формами державного примусу, які впливають переважно на особистість злочинця з метою його перевиховання і попередження скоєння злочинів у майбутньому, істотно обмежуючи його правовий статус: позбавлення волі, виправні роботи, заборона обіймати певну посаду або займатись певною діяльністю, конфіскація майна тощо. Відбуття кримінального покарання тягне настання для злочинця відповідних юридичних наслідків: протягом певного часу за ним зберігається судимість.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення, і може виявлятися у винесенні попередження, накладенні штрафу, позбавленні спеціальних прав, адміністративному затриманні або арешті, огляді речей та вилученні речей і документів. Справи про адміністративні правопорушення розглядаються органами внутрішніх справ, інспекціями у справах неповнолітніх,

митними органами, народними судами та іншими державними органами і посадовими особами, уповноваженими законом.

Дисциплінарна відповідальність застосовується за скоєння дисциплінарних проступків, які виявляються в порушенні трудової, навчальної, службової та військової дисципліни і завдають шкоди внутрішньому порядку діяльності підприємств, установ, організацій тощо. До правопорушників можуть застосовуватись стягнення, передбачені правилами внутрішнього розпорядку, дисциплінарними статутами і положеннями: зауваження, попередження, догана, переведення на іншу роботу, звільнення, пониження у званні тощо.

Цивільно-правова відповідальність настає за порушення договірних зобов'язань майнового характеру або за заподіяння майнової чи немайнової (моральної) шкоди, тобто за скоєння цивільно-правового делікту, і може виражатись у позбавленні правопорушника певних благ матеріального характеру, у зміні невиконаного обов'язку новим, у приєднанні до невиконаного обов'язку нового, додаткового.

Цивільно-правова відповідальність буває двох видів: договірної і позадоговірної. **Договірна відповідальність** настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язань за договором. На правопорушника покладаються нові, додаткові обов'язки по відшкодуванню ним збитків або по сплаті неустойки за невиконання або неналежне виконання договірних умов. Це є додатковими до основного обов'язками, бо основним обов'язком цієї особи є виконання умов договору. **Позадоговірна відповідальність** настає внаслідок порушення абсолютного суб'єктивного права. Її суть полягає в тому, що на правопорушника покладається обов'язок відшкодувати завдані збитки. В цьому разі має місце заміна основного обов'язку (утримуватись від протиправних дій) новим (відшкодувати завдані збитки).

Конституційна відповідальність, на відміну від розглянутих галузевих видів юридичної відповідальності, є менш дослідженою, часто вона взагалі не входить до переліку основних видів юридичної відповідальності, хоча її значення в забезпеченні реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи не можна применшувати. Специфіка конституційної відповідальності обумовлюється особливим місцем і роллю конституційного права в системі права. Провідне місце цієї галузі пояснюється тим, що вона регулює найважливіші для держави відносини — відносини по формуванню органів держави і здійсненню державної влади, загальні засади державного і суспільного ладу. Ці відносини істотно впливають і на всі інші суспільні відносини —

політичні, економічні, культурні, ідеологічні тощо. Конституційне право інтегрує всі інші галузі в єдину внутрішньо злагоджену систему, адже норми конституційного права є вихідними положеннями правових норм інших галузей права, визначають основні засади правового регулювання в інших галузях.

Конституційно-правова відповідальність має багато спільного з іншими видами юридичної відповідальності, проте вона має свої специфічні особливості. Однією з таких особливостей є її політичний характер. Матеріалізація цього виду відповідальності відбувається через систему галузевого законодавства. Виступаючи як засіб забезпечення приписів норм права, закріплених в Конституції та законах, конституційна відповідальність може втілюватися як безпосередньо в цих правовідносинах (наприклад, імпічмент президента, відставка уряду, розпуск парламенту), так і через норми інших галузей права — адміністративного, кримінального та цивільного.

Міжнародно-правова відповідальність настає за порушення державою — учасником міжнародних договорів взятих на себе зобов'язань.

22.6. Класифікація юридичної відповідальності за характером санкцій

Відповідно до головних цілей юридичної відповідальності санкції за правопорушення поділяються на два основних види: штрафні (каральні), головне завдання яких полягає у покаранні правопорушника, та правовідновлювальні, спрямовані на усунення безпосередньо завданої правопорушенням шкоди. Згідно із змістом цих санкцій юридична відповідальність поділяється на штрафну (каральну) і правовідновлювальну (компенсаційну).

Штрафна (каральна) відповідальність застосовується за злочини і адміністративні або дисциплінарні проступки. Її призначення — вплив на свідомість правопорушника через застосування щодо нього певних обмежень з метою загальної і особистої превенції (попередження) правопорушень. Своєрідним наслідком застосування штрафної, каральної санкції є “стан покараності” (судимість — у кримінальному праві, наявність стягнення — у трудовому й адміністративному), що тягне деякі правообмеження і ще суворішу відповідальність при рецидиві.

Правовідновлювальна відповідальність реалізується головним чином у цивільно-правовій сфері. Її призначення полягає у відновленні

незаконно порушених прав, примусовому виконанні невиконаних обов'язків та усуненні протиправних станів.

На відміну від каральної відповідальності, яка реалізується лише у встановленому законом порядку на підставі правозастосовчого акта, виданого уповноваженим органом, правовідновлювальна відповідальність може реалізовуватись і без втручання державних органів в добровільному порядку шляхом відшкодування завданих збитків, відновлення порушених прав, виконання обов'язків, припинення протиправних станів. Правовідновлювальна відповідальність виникає з моменту правопорушення і завершується відновленням (у встановлених законом межах) порушеного права.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які ознаки характеризують юридичну відповідальність?
2. Які функції притаманні юридичній відповідальності?
3. Розкрийте зміст основних принципів юридичної відповідальності.
4. Чим характеризується кримінальна, цивільна, матеріальна і дисциплінарна юридична відповідальність?

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

23.1. Поняття правової свідомості

Правосвідомість — одна з форм суспільної свідомості. Кожна особа володіє правосвідомістю незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Ставлення особи до права може бути як позитивним (людина розуміє значення та необхідність права), так і негативним (людина вважає, що право не потрібне). Це ставлення може бути раціональним, розумним, емоційним, на рівні почуттів та настроїв.

Як явище духовного життя, право належить до сфери суспільної й індивідуальної свідомості. Норми права, нормативні акти, правозастосовчі рішення й інші юридичні явища можуть розглядатися як своєрідні відображення культури, для визначення яких використовують спеціальне поняття, що відбиває особливий вимір правової реальності — правосвідомість.

Право — це об'єктивна реальність, а суб'єктивне ставлення до нього людей є правосвідомістю. Правосвідомість — це внутрішній особистий регулятор юридично значимої поведінки. Правосвідомість є невіддільною від права, адже право є регулятором поведінки індивідів, які наділені волею та свідомістю.

Правосвідомість — це специфічна форма суспільної свідомості, система відображення правової дійсності у формі юридичних знань, оцінок, правових установок, ціннісних орієнтацій, які визначають поведінку людей в юридично значимих ситуаціях.

Правосвідомість діє і на стадії правотворчості, і на стадії реалізації права. Однаковою мірою правосвідомість присутня в усіх елементах механізму правового регулювання — в нормах права, правовідносинах, актах реалізації права тощо. Правосвідомість найбільш повно і різнобічно відбиває ідеальну, духовну сутність права як елемента культури.

Велике значення правосвідомість має на стадії реалізації права, у процесі втілення в життя юридичних прав та обов'язків. Від рівня правосвідомості залежить, якою буде поведінка людини в суспільстві — правомірною або неправомірною.

23.2. Структура правосвідомості

Правосвідомість складається з трьох елементів.

1. **Раціональні, світоглядні компоненти правосвідомості** включають в себе знання та уявлення про право та правові явища в суспільстві. Рівень та якість таких уявлень можуть бути різними: від примітивних, поверхових — до науково-теоретичних, що утворюють правову ідеологію. Велике значення у правовій ідеології відводиться юридичній науці. Наукова теорія визначає стратегію розвитку правового життя в суспільстві, здійснює всебічний аналіз сучасної ситуації у сфері правового регулювання.

Правова ідеологія формується в результаті наукового теоретичного відображення правової дійсності, на основі узагальнення теорії як минулого, так і сучасного. Сучасна правова ідеологія включає в себе концепції правової держави, поділу влад, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей, домінування загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами внутрішнього права, громадянського суспільства, принципи демократизму, гуманізму тощо.

2. На відміну від раціонального компонента правосвідомості, правова психологія, яка утворює **емоційний компонент правосвідомості**, утворюється стихійно, на основі емоційного ставлення до правових явищ в суспільстві, яке може бути і позитивним, і негативним.

Емоції є невід'ємною складовою свідомості. Взагалі важко зрозуміти природу людської поведінки, якщо повністю відкинути її емоційність. Емоції у правовій сфері впливають як на правомірну, так і на неправомірну поведінку особи. Правова психологія передбачає “переживання” правових явищ у свідомості на емоційному рівні.

Правова психологія і правова ідеологія знаходяться у невід'ємному зв'язку. На їх основі формується третій компонент правосвідомості.

3. **Поведінковий, або вольовий елемент правосвідомості** включає в себе мотиви правової поведінки, правові установки, тобто ті установки, які зумовлюють та визначають поведінку особи у правовому середовищі.

Спочатку людина отримує інформацію про певну сторону правового життя. Отримавши цю інформацію, людина починає її аналізу-

вати. На підставі цього у неї виробляється певна оцінка того чи іншого правового явища. Залежно від оцінки правових явищ з'являється певний мотив поведінки, людина вирішує, як їй діяти в тих чи інших умовах, пов'язаних з тим чи іншим правовим явищем. Поведінкові елементи напряму пов'язані з волею людини.

Дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, як вона буде діяти в межах, передбачених законом. Дотримуватись його чи ні, визначається вольовим компонентом правосвідомості. Вольову спрямованість ще називають вольовою установкою, тобто готовністю людини до певних дій.

Таким чином, завдяки дії цих трьох елементів правосвідомості у людей формуються правові знання (отримуються в результаті ознайомлення з правовою нормою), правові оцінки (зіставлення норми права зі своїми власними цінностями), правові установки (вольова спрямованість поведінки, готовність до певних дій). У реальному житті всі ці компоненти правосвідомості виявляються як ціле, вони чітко не структуровані та не відділяються одне від одного.

23.3. Функції правосвідомості

Правова свідомість виконує наступні функції:

1. **Пізнавальну**, націлену на пізнання правової дійсності і як наслідок — формування правових знань. Пізнавальна функція правосвідомості полягає в тому, що сприйняття й осмислення правових явищ приводить до виявлення загальних закономірностей, установлення подій, дій, станів, ознак тощо.

2. **Оціночну**, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значимим.

3. **Регулятивну**, що здійснює безпосередній вплив на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви і установки. Регулятивна функція правосвідомості реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, що виступають специфічними регуляторами поведінки і мають особливі механізми дії. Так, інформація про юридичні норми породжує у суб'єктів права комплекс психологічних реакцій: емоцій, переживань, з якими зв'язане виникнення певної мотивації поведінки.

23.4. Види правосвідомості

Для всебічного розуміння того, що є правосвідомістю, необхідно розглянути її різновиди, які поділяються за рівнем, глибиною усвідомлення права і відображення правової дійсності.

Перший рівень — **повсякденна правосвідомість**, притаманна більшості членів суспільства, формується в повсякденному житті у сфері правового регулювання. Вона складається стихійно, під впливом особистого досвіду. Повсякденна правосвідомість — уявлення, емоції, настрої з приводу права і законності, що поширені серед загалу. Ці почуття виникають під впливом безпосередніх умов життя людей.

Другий рівень — **професійна правосвідомість**, яка складається в ході спеціальної підготовки та в процесі здійснення практичної юридичної діяльності. Це правосвідомість юристів-практиків. Професійна правосвідомість — поняття, уявлення, переконання, традиції, стереотипи, що складаються в середовищі професіоналів-юристів.

Третій рівень — **науково-теоретична правосвідомість**, яка притаманна вченим-юристам, які займаються вирішенням теоретичних питань у правовій сфері. Формується на базі широких і глибоких правових узагальнень, знань закономірностей тощо.

За суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяється на **індивідуальну** (належить окремим індивідам) і **колективну** (притаманну окремим суспільним групам, класам, верствам суспільства). Колективну правосвідомість треба відокремлювати від масової, яка характерна для нестабільних, тимчасових об'єднань людей — мітингів, демонстрацій. Для характеристики макроколективів використовують поняття суспільної правосвідомості (правосвідомість населення країни, нації, народності).

23.5. Поняття, основні характеристики і функції правової культури

Поняття правосвідомості тісно пов'язане з поняттям правової культури. Правова культура відрізняється від інших видів культури своїм предметом, оскільки вона формується і функціонує у сфері правових явищ, правомірної діяльності і правомірної поведінки.

Правова культура — це особливе соціальне явище, що може бути сприйняте як якісний правовий стан особистості й суспільства і може бути структуроване за різними підставами. Комплексне використан-

ня накопиченого в теорії правової культури матеріалу необхідно насамперед для того, щоб забезпечити всебічне вивчення проблеми.

Правова культура — система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством становища у правовій сфері. Термін “правова культура” використовується для характеристики всієї правової надбудови, правових цінностей, ідеалів і досягнень у сфері права. Загальними рисами правової культури є властивості, притаманні всім видам культури як умови, способу і результату діяльності особи і суспільства. Особливі риси правової культури пов’язані з правом та правовими явищами.

Під правовою культурою розуміють обумовлене всім соціальним, духовним, політичним та економічним устроєм якісне становище правового життя суспільства, яке виявляється в рівні розвитку правової діяльності, якості законодавства, рівні правосвідомості громадян, гарантованості та захищеності їх прав і свобод. Правова культура відображає правову дійсність в тому чи іншому суспільстві з точки зору ефективності її функціонування.

Правова культура — це умова, спосіб та результат діяльності держави і суспільства у правовій сфері. Правова культура включає в себе лише позитивні компоненти, такі, як правомірна соціально активна поведінка, високий рівень правосвідомості тощо, оскільки негативні компоненти — протиправні установки, протиправна поведінка, правовий нігілізм не можуть бути культурними цінностями. Поняття правової культури тісно пов’язане з відображенням правової захищеності окремої особи.

23.6. Структура правової культури

Правова культура як суспільне явище складається із системи правових норм, сукупності наявних правовідносин та суб’єктів права, правосвідомості та фактичного становища у сфері законності та правопорядку. Правова культура відображає всю сукупність правових процесів у суспільстві — правоутворення, правове мислення, правове регулювання, правотворчість, правореалізацію, правомірну поведінку.

З іншого боку, правова культура розуміється як система правових цінностей, яка утворилася в суспільстві в ході його розвитку і відображає досягнення як минулого, так і сучасності.

Структура правової культури особистості багатогранна. До неї належать різні елементи, що знаходяться в різних площинах: формах вираження, соціальному рівні, змісті. Вона виявляється у правових культурних орієнтирах, творчій діяльності з їх реалізації та в отриманих позитивних результатах.

Як певний ступінь розвитку індивіда, правова культура людини виявляється насамперед у підготовленості його до сприйняття прогресивних правових ідей і законів, в умінні й навичках користування правом, а також в оцінці власних знань права.

Правова культура — це певний характер і рівень творчої діяльності особистості, у процесі якої вона здобуває і розвиває свої правові знання, уміння, навички. Нарешті, правова культура виступає як результат діяльності у сфері права. Отже, правова культура є ступенем і характером правового розвитку особистості.

Правова культура складається з таких елементів: 1) системи правових норм як особливих правил поведінки, які зовні виражені у вигляді певних нормативно-правових актів (їх рівень зумовлює рівень правової культури); 2) сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, врегульованих за допомогою правових норм; 3) всієї сукупності суб'єктів права; 4) високого рівня правосвідомості; 5) режиму законності і правопорядку.

23.7. Правова культура суспільства і окремої особистості

З одного боку, правова культура суспільства виступає як різновид суспільної культури, що відбиває певний рівень правосвідомості і законності, досконалості законодавства і юридичної практики, що охоплює всі цінності, створені людством в галузі права. Власне кажучи, це — сукупність усіх позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні, втілення досягнень правової думки, юридичної техніки і практики. Вона пронизує саме право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правотворчу і правозастосовчу, а також іншу правову діяльність.

Необхідно розрізнити правову культуру суспільства в цілому та правову культуру окремої особи. Правова культура всього суспільства не існує поза правовою культурою окремих осіб, вони тісно пов'язані та взаємообумовлені.

Правова культура особистості як компонент правової культури суспільства відбиває ступінь її розвитку. Правова культура особистості — необхідна передумова і творчий початок правового стану суспільства, це ступінь і характер правового розвитку самої особистості, що знаходять своє виявлення в її правомірній діяльності. Правова культура особистості передбачає її позитивну правову свідомість у дії.

Правова культура окремої особистості включає в себе позитивну правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до права, впевненість у соціальній цінності права та правового регулювання, знання своїх прав і обов'язків та їх виконання. Таким чином, правова культура особистості — сукупність правових знань, емоцій, почуттів, вольових компонентів, які проявляються у правомірній поведінці. Це позитивна правосвідомість в її виявленні у правомірній поведінці.

23.8. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм, шляхи їх подолання

Правова культура відрізняється від правового безкультур'я і такої його форми, як правовий нігілізм, який є антиподом правової культури. **Правовий нігілізм — це заперечення, ігнорування та негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.**

Різноманітні форми прояву правового нігілізму досить поширені в Україні. В умовах гострої соціально-економічної кризи він стає глобальним, агресивним, відверто демонстративним і посилює нестабільність у суспільстві, гальмує демократичні перетворення, процес розбудови правової держави.

Подолання правового нігілізму відбувається у процесі:

- формування політичної та правової культури громадян;
- утвердження принципів демократії у суспільній свідомості, поваги до права, закону як до найвищих соціальних цінностей;
- подолання правового та політичного популізму, екстремізму та радикалізму як специфічних форм прояву правового та політичного нігілізму;
- вдосконалення законодавчої бази, національної правової системи;
- правового виховання громадян, удосконалення юридичної освіти.

Іншим, не менш небезпечним явищем є **правовий ідеалізм**. Він так само відображає неадекватне ставлення до права, що передбачає

перевищення його ролі у вирішенні суспільних проблем. Він виявляється у надмірних сподіваннях на те, що лише шляхом прийняття певного закону можна вирішити всі проблеми, при цьому не враховуються реальні передумови реалізації законів.

На формування правової свідомості та правової культури особистості найбільш ефективно впливає правове виховання населення. **Правове виховання — цілеспрямована, послідовна і систематична діяльність держави, громадських об'єднань і організацій по формуванню системи правових знань, вмінь і навичок у правовій сфері, правового мислення, правових почуттів — поваги до права, законності, до тих соціальних цінностей, що охороняються правом і законом, по підвищенню правосвідомості і правової культури в цілому, що забезпечує ефективне дотримання, виконання і використання юридичних норм.**

Змістом правового виховання є залучення громадян до знань про державу і право, законність, права і свободи особи, вироблення у громадян стійкої орієнтації на законослухняну поведінку. Правове виховання може бути ефективним лише тоді, коли воно здійснюється системно, безперервно, цілеспрямовано і послідовно. Здійснювати правове виховання повинні підготовлені кваліфіковані фахівці.

До заходів, спрямованих на підвищення рівня правової культури, належить цілеспрямоване і систематичне правове виховання населення, зростання позитивної правосвідомості, правової активності і культури як звичайних громадян, так і посадових та службових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування, на подолання негативних проявів широко розповсюдженого в нашому суспільстві правового нігілізму.

Правове виховання передбачає укорінення у свідомості індивідів стійкого переконання в неперевершеній гуманістичній цінності прав і свобод особи, усвідомленого розуміння необхідності дотримуватись і поважати їх, принципової нетерпимості до будь-яких порушень прав і свобод, а також вміння боротись за свої права за допомогою всіх законних засобів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яку структуру має правова свідомість?
2. Назвіть функції правової свідомості.
3. Як співвідносяться правова культура суспільства і правова культура окремої особистості?
4. Назвіть основні засоби подолання правового нігілізму.

ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК

24.1. Поняття законності

Про законність написано багато робіт, але це питання все ще залишається дискусійним. Є багато різних визначень цього явища. Але практично в кожному з них виділяється лише певна сторона законності. При комплексному аналізі цього явища й існуючих у науці поглядів можна виділити те головне, що й становить суть, основу законності — суворе, неухильне дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин. Саме це притаманне законності будь-якого історичного періоду незалежно від умов, місця і часу.

Законність — це комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, зв'язок між правом і державою. Поняття “законність” характеризує правову дійсність, узятую під кутом зору практичної реалізації права, ідейно-політичних основ правової системи, її зв'язку з основними суспільно-політичними інститутами, з політичним режимом цього суспільства.

Законність можна визначити і як принцип, метод і режим суворого, неухильного дотримання, виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин (державою, її органами, суспільними й іншими організаціями, трудовими колективами, посадовими особами, громадянами та їх об'єднаннями). В той же час поняття законності охоплює не лише дотримання й виконання нормативно-правових актів, **але й відповідність всіх нормативно-правових актів Основному Закону — Конституції.**

Але з другого боку, до категорії законності зараз висувуються також інші вимоги, пов'язані з демократизацією суспільства і держави, переходом від авторитаризму і тоталітаризму до демократії, розбудовою правової держави. Законність у правовій державі заснована не на будь-яких законах, а саме **на правових законах** — на тих, що засновані на таких правових принципах, як справедливість, рівність, свобода, які відповідають повною мірою волевиявленню більшості

суспільства, відображають загальнолюдські цінності й ідеали, забезпечують пріоритетність прав і свобод людини і громадянина.

Суть законності полягає в реальності права, в рівні дотримання законів та підзаконних актів, у гарантуванні прав і свобод особи. Законність є елементом демократії та народовладдя.

Зміст законності полягає в таких ознаках, як загальнообов'язковість права, високий рівень правосвідомості та правової культури в суспільстві, неухильне виконання правових норм з боку як громадян, так і державних органів; це той суспільний режим, за якого діяльність всіх суб'єктів заснована на законі, який носить правовий характер.

24.2. Основні вимоги (принципи) законності

1. **Загальність** законності полягає в її обов'язковості, що розповсюджується на всіх і кожного без винятку, незалежно від положення, чину і рангу. Перед законом усі рівні й усі повинні йому підкорятися, інакше відповідальність неминуча. Всі громадяни, посадові особи є суб'єктами законності, тому що на всіх них розповсюджуються її вимоги.

2. **Єдність** законності полягає в поширенні цієї вимоги на всю без винятку територію держави, в її однаковому розумінні. Прояв місництва — протизаконне явище. Місцеві особливості потрібно враховувати, але тільки в рамках закону і на його основі.

3. **Верховенство закону** є найважливішою властивістю законності, зв'язаною з вищою юридичною силою закону. З верховенством закону пов'язане питання конституційної законності, яка включає в себе наступні вимоги: Конституція є Основним Законом, якому належить юридичне верховенство у правовій системі; принципи і норми Конституції мають пряму дію; Конституція діє на всій території держави; засобом забезпечення верховенства Конституції є конституційний контроль, що здійснюється Конституційним Судом.

Закони приймаються на основі Конституції, а підзаконні нормативно-правові акти — на основі законів та на їх виконання.

4. **Невідворотність реалізації** законності означає припинення будь-яких порушень закону, від кого б вони не виходили, невідворотність відповідальності за ці порушення. Усяке правопорушення є водночас і порушенням законності.

5. **Неприпустимість протиставлення законності і доцільності.** Законність є вищою доцільністю. Діалектика взаємин тут така: будь-який відступ від законності, що мотивується “вищими інтересами”, “вимогами народу”, “моральними розуміннями” тощо, призводить до дестабілізації в суспільстві, сприяє зростанню правового нігілізму. Якщо закон застарів, став недоцільним, його потрібно змінити, доповнити, але тільки відповідно до встановленої процедури, що також визначається законом. Доти, доки зміни не внесені, закон діє.

6. **Нерозривний зв'язок законності і культури.** Без культури не може бути і мови про законність; чим вищий рівень культури (особливо правової) суспільства в цілому, окремих громадян, тим вищий і рівень законності.

7. **Єдність законності і демократії** полягає в активній участі громадян у справах суспільства і держави, насамперед у демократичній процедурі прийняття законів й інших нормативних актів. Це є запорукою того, що прийняті закони будуть сприйняті абсолютною їх більшістю. Демократія, у свою чергу, забезпечує зацікавленість людей у виконанні законодавства і підконтрольність діяльності державного апарату.

8. З позицій особистості законність виступає насамперед як засіб захисту її **прав, свобод і законних інтересів**. Вона забезпечує охорону людини як від свавілля самої держави і її органів, так і від протиправних дій з боку інших осіб. Від стану законності залежить ступінь свободи особи, реальність її прав, рівень і реальність демократії. А оскільки в сучасних умовах інтереси особистості стають пріоритетними для держави, ця сторона законності і правопорядку є найважливішою метою державної діяльності.

24.3. Гарантії законності

Під гарантіями законності слід розуміти систему засобів, способів, прийомів і методів забезпечення законності, що дозволяють безперешкодно реалізувати правові норми, користуватися суб'єктивними правами і виконувати юридичні обов'язки.

Під гарантіями розуміються як об'єктивні умови існування суспільства, так і спеціально вироблені державою і громадськістю засоби, що забезпечують точну реалізацію норм права всіма суб'єктами.

Економічними (матеріальними) гарантіями є насамперед матеріальні умови життя суспільства, серцевину яких складають соціально-

економічний устрій суспільства, форми власності, їхнє різноманіття, господарська самостійність суб'єктів.

Соціальні гарантії включають весь комплекс громадських заходів для боротьби з правопорушеннями, відступами від ідеї законності. Це профілактична діяльність з попередження правопорушень, контрольна функція громадськості, врахування суспільної думки тощо.

Політичні гарантії — це демократизм державного і суспільного ладу, відбитий у функціонуванні політичної системи в цілому, із властивим демократичному суспільству політичним плюралізмом, реальним поділом влади, наявністю правової держави (чи хоча б тенденції до її побудови).

Ідеологічні гарантії полягають у пануванні ідеології, в центрі якої загальнолюдські цінності, на її базі розвиваються духовне життя суспільства, ідейне виховання громадян, глибока повага до права як соціальної цінності.

Юридичні гарантії виступають як система спеціальних правових засобів зміцнення законності і правопорядку. До спеціальних юридичних засобів варто віднести насамперед усі норми права, в яких виражена вимога законності. Правова регламентація суспільних відносин ставить правоохоронні органи в чіткі правові рамки, позбавляє їх можливості діяти, виходячи з інтересів доцільності.

Юридичні гарантії законності поділяються за наступними критеріями: 1) за суб'єктами застосування (парламентські, президентські, судові, прокурорські, адміністративні, міжнародно-правові тощо); 2) за видами правових норм (конституційні, галузеві, матеріальні, процесуальні); 3) за характером юридичної діяльності (правотворчі, правозастосовчі, правореалізаційні, правоохоронні).

Крім того, до гарантії законності належать спеціальні засоби виявлення правопорушень (прокуратура, органи розслідування тощо); засоби попередження правопорушень (наприклад, митний огляд); засоби припинення правопорушень (затримання, арешт); заходи по захисту та відновленню порушених прав; юридична відповідальність; процесуальні гарантії; правосуддя.

24.4. Поняття правопорядку

Із законністю тісно пов'язане інше правове явище — правопорядок (правовий порядок). Поняття “правопорядок” широко використовується в чинному законодавстві, охорона правопорядку — найважливіша функція держави.

Найбільшого поширення одержав погляд на правопорядок як на реалізовану законність, як на суспільний порядок, що встановлюється та охороняється державою на основі чинних норм права та в режимі законності. З цього погляду правопорядок є продуктом дії в суспільстві режиму законності. Від рівня законності залежить рівень правопорядку. Однак подібне трактування здається не зовсім правильним. Дійсно, зазначені явища тісно взаємопов'язані. У формуванні правопорядку законність виступає як основний принцип діяльності державних органів, посадових осіб і громадян. Але правопорядок не може скластися як наслідок одного лише цього принципу, навіть і основного.

Тому точніше було б сказати, що правопорядок складається як результат реалізації всіх правових розпоряджень відповідно до принципу законності. Основою правопорядку виступає не законність, а право. Законність — умова правопорядку. Результатом впливу права на суспільні відносини, підсумком його дії і реалізації конкретних правових норм є певний порядок у суспільних відносинах, правовий порядок.

Правопорядок — підсумок правового регулювання, його реалізована мета. Міцність правопорядку, його стабільність і непорушність забезпечується не формальною, а реальною законністю. У свою чергу правопорядок обумовлює зміст законотворчої діяльності, правовий характер законів.

Правопорядок є важливою передумовою ефективного функціонування всієї системи соціальних відносин. Він є важливим структурним елементом громадського порядку, під яким розуміється правильно налагоджений стан всієї сукупності суспільних відносин.

Правопорядок — це заснована на праві і законності організація правового життя, що відображає якісний фактичний стан суспільних відносин, врегульованих правом.

Особливості правопорядку: це стан упорядкованості правом суспільних відносин; це порядок, передбачений нормами права; правопорядок є результатом втілення в життя правових норм, їх реалізації; правопорядок забезпечується державою, йому притаманні єдність, стабільність. Це — реалізація законності, прав, свобод і обов'язків громадян; підпорядкованість суб'єктів нормам права у їх правових відносинах.

Правопорядок можна охарактеризувати як порядок, що забезпечує стабільність громадського життя і соціальний прогрес. Оскільки

він визначається правом і забезпечується державою, то закріплює найважливіші риси і сторони соціально-економічного ладу, систему політичних відносин.

Правопорядок можна розглядати як єдність права і влади. Це порядок, при якому правове положення і взаємини всіх суб'єктів суспільного, політичного і державного життя чітко визначені законами і захищені державою.

Правопорядок варто відрізнити від близького, але не ідентичного йому явища — громадського порядку, що, як і правопорядок, характеризується організованістю, упорядкованістю суспільних відносин. Однак, на відміну від правопорядку, громадський порядок утворюється під впливом не тільки правових, але й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм та ін. Отже, громадський порядок — це стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів. Громадський порядок забезпечується переважно силою суспільного впливу. Але це не означає, що його стан байдужий для держави. З одного боку, найважливішою частиною громадського порядку є правопорядок, з другого — стан громадського порядку обумовлює багато в чому стан правопорядку.

Тривалий час різниця між законністю і правопорядком не проводилась і вони використовувались як рівнозначні поняття, але це неправильно. Законність — це засіб встановлення правопорядку, а правопорядок — результат здійснення права і законності. Міцність і ефективність правопорядку залежить від ступеня втілення вимог законності. Якщо законність виступає як причина, то правопорядок — як наслідок. Законність — це повнота реалізації правових норм, а правопорядок — їх фактичне втілення в життя. Законність — засіб підтримки правопорядку.

24.5. Основні шляхи зміцнення законності і правопорядку

Законність і правопорядок — основа нормального життя суспільства. Тому їх зміцнення — одне з головних завдань, що стоять перед суспільством, один з основних напрямів діяльності держави, її функція. Зміцнення законності, боротьба зі зростаючою злочинністю — життєво важлива справа.

Правопорушення породжені тими об'єктивними умовами (економічними, політичними, соціальними), в яких знаходиться суспільство на конкретному етапі розвитку. Проблема ліквідації порушень законності — не тільки юридична проблема. Для її вирішення повинні бути усунуті об'єктивні фактори, що створюють умови для здійснення правопорушень. Стабілізація економічних відносин, зростання матеріальної забезпеченості людей, їх правове виховання, зміцнення соціальних зв'язків, розвиток демократії — необхідні передумови і найважливіші шляхи зміцнення законності і правопорядку.

Основними напрямками діяльності держави по зміцненню законності і правопорядку є переконання (підвищення правосвідомості громадян і посадових осіб), правове виховання, профілактика правопорушень, суспільний вплив на порушників і застосування до них примусових заходів; підвищення ролі громадянського суспільства в забезпеченні законності і правопорядку.

Зміцнення правопорядку в суспільстві неможливе без забезпечення законності в діяльності самого державного апарату, без ліквідації таких негативних явищ, як корупція, всюдозволеність, байдужість до життєвих проблем громадян. Без запровадження режиму законності та правопорядку створення правової держави в Україні неможливе.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст законності.
2. Які існують принципи (вимоги) законності?
3. Як співвідносяться законність і правопорядок?
4. Які існують гарантії законності і правопорядку?

ОСОБА, ДЕРЖАВА І ПРАВО

25.1. Поняття і принципи правового статусу особи

Для того щоб докладніше охарактеризувати місце і роль людини в суспільстві, її зв'язки з державою, необхідно проаналізувати її юридичний статус, що складається з системи прав, свобод і обов'язків, закріплених законом.

Таке поєднання і взаємообумовленість основних елементів правового статусу є не випадковим, оскільки будь-якому суб'єктивному праву відповідає певний юридичний обов'язок. Неможливо отримати повну уяву про права, свободи і обов'язки особи, розглядаючи їх як відокремлені один від одного явища (адже вони невіддільні один від одного і утворюють певну систему), тому їх слід розглядати комплексно, у складі правового статусу особи.

Отже, правовий статус особи — це система взаємопов'язаних прав і свобод та обов'язків, які закріплені в законодавстві і визначають правове положення особи в суспільстві.

Суть правового статусу особи полягає у визначенні і законодавчому закріпленні правового становища особи в суспільстві. Правовий статус, що включає права, свободи і обов'язки, цілеспрямовано впливає на створення збалансованих способів взаємодії людей між собою і формування впорядкованих відносин між індивідом, суспільством і державою.

Основні принципи правового статусу особи — це головні засади, які визначають суть цього статусу і закріплюють його найважливіші ознаки. Ці принципи закріплені в Конституції України і повністю відповідають загальноновизнаним світовим стандартам. Зокрема, серед принципів правового статусу особи є такі, як принцип рівності прав і свобод, забезпечений визнанням неприпустимості привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознака-

ми; принцип невідчужуваності та непорушності прав і свобод особи; принцип невичерпності прав і свобод особи; принцип гарантованості прав і свобод; принцип неможливості довільного скасування прав і свобод; принцип неприпустимості звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод; принцип взаємообумовленості прав, свобод і обов'язків та принцип визнання міжнародних стандартів у галузі прав і свобод особи.

25.2. Види правових статусів особи

Правовий статус особи можна розглядати у трьох аспектах — міжнародно-правовому, конституційному і галузевому.

1. Проблема забезпечення прав і свобод особи вийшла далеко за межі внутрішньої компетенції кожної окремої держави, стала справою усього міжнародного співтовариства. Завдяки прийняттю цілого ряду міжнародно-правових документів з цих питань внесені принципові зміни у правосуб'єктність особи, яка виступає суб'єктом не лише внутрішньодержавного, але й міжнародного права.

Міжнародно-правовий статус особи (його ще називають “загальним”) містить права, свободи і обов'язки, закріплені у міжнародно-правових документах. Їх охорона і захист передбачені не лише внутрішнім законодавством держав — учасниць міжнародних угод з питань прав і свобод людини, але й нормами, які вироблені світовим співтовариством і є для цих держав обов'язковими.

Міжнародно-правовий (загальний) статус особи містить перелік основних прав і свобод — таких, що є універсальними, пріоритетними для захисту як внутрішньодержавними, так і міжнародно-правовими засобами. Всі вони відображені в Міжнародному Біллі про права людини, в Європейській конвенції із захисту прав людини і основних свобод, Європейській соціальній хартії. Всі ці права і свободи мають бути визнані кожною державою-учасницею незалежно від їх конституційного закріплення. Пріоритет міжнародного права щодо внутрішньодержавного у сфері прав людини стає загальноновизнаним принципом світового співтовариства.

2. **Конституційний статус особи** об'єднує права, свободи і обов'язки, закріплені у Конституції — Основному Законі держави і суспільства. Цей статус іноді називають “базовим”. Конституційні права, свободи і обов'язки є основними правами, свободами і обов'язками. Вони становлять юридичну базу для всієї системи прав, свобод і обо-

в'язків, закріплених кожною окремою галуззю права, мають найвищу юридичну силу і підлягають підвищеному захисту. Конституційні права, свободи і обов'язки є правовим базисом для прав, свобод і обов'язків, зафіксованих у чинному законодавстві, бо вони містять вихідні, принципові положення правового регулювання в тій чи іншій сфері суспільних відносин. Елементи конституційного статусу особи вказують на головні напрями розвитку всієї системи прав, свобод і обов'язків, визначають зміст і основні цілі їх спрямування. Крім того, конституційні права, свободи і обов'язки визнаються такими, що безпосередньо діють, оскільки норми Конституції визнаються нормами прямої дії.

Конституційно-правовий статус можна охарактеризувати як єдиний і однаковий для всіх. Проте наявність або відсутність деяких прав, свобод і обов'язків залежить від особливого статусу того чи іншого суб'єкта, суть якого полягає у приналежності чи неприналежності цього суб'єкта до громадянства держави.

Громадянство — це невід'ємний складовий елемент конституційно-правового статусу особи, що розкриває зміст юридичного зв'язку між конкретним громадянином та державою. Громадянство визначає постійний правовий зв'язок особи та держави, що знаходить свій вияв у наявності в державі і конкретної особи взаємопов'язаних і взаємообумовлених прав і обов'язків. Перебування особи у громадянстві означає наявність у неї повного обсягу прав і обов'язків. Лише громадянин може розраховувати на захист як всередині держави, так і за кордоном; має право брати участь в управлінні державою і в повному обсязі володіє політичними правами і свободами; відбуває військовий обов'язок по захисту держави у Збройних силах.

3. Галузевий статус особи складається з певних повноважень, що забезпечують особі здійснення її можливостей у певній сфері суспільних відносин, яка регулюється тією чи іншою галуззю права. Кожна з галузей права закріплює права, свободи і обов'язки особи у певній сфері суспільних відносин, наприклад, у майнових, сімейних, трудових та інших. Роль і значення конституційно-правового статусу у його співвідношенні з галузевим статусом полягає в тому, що він системно інтегрує та об'єднує головні засади галузевого правового статусу.

25.3. Права і свободи як головна складова правового статусу

Як було зазначено, головними складовими правового статусу особи є права, свободи і обов'язки. Права і свободи особи визначають умови її нормальної життєдіяльності, створюють необхідні умови для її всебічного розвитку, задоволення інтересів і потреб.

Права і свободи особи — це певні можливості, необхідні для задоволення особою своїх життєвих потреб — матеріальних і нематеріальних, для існування та розвитку особи в конкретно-історичних умовах, що об'єктивно обумовлені рівнем розвитку суспільства. Права і свободи є природними, природженими і невід'ємними якостями особи, без яких вона не може нормально існувати.

Положення про природне походження прав і свобод в жодному разі не означає, що вони не потребують законодавчого закріплення, скоріше навпаки, саме завдяки юридичному закріпленню прав і свобод створюються реальні підстави для забезпечення їх невід'ємного і непорушного характеру.

Саме через це правовий статус особи слід розглядати, органічно поєднуючи природно-правові і нормативістські підходи, що дозволяє уникати певних протиріч і встановлювати об'єктивну істину з питань, які безпосередньо стосуються прав і свобод особи та їх забезпечення.

Права і свободи — це закріплені в законодавстві і гарантовані державою юридичні можливості, що дозволяють кожному вільно і на власний розсуд поводитись, а також створювати і користуватись наданими йому нормами права соціальними благами.

Права індивіда завжди пов'язані із задоволенням його інтересів і потреб, і тому кожне суб'єктивне право передбачає ряд повноважень, які надаються уповноваженій особі: можливість користуватись наданими соціальними благами; можливість здійснювати власні активні дії (фактичні і юридичні); можливість вимагати від інших осіб виконання дій, що відповідають праву уповноваженої особи; можливість привести в дію примусову силу держави проти зобов'язаної особи.

У чому причина відокремлення таких понять, як “права” і “свободи”? В цілому в сучасній науці ці категорії за своєю суттю і змістом вважаються рівними. За юридичною природою і за засобами гарантування права і свободи є ідентичними. Разом з тим термін “свобода” підкреслює ширші можливості індивідуального вибору (свобода дум-

ки, свобода слова), не окреслюючи конкретного кінцевого результату її реалізації, тоді як термін “право” визначає конкретні дії суб’єктів (право на страйк, право на недоторканність житла).

25.4. Класифікація прав і свобод

Наукова класифікація прав і свобод особи є необхідним засобом їх всебічного дослідження. Вона дозволяє не лише розкрити суть і зміст цих важливих компонентів правового статусу особи, але й сфери їх реалізації.

1. Історично найперша спроба класифікації прав і свобод була здійснена у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року, згідно з якою права і свободи поділялись на дві групи — ті, що належать людині, і ті, що належать громадянину. Ця класифікація засновувалась на концепції природного права, згідно з якою деякі права і свободи існували ще в додержавний період (природні права — права людини), а інші (права громадянина) формуються на основі їх закріплення державою в законах.

У сучасній теорії права роздвоєння прав і свобод особи на права людини і права громадянина пояснюється головним чином на основі розмежування сфер функціонування громадянського суспільства і держави. В громадянському суспільстві на основі прав людини створюються умови для самовизначення, самореалізації особи, забезпечення її автономії. Права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою, вони кваліфікують особу як члена державно-організованого співтовариства. Таким чином, права людини і права громадянина у своїй сукупності відображають найрізноманітніші зв’язки особи із суспільством і державою.

2. Досить розповсюдженим є поділ прав і свобод особи на основні (фундаментальні) та інші. Під основними правами і свободами розуміють конституційні права і свободи, а також ті, що закріплені у міжнародно-правових документах з прав людини і містять загальнови-знані універсальні стандарти. Основні права і свободи являють собою серцевину правового статусу, вони передбачають можливість виникнення у особи на їх основі великої кількості інших прав і свобод. Вони є правовою базою для похідних, але не менш важливих, інших прав і свобод.

3. За часом виникнення права і свободи особи поділяються на права і свободи першого, другого і третього покоління. До прав і свобод першого покоління відносять традиційні ліберальні цінності, суть

яких зводилась до обмеження втручання держави у сферу особистої свободи і створення умов для участі громадян у здійсненні управлінських повноважень з метою обмеження державної влади шляхом контролю над її організацією і функціонуванням. Правами першого покоління є громадянські і політичні права і свободи.

Соціально-економічні і культурні права є правами другого покоління, для їх забезпечення і реалізації одного лише невтручання з боку держави замало, вона повинна створювати належні умови для їх реалізації і захисту. Ці права з'являються як наслідок проведення заходів, спрямованих на пом'якшення різких соціальних протиріч, що виникли у процесі розвитку капіталістичних відносин.

Третім поколінням прав і свобод є колективні права, які формуються в міру становлення інтересів тієї чи іншої суспільної групи. Вони характеризують не індивідуальний статус особи, а її приналежність до певної спільності.

4. Серед інших підходів до класифікації прав і свобод особи можна назвати поділ прав і свобод по галузях права: на публічно-правові і приватноправові; на матеріальні і процесуальні.

5. Найбільш розповсюдженою є класифікація прав і свобод особи за сферами суспільних відносин, в яких реалізуються ті чи інші потреби й інтереси особи. Іншим, близьким за змістом критерієм класифікації прав і свобод є соціальні цінності або блага, що виступають об'єктом правових відносин, в яких бере участь особа. Але й серед послідовників цієї класифікації відсутня єдність поглядів.

Відповідно до цієї класифікації права і свободи найчастіше поділяються: 1) на громадянські; 2) політичні права і свободи; 3) соціально-економічні права і свободи; 4) на культурні і духовні права і свободи.

1. Громадянські права і свободи є природними, невідчужуваними і такими, що не можуть бути обмежені в жодному разі. Особа — носій цих прав і свобод, виступає як член громадянського суспільства. До них належать можливості, необхідні для фізичного існування людини, для задоволення її біологічних та матеріальних потреб та можливості збереження, прояву, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини.

До громадянських прав і свобод належать: право на життя, право на повагу гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на недоторканність житла, право на таємницю листування, те-

лефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на невтручання в особисте та сімейне життя.

2. **Політичні права і свободи** являють собою можливість брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність державних органів, громадських об'єднань політичного спрямування.

До політичних прав і свобод належать свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право на вільний виїзд з території України (крім випадків, передбачених законодавством); право на участь в управлінні державними справами та участь у референдумах; право на вільні вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування і право бути обраним до цих органів; право на звертання до органів державної влади і місцевого самоврядування; право на свободу об'єднання; право на мирні збори, мітинги і демонстрації; право направляти письмові звертання або особисто звертатись до органів державної влади та ін.

3. **Соціально-економічні права і свободи** — це можливість реалізувати свої здібності і здобувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ, а також у разі потреби отримувати соціальну допомогу від держави.

Економічні права — це повноваження, які відображають економічні аспекти природних прав людини і забезпечують одночасно господарську автономність індивідів і їхні взаємозв'язки один з одним і з суспільством. До економічних належать право приватної власності, право на володіння, користування і розпорядження майном як одноосібно, так і спільно з іншими особами, право на підприємницьку діяльність, право обирати вид діяльності або професію та ін. Соціальні права забезпечують людині гідний рівень життя і соціальну захищеність. До них належать право на соціальне забезпечення, на достатній рівень життя, на охорону здоров'я та ін. Через те, що обидві групи прав і свобод стосуються підтримання і нормативного закріплення соціально-економічних умов життя індивіда та прямо залежать від стану економіки і ресурсів, їх слід об'єднати в одну спільну групу — соціально-економічні права і свободи.

Особливістю цих прав є те, що обсяг і ступінь їх реалізованості багато в чому залежить від стану економіки і ресурсів, і тому гарантії їх реалізації порівняно з громадянськими або політичними правами менш розвинені.

До цих прав належать: право на приватну власність, право на підприємницьку діяльність, право на користування суспільною власністю — загальнонародною, загальнодержавною та комунальною, право на працю, право на страйк, право на відпочинок, право на соціальний захист, право на житло, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, на медичну допомогу і медичне страхування тощо.

4. Культурні і духовні права і свободи — це можливості доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До цих прав належить право на освіту, яке охоплює практично всі основні її форми; право на свободу творчої і інтелектуальної діяльності та право на її результати; право на свободу думки і слова, право на інформацію, а також право на свободу світогляду і віросповідання.

25.5.Обов'язки як елемент правового статусу особи

Невід'ємним складовим елементом правового статусу особи виступають юридичні обов'язки. Кожна людина не може розглядатись у відриві від величезної кількості зв'язків, які існують між нею та іншими людьми, між нею та суспільством, державою. Взаємодіючи з іншими, вона не може не мати певного кола обов'язків як щодо суспільства і держави, так і щодо оточуючих. Тому обов'язки є так само важливим і необхідним елементом правового статусу, як права і свободи. Обов'язки — це об'єктивно необхідні форми поведінки, що відповідають інтересам суспільства, держави та інших індивідів.

Якщо права і свободи являють собою варіанти можливої поведінки суб'єктів, яку вони здійснюють у межах відповідних правових норм за власним вибором і на власний розсуд, відштовхуючись від власних інтересів і потреб, то юридичні обов'язки є необхідними варіантами поведінки суб'єктів, суть яких полягає в обов'язковому виконанні окреслених в нормах права активних дій (активні обов'язки) або в утриманні від тих дій, які забороняються у правових нормах (пасивні обов'язки).

Якщо права і свободи — це встановлені нормами права можливості обирати вид і міру поведінки, то **обов'язки — це передбачена правовими нормами необхідність слідувати певному виду і мірі поведінки, це закріплені в законі вимоги держави і суспільства до поведінки особи.**

Обов'язки необхідно виконувати належним чином, виходячи з усієї сукупності вимог, які висуваються до поведінки суб'єктів і стосуються часу, місця, кількості, якості і повноти виконання обов'язків. Обов'язок — це необхідна (правомірна) поведінка, котрій притаманна певна якість, що визначає вид поведінки, та здійснюється у певних межах, в яких виявляється міра цієї поведінки.

Між правами і свободами, з одного боку, і обов'язками — з другого існує тісний, нерозривний взаємозв'язок, адже всім без винятку суб'єктивним правам уповноважених осіб кореспондують відповідні юридичні обов'язки зобов'язаних осіб, оскільки права одних, не підкріплені обов'язками інших, не здатні реалізовуватись. Саме така нерозривна єдність прав, свобод і обов'язків, які виступають головними і першочерговими елементами правового статусу особи, забезпечує нормальну взаємодію індивідів, засновану на паритетності інтересів, є важливим засобом попередження конфліктних ситуацій і передумовою збалансованості, впорядкованості і стабільності суспільних відносин у цілому. Права, свободи і обов'язки у своїй сукупності визначають ту сферу життєдіяльності кожної окремої особи, в межах якої вона є вільною. Проте ця свобода не є безмежною, заборона порушувати права і свободи інших осіб виступає для кожного чи не найважливішим обов'язком.

Першочерговим обов'язком громадян України є **захист своєї Вітчизни**, її незалежності та територіальної цілісності, а також шанування державних символів, відбування військової служби. Здійснення цих обов'язків має на меті утвердження реального суверенітету Української держави.

Наступним конституційним обов'язком громадян є **незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині** і відшкодування збитків у разі порушення цього обов'язку. Конституційне закріплення цього обов'язку засвідчує важливість захисту природних і культурних цінностей України.

У зв'язку зі змінами економічного та суспільного ладу, які відбувались протягом останнього десятиріччя, з'явилась потреба законодавчо закріпити такий обов'язок, як **сплата податків і зборів** в порядку і розмірах, встановлених законом, а також щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій стан та доходи за минулий рік. Несплата податків значною частиною населення, підприємств та організацій є однією з причин кризової си-

туації в нашій економіці, адже податки є важливим джерелом формування доходів держави.

Конституція України визнає людину, її життя, здоров'я, честь і гідність, її безпеку і недоторканність як найвищу соціальну цінність, проголошуючи і гарантуючи систему її прав і свобод, покладає на неї **обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.**

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Ця норма має загальне значення. Вона поширюється на всі положення Конституції, законів і підзаконних нормативно-правових актів України.

25.6. Забезпечення прав і свобод особи

Забезпечення прав і свобод особи як специфічна діяльність по наданню їм реального, невід'ємного і непорушного характеру передбачає створення певних умов, за яких реалізація прав і свобод особи є безперешкодною і максимально ефективною, охорона запобігає найменшій можливості їх порушення, а захист від скоєного правопорушення сприяє відновленню порушених прав і притягненню винної особи до відповідальності.

Аналізуючи сутність забезпечення прав і свобод особи, необхідно поряд із юридичними складовими цієї системи розглядати й економічні, політичні та соціальні умови забезпечення прав і свобод особи, адже перераховані фактори як матеріальні умови життєдіяльності суспільства обумовлюють фактичне становище у сфері забезпечення прав і свобод особи.

Тому не можна зводити процес забезпечення прав і свобод особи до реалізації лише окремих юридичних засобів забезпечення без врахування економічних, соціальних, політичних та інших факторів соціального середовища, без вивчення загальносоціальних умов їх фактичного здійснення. Всі зазначені аспекти мають бути враховані і повинні знайти своє відображення в понятті “забезпечення прав і свобод особи”.

Соціальне призначення забезпечення прав і свобод насамперед обумовлено потребою у створенні належних умов (як фактичних, так і юридичних) для надання законодавчо закріпленим правам і свободам реального і непорушного характеру, у ліквідації невідповідності між правовим і фактичним положенням особи в суспільстві.

25.7. Гарантії прав і свобод особи

Гарантії прав і свобод особи — це юридичні засоби забезпечення повного, неухильного і безперешкодного здійснення кожним своїх прав і свобод, охорони прав і свобод від можливих протиправних посягань і їх захисту від будь-яких незаконних порушень.

Дуже часто під гарантіями розуміють також певні фактори або різноманітні умови забезпечення прав і свобод особи. Проте фактори та умови самі по собі не належать до гарантій, вони виступають лише як загальні передумови забезпечення прав і свобод особи.

Під гарантіями прав і свобод особи слід розуміти сукупність конкретних засобів, що носять юридичний, загальнообов'язковий характер, завдяки яким можливе всебічне забезпечення ефективного здійснення, охорони і захисту прав і свобод особи. Головне призначення гарантій прав і свобод особи полягає у забезпеченні всім і кожному рівних правових можливостей для набуття, реалізації, охорони і захисту прав і свобод. Вони покликані забезпечити найсприятливіші умови, в атмосфері яких записаний у Конституції і законах правовий статус особи і насамперед її права і свободи стали б фактичним становищем кожної людини і громадянина.

Гарантування прав і свобод особи як найважливіший чинник їх реального і ефективного забезпечення неможливий без певних передумов — як загальних, так і спеціальних, нормативних. Головними передумовами, які забезпечують реальну можливість ефективного здійснення, охорони та захисту прав і свобод особи, є **демократична правова соціальна держава і вільне громадянське суспільство**. В свою чергу, їх розвиненість залежить від конкретних економічних, політичних, соціальних, культурних та ідеологічних передумов. Адже всі конкретні юридичні засоби реального забезпечення прав і свобод особи виявляються повною мірою як результат їх функціонування і розвитку.

Правильна класифікація юридичних гарантій прав і свобод особи має не лише велике науково-теоретичне, але й практичне значення. Вона сприятиме наповненню їх реальним змістом, підвищенню їх дієвості та ефективності.

До системи юридичних гарантій прав і свобод особи доцільно віднести такі складові елементи: матеріальні та процесуальні гарантії; інституційно-організаційні гарантії; галузеві гарантії; міжнародно-правові гарантії; юридичну відповідальність.

1. До першої групи юридичних гарантій прав і свобод особи належать **матеріальні та процесуальні гарантії**, які у своїй сукупності становлять вихідні нормативні положення, що закріплюють основні правові засади забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи. Закріплюючи у відповідних правових нормах матеріальні гарантії — нормативні приписи, що мають на меті створити сприятливі юридичні умови для ефективного здійснення кожною особою своїх прав і свобод, держава водночас визначає конкретні форми і механізми реалізації деяких з них, закріплюючи їх у процесуальних нормах і утворюючи таким чином процесуальні гарантії. Процесуальні гарантії прав і свобод особи — це встановлені законом юридичні засоби забезпечення прав і свобод особи у процесі захисту цих прав і свобод під час здійснення правосуддя. Встановлюючи матеріальні гарантії прав і свобод, держава не може обійтись без врегулювання правозастосовчої діяльності, метою якої є втілення матеріальних гарантій у реальність.

2. **Інституційно-організаційні гарантії** прав і свобод особи — це передбачені в законі суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і повноваження по організації забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина.

Основними інституційно-організаційними гарантами прав і свобод людини за Конституцією України є Верховна Рада, Президент України, Кабінет Міністрів, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, суди, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, Конституційний Суд, політичні партії і громадські організації, органи місцевого самоврядування, міжнародні судові установи та відповідні органи міжнародних організацій.

3. **Конституційні і галузеві гарантії** — юридичні засоби забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи, які містяться у правових нормах відповідних галузей права. Серед галузевих гарантій виділяються конституційно-правові гарантії прав і свобод особи та загальногалузеві гарантії. Найважливішим видом є конституційні гарантії, які містяться в Основному Законі — Конституції, забезпечують реальне здійснення, охорону і захист конституційних прав і свобод особи та визначають основоположні засади забезпечення галузевих прав і свобод. У правових нормах цивільного, сімейного, трудового права містяться відповідні гарантії цивільних, сімейних, трудових прав і свобод громадян.

4. Важливе значення у сфері забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи в сучасних умовах розвитку людської цивілізації належить **міжнародним гарантіям**, які являють собою таку систему, що включає в себе загальновизнані принципи і норми, які регулюють сферу забезпечення прав і свобод окремих індивідів та соціальних спільностей (народів, націй), а також міжнародні установи і організації, які наділені відповідними функціями і повноваженнями. Отже, міжнародні гарантії прав і свобод особи можна умовно поділити на матеріальні та процесуальні й інституційно-організаційні.

Міжнародно-правові гарантії прав і свобод особи — матеріальні, процесуальні та інституційно-організаційні — є важливим засобом забезпечення їх реалізації, охорони і захисту на міжнародному, наддержавному рівні. Їх особливість полягає в тому, що, на відміну від внутрішньодержавних засобів забезпечення прав і свобод (які встановлюються нормами внутрішнього законодавства), система міжнародного і регіонального забезпечення прав і свобод особи базується на міжнародно-правових нормах, які створюються шляхом підписання державами багатосторонніх угод з відповідних питань. Держава, яка є учасником тієї чи іншої міжнародної угоди з прав людини, впроваджує норми цієї угоди у своє внутрішнє законодавство.

5. До особливої юридичної гарантії забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод особи слід віднести **юридичну відповідальність**. Якщо попередні види юридичних гарантій в цілому виступають гарантом такого складового елементу правового статусу особи, як права і свободи, то юридична відповідальність є гарантією іншого, не менш важливого елементу правового статусу — юридичних обов'язків, без яких права і свободи не можуть існувати.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. З яких елементів складається правовий статус особи?
2. Зазначте види прав і свобод людини і громадянина.
3. Як пов'язані між собою права, свободи і обов'язки?
4. Які існують засоби забезпечення прав і свобод?

ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

26.1. Поняття і структура правової системи

Право потребує системного і цілісного вивчення. Системний аналіз правових явищ дозволяє комплексно підходити до розкриття їх взаємозв'язків. На цій основі було запроваджено категорію “правова система”. Правова система — складне і багатопланове явище, що складається з цілого комплексу компонентів, яке справляє нормативно-організаційний вплив на суспільство.

Елементами правової системи є право як система регулювання суспільних відносин, форми (джерела) права, правові принципи, юридична практика і юридична діяльність, механізм правового регулювання, законність і правопорядок, правова свідомість і правова культура, суб'єкти права, правові традиції, юридична доктрина тощо.

Поняття правової системи відображає сукупність всіх правових явищ у їх взаємодії в масштабах суспільства і держави. Воно є дуже складним, усі елементи правової системи поєднані необхідними зв'язками та відносинами. Всі юридичні явища того чи іншого суспільства об'єднуються в певну систему.

На формування правових систем у різних народів вплинули різні фактори, починаючи з етнічних, расових, географічних, релігійних і закінчуючи юридичною технікою і стилем. Звідси походить багато класифікацій. Найпопулярнішою є класифікація правових сімей, проведена відомим французьким ученим Р. Давидом. Вона заснована на сполученні двох критеріїв: ідеології, що включає, з одного боку, релігію, філософію, економічні й соціальні структури, і з другого — юридичної техніки, що включає як основну складову джерела права.

В основу іншої класифікації правових систем покладений критерій “правового стилю”, який складається з п'яти факторів: походження й еволюції правової системи; своєрідності юридичного мислення; специфічних правових інститутів; природи джерел права і способів їхнього тлумачення; ідеологічних факторів.

Обидві класифікації мають багато спільного і на основі їх узагальнення можна дійти висновку, що в основу класифікації правових систем мають бути покладені такі чинники:

- Спільність генезису (виникнення і наступного розвитку). Інакше кажучи, всі правові системи пов'язані між собою історично, мають спільні державно-правові корені (виростають з однієї стародавньої держави, засновані на однакових правових началах, принципах, нормах).
- Спільність джерел, форм закріплення і вираження норм права. Йдеться про зовнішню форму права, про те, де і як фіксуються його норми (у законах, договорах, судових рішеннях, звичаях), про їх співвідношення.
- Структурна єдність, подібність. Правові системи країн, що входять в одну правову систему, мають подібність структурної побудови нормативно-правового матеріалу.
- Спільність правових принципів — ідей, що лежать в основі правового регулювання.
- Єдність термінології, юридичних категорій і понять, а також техніки викладу і систематизації норм права.

З урахуванням викладеного в науці виділяють наступні правові системи (або сім'ї): 1) англосаксонську (Англія, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.); 2) романо-германську (країни континентальної Європи, Латинської Америки, деякі країни Африки, а також Туреччина); 3) релігійно-правову (країни, що сповідують як державну релігію іслам, індуїзм, іудаїзм); 4) соціалістичну (Китай, В'єтнам, КНДР, Куба); 5) систему звичаєвого права (екваторіальна Африка і Мадагаскар).

26.2. Романо-германська правова система

Романо-германське право сформувалось в XII–XIII ст. у результаті рецепції (запозичення) римського права країнами континентальної Європи. Підставою для рецепції в економічній сфері стали розвиток торгівлі, ремесел, зростання міст. Спочатку соціальною основою і сферою його застосування в середньовічній Європі було переважно міське населення, однак поступово ця правова система стала загальнонаціональною, континентально-європейською.

Крім економічних причин, існували і соціально-культурні передумови запозичення Європою римського права. Розвиток освіти, мистецтва, культури підготував ґрунт для сприйняття римських юридич-

них концепцій, поглядів, понять, конструкцій. Неабияку роль у цьому процесі відіграли університети, де відбувалося вивчення оригінальних римських текстів.

Важливою передумовою рецепції римського права було також благословення християнської церкви. Протягом багатьох століть церква негативно ставилася до римського права, і знадобився авторитет середньовічного філософа Фоми Аквінського, щоб перебороти таке упередження.

З XIII ст. романо-германське право активно розвивається, стає надбанням усієї Європи, крім острівної Англії. У XVI–XVIII ст. процес правового розвитку Європи здобуває нові форми. Загальні принципи римського права поступово інтегровані в національні нормативні системи. Цей процес завершився розробкою національного законодавства, національних кодексів.

Особливості норм романо-германського права наступні. Романо-германська норма права — загальне правило поведінки. Головною особливістю цієї норми, порівняно з англосаксонською прецедентною, виступає узагальнений, абстрактний характер, що викликає необхідність її тлумачення і конкретизації. Романо-германські норми мають системно-ієрархічний характер.

Найважливішим джерелом романо-германського права виступає закон. Закони приймаються парламентами країн цієї системи і володіють вищою юридичною силою, поширюються на всю територію держави, на всіх громадян. В усіх країнах романо-германської системи є писані конституції, за нормами яких визнається вища юридична чинність. Закон має пріоритет стосовно всіх інших джерел права. Він може заборонити чи легалізувати звичай, окремі положення судової практики, нормативні договори.

Важливе місце серед джерел романо-германського права займають кодифіковані акти (кодекси). Романо-германське право, на відміну від англосаксонського, прагне не до зовнішнього об'єднання нормативного матеріалу (інкорпорації), а до об'єднання змістового, внутрішнього.

Крім законів, у країнах романо-германської системи приймається безліч підзаконних актів: декрети, регламенти, інструкції, циркуляри, укази, постанови та інші документи виконавчої влади.

Джерелом романо-германського права є також звичай. Як самостійне джерело права звичай сьогодні відіграє другорядну роль у правовій системі, виступаючи як доповнення до закону.

Структура романо-германського права відрізняється своєрідністю. У країнах романо-германської правової системи існує розподіл права на публічне і приватне. Підставою, критерієм виділення публічного права виступає загальний, державний інтерес (здійснення суспільних цілей і завдань), приватного права — особливий, приватний інтерес (реалізація цілей окремих осіб, громадян, організацій). Іншою структурною особливістю романо-германського права є послідовний галузевий розподіл норм, їх прив'язка до конкретних галузей права і правових інститутів.

26.3. Англосаксонська правова система

Система англосаксонського (англо-американського) права була створена в Англії після нормандського завоювання. Ця система включає нині правові системи усіх, за деяким винятком, англомовних країн. Загальне право значною мірою вплинуло на становлення і розвиток правових систем країн, що політично були пов'язані з Англією.

Англійське право розвивалося автономним шляхом, зв'язки з континентальною Європою були досить незначними. Рецепція римського права в Європі не торкнулася англійського права.

Загальне для всієї Англії право виникає після захоплення її нормандським герцогом Вільгельмом I Завойовником (1066). У цей період формується централізована судова система, з'являються (у період правління Генріха II) королівські роз'їзні судді, що вирішують справи з виїздом на місця від імені Корони. Спочатку група справ, що відносилась до ведення цих суддів, була обмежена, але поступово вона розширювалася.

Вироблені суддями рішення бралися за основу іншими судовими інстанціями при розгляді аналогічних справ. Так стала складатися єдина система прецедентів, спільна для всієї Англії, що одержала назву “загальне право”.

У рішенні судових спорів брали участь присяжні — вільні громадяни з числа місцевих жителів, що найчастіше не знали прецедентів і актів королів, але добре знали свої звичаї і традиції. Звичаєві норми істотно вплинули на зміст судових рішень.

У XII–XIV ст. система загального права досягла розквіту, але зі зростанням кількості прецедентів у ній стала виявлятися тенденція до консерватизму і формалізації, що в XV ст. підготувало ґрунт для якісно нового етапу її розвитку, пов'язаного з появою “права справедливості” і його протистоянням “загальному” праву. Поступово став

складатися особливий порядок апеляції до монарха розглянути справу “по совісті”, “по справедливості”, а не по прецеденту. Така апеляція здійснювалася через лорда-канцлера, що вирішував питання про передачу скарги королю. Незабаром сама функція розгляду справи власне кажучи переходить до лорда-канцлера, і він стає самостійним суддею.

В Англії таким чином склалися дві самостійні системи права: загального прецедентного і “права справедливості”. Останнє поступово зазнало істотних змін і стало правом прецедентним. Після 1875 р. норми загального права і права справедливості стали застосовуватися тими самими суддями і прецеденти права справедливості склали органічну частину єдиного прецедентного права.

Сучасний період розвитку англосаксонського права — період кардинальної правової реформи, суть якої полягає в активізації законодавчої діяльності, уніфікації позовного виробництва, злитті судів загального права і права справедливості. В цей час істотно підвищилася роль законодавчого регулювання, зросло значення закону серед інших джерел права.

В англосаксонському праві існує два види норм: законодавчі і прецедентні. Законодавчі являють собою правила поведінки загального характеру. Прецедентні — певна частина судового рішення по конкретній справі, що містить юридичний висновок у справі й аргументацію, мотивування рішення. Суд “приміряє” конкретний випадок не до вже готової норми, а до випадку, який мав місце раніше, і встановлює їх подібність, після чого приймає рішення.

Найважливішим джерелом англосаксонського права є судовий прецедент. Саме він тривалий час був головною формою вираження і закріплення англійського права. Прецеденти створюються в Англії тільки вищими судовими інстанціями: Палатою лордів, Судовим комітетом Таємної ради, Апеляційним судом і Високим судом. Англійське правило прецеденту гласить: вирішувати так, як було вирішено раніше. Воно має імперативний характер, тобто кожна судова інстанція зобов'язана слідувати прецедентам, виробленим вищестоящим судом, а також створеним нею самою.

Іншим джерелом англосаксонського права є закон (статут). Він з'явився набагато пізніше прецеденту, але поступово набув важливого значення у правовому регулюванні суспільних відносин. Статут має певний пріоритет перед прецедентом, може скасувати його. Однак це не означає, що прецедент похідний від закону. Своєрідність англосаксонського права полягає в тому, що закон реалізується не самостійно, а через прецеденти, за їх допомогою.

Давнім джерелом англосаксонського права є звичай. Присяжні засідателі, порівняно з професійними суддями, не мали тих знань про норми раніше прийнятих судових рішень, що були необхідні для точної юридичної кваліфікації вчинків. Для них орієнтиром виступали ті традиції, звичаї, норми поведінки, що склалися в Англії й окремих графствах. З урахуванням цих норм і вироблялася загальна думка, позиція присяжних по конкретній справі.

Чимало питань парламентської процедури, взаємин вищих державних посадових осіб, ритуально-етичні норми поведіння монарха, членів його родини також регулюються за допомогою звичаю.

Особливе місце серед джерел англосаксонського права займає юридична доктрина (наука). Якщо в романо-германській правовій системі вона не є самостійною формою вираження і закріплення юридичних норм (хоча і відіграє в ній значну роль), то в англосаксонському праві деякі літературні джерела мають широке визнання і використовуються при вирішенні конкретних справ. До таких джерел відносяться стародавні посібники із загального права, написані найавторитетнішими англійськими юристами, найчастіше суддями.

Структура англосаксонського права відрізняється від романо-германського. В англійському праві немає класичного розподілу на публічне і приватне. Замість цього історично склався його поділ на загальне право і право справедливості. Таке розходження в структурному розподілі романо-германської і англосаксонської правових систем має закономірний характер, обумовлений тим, що одна виникає раціональним шляхом, інша — еволюційним, шляхом історичного генезису, поступового юридичного оформлення відносин, що склалися. Звідси розходження в структурі романо-германського й англосаксонського права полягають у різних підставах їхньої побудови, а отже, у різній логіці їхнього розвитку.

В англосаксонському праві відсутній чіткий поділ норм за галузями права, англосаксонське право не кодифіковане.

Правова система США суттєво відрізняється від англійської, що обумовлено різноманітними політичними, економічними, національно-культурними та іншими чинниками.

26.4. Система релігійного та звичаєвого права

Правові системи багатьох країн Азії й Африки не відрізняються тим ступенем єдності, що притаманна наведеним правовим системам.

Однак у них є багато спільного за структурою і формою, усі вони ґрунтуються на концепціях, відмінних від тих, котрі панують у західних країнах.

Принципи, якими керуються незахідні країни, бувають двох видів:

- 1) визнається цінність права, але саме право розуміється інакше, ніж на Заході, має місце тісне переплетення права і релігії;
- 2) відкидається сама ідея права і стверджується, що суспільні відносини повинні регламентуватися іншими нормами — нормами звичаю, моралі та ін.

Першій характеристиці відповідають країни мусульманського, індуського й іудейського права, що входять в систему релігійного права, а другій — країни Далекого Сходу, Африки і Мадагаскару, що відносяться до системи звичаєвого права.

Мусульманське право — це система норм, виражених у релігійній формі і заснованих на мусульманській релігії — ісламі. Іслам виходить з того, що право походить від Аллаха, який відкрив його людині через свого пророка Мухаммеда. Воно охоплює всі сфери соціального життя.

Право Аллаха дане людині раз і назавжди, але божественні відкриття мають потребу в роз'ясненнях і тлумаченнях. Іслам — наймолодша з трьох світових релігій. Ця релігія встановлює, у що мусульмани повинні вірити; що вони повинні робити і чого не повинні. Шаріат у перекладі означає “шлях слідування” і становить те, що називається мусульманським правом. Шаріат заснований на ідеї обов'язків, покладених на людину, а не на правах, що вона може мати.

Мусульманське право має чотири основні джерела: Коран — священна книга ісламу; Сунна, або традиції, пов'язані з посланцем Бога; Іджма, або єдина угода мусульманського суспільства; Кійас, або судження за аналогією.

До рис мусульманського права належать: архаїчність інститутів, казуїстичність і відсутність систематизації. Це — релігійне право, право общини віруючих. Звичаї не входять у мусульманське право і не є його джерелом. Поряд із релігією джерелом права виступає юридична доктрина.

Норми мусульманського права відрізняються від норм розглянутих правових систем своєрідністю, неповторністю джерел, структури, термінів, конструкцій, поняттями. Ісламські правознавці під нормою права розуміють правило, адресоване мусульманській общині Аллахом. Це правило засноване не на логічних висновках, а на релігійних

догмах, вірі. Тому його не можна змінити, скасувати, воно безперечне й абсолютне, повинне безумовно виконуватися. По змісту норми мусульманського права є зобов'язуючими.

Структура мусульманського права має також цікаві особливості. Воно не поділяється на публічне і приватне право чи на загальне право і право справедливості. Тут існують інші принципи інтеграції, зв'язку норм, їхнього структурного об'єднання.

Під системою звичаєвого права розуміють існуючу у країнах екваторіальної, південної Африки й на Мадагаскарі форму регламентації суспільних відносин, засновану на державному визнанні сформованих природним шляхом соціальних норм, звичаїв. Численні народності Африки мають свої звичаї, покликані забезпечити єдність, згуртованість колективу, повагу пам'яті предків, зв'язок з навколишньою природою, надприродними силами. Внутрішні конфлікти вирішуються не шляхом визнання права тієї чи іншої особи, а шляхом примирення тих, хто сперечається.

Міфічний характер звичаїв, їх розрізненість не дозволяють ефективно використовувати їх для створення національних правових систем на зразок європейських. Нині лідери незалежних африканських держав здійснюють систематизацію діючих звичаїв, включають їх у галузеві кодекси, інші нормативні акти. Сучасний стан правового розвитку Африки можна охарактеризувати як складний перехідний період.

26.5. Проблеми формування світового правопорядку

Світовий правопорядок — це система суспільних планетарних відносин, що формуються на основі правових начал і функціонують відповідно до загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. Світовий правопорядок слід розглядати як певну реальність, результат реалізації різноманітних відносин, взаємодії людей і держав на нашій планеті.

Найважливішим фактором, що обумовлює необхідність створення світового правопорядку і його подальшого зміцнення, виступає вирішення проблем, що можуть бути розв'язані тільки за умови взаємної згоди і співробітництва різних народів і держав (проблеми екологічної безпеки, пошуку і використання енергетичних ресурсів, запобігання ядерної війни та ін.).

Необхідність установлення загальносвітових правових правил викликана розширенням міжнародних зв'язків, глобальним характером науково-технічної революції, зростанням ролі і значення нових інформаційних технологій.

Світовий правопорядок — це результат узгодження інтересів держав і народів. Основою становлення і розвитку світового правопорядку виступає саме право, його загальнолюдські сутнісні якості.

Кожна держава є самостійним суверенним утворенням і буде свої взаємовідносини з іншими учасниками на принципах невтручання у внутрішні справи, територіальної цілісності держав, рівноправності і самовизначення народів. Тому основним джерелом міжнародного права є міжнародні договори, у яких досягається баланс інтересів різних держав.

Світовий правопорядок — це умова і гарантія успішного міжнародного співробітництва у різних сферах. Особливо важливим є міжнародне співробітництво у сфері глобальних проблем людства. Глобальними вважаються проблеми, що охоплюють населення всієї земної кулі і не можуть бути вирішені окремою державою. Ці проблеми зачіпають інтереси всього людства, мають загальнопланетарний характер. Нерозв'язаність їх створює загрозу для майбутнього людства, перешкоджає прогресу суспільства. Вони можуть бути вирішені тільки завдяки зусиллям усієї світової спільноти.

До глобальних проблем людства належить: запобігання світовій ядерній катастрофі; забезпечення взаємовигідного міжнародного співробітництва в економічній, політичній, екологічній, культурній і інших галузях; подолання розриву в рівні економічного росту між різними державами; ліквідація енергетичної, сировинної, продовольчої, демографічної кризи, дотримання вимог екології, створення умов виживання, нормального існування; використання досягнень науково-технічного прогресу на благо людства; міжнародне співробітництво в боротьбі з міжнародною злочинністю та тероризмом.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які складові елементи визначають структуру правової системи?
2. Назвіть основні особливості романо-германської правової системи.
3. Чим англосаксонська правова система відрізняється від романо-германської?
4. У чому специфіка релігійно-традиційних і звичаєвих правових систем?

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. *Венгеров А. Б.* Теория государства и права. — М., 2000.
2. *Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова.* — К., 2000.
3. *Комаров С. А.* Теория государства и права. — М., 1999.
4. *Котюк В. О.* Теорія права: Курс лекцій. — К.: Вентурі, 1996.
5. *Общая теория государства и права: Академический курс: В 2 т. / Под ред. М. Н. Марченко.* — М., 1998.
6. *Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева.* — М., 2000.
7. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права. — Харьков, 2000.
8. *Сурилов А. В.* Теория государства и права. — К.; Одесса, 1989.
9. *Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько.* — М., 2001.
10. *Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова.* — М., 1998.
11. *Юридична енциклопедія.* — К., 2001.

Додаткова література

12. *Аграновская Е. В.* Правовая культура и обеспечение прав личности. — М., 1988.
13. *Алексеев С. С.* Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М., 1999.
14. *Аппарат государственного управления: интересы и деятельность.* — К., 1993.
15. *Базылев Б. Т.* Юридическая ответственность. — Красноярск, 1985.
16. *Березнов А. Г.* Права личности: некоторые вопросы теории. — М., 1991.
17. *Бобровник С. В., Богінич О. Л.* Систематизація законодавства України: актуальні проблеми та перспективи розвитку. — К., 1994.
18. *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность. — М., 1978.
19. *Воеводин Л. Д.* Юридический статус личности в России. — М., 1997.

20. *Волинка К. Г.* Правовий статус особи та гарантії реалізації прав і свобод за Конституцією України. — К.: РННУ “Дініт”, 1998.
21. *Вопленко Н. Н.* Официальное толкование норм права. — М., 1976.
22. *Всеобщая декларация прав человека как международный стандарт правового положения личности в Украине.* — Луганск, 1999.
23. *Гаджиев К. С.* Введение в политическую науку. — М., 1997.
24. *Головченко В. В.* Правореалізація як функція судової влади // *Правова держава.* — К., 1996. — Вип. 7.
25. *Головченко В. В.* Система права і комплексні правові спільності // *Правова держава.* — К., 1997. — Вип. 8.
26. *Грецов Ю. Н.* Правовые отношения и осуществление права. — Л., 1987.
27. *Громадянське суспільство в Україні: Проблеми становлення.* — К., 1997.
28. *Давид Р., Жоффре-Стиноза К.* Основные правовые системы современности. — М., 1999.
29. *Денисов Ю. А.* Общая теория правонарушения и ответственности. — Л., 1983.
30. *Евграфов П. Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства. — Харьков, 1981.
31. *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К., 1999.
32. *Законодавство: проблеми ефективності / В. Б. Авер'янов, В. П. Денисов, В. Ф. Сіренко та ін.* — К., 1995.
33. *Зивс С. Л.* Источники права. — М., 1981.
34. *Ильин И. А.* О сущности правосознания. — М., 1993.
35. *Исаков В. В.* Юридические факты в советском праве. — М., 1984.
36. *Казимирчук В. П.* Право и методы его изучения. — М., 1965.
37. *Карташкин В. А.* Права человека в международном и внутригосударственном праве. — М., 1995.
38. *Карташов В. Н.* Правоприменительная практика в социалистическом обществе. — Ярославль, 1986.
39. *Карташов В. Н.* Юридическая деятельность, понятие, структура, ценность. — Саратов, 1989.
40. *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. — М., 1999.
41. *Керимов Д. А.* Культура и техника законодательства. — М., 1991.
42. *Коваленко А. И.* Правовое государство: концепции и реальность. — М., 1993.

43. *Козлихин И. Ю.* Идея правового государства: История и современность. — СПб., 1993.
44. *Козлов В. А.* Проблемы предмета и методологии общей теории права. — Л., 1989.
45. *Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики.* — К., 1996.
46. *Колодій А. М.* Принципи права України. — К., 1998.
47. *Коментар до Конституції України / В. Б. Авер'янов, В. Ф. Бойко та ін.* — К., 1998.
48. *Конституція України — основа подальшого розвитку законодавства.* — К., 1997.
49. *Кудрявцев В. Н.* Правовое поведение: норма и патология. — М., 1982.
50. *Кудрявцев В. Н.* Закон, поступок, ответственность. — М., 1986.
51. *Лазарев В. В.* Пробелы в праве и пути их устранения. — М., 1981.
52. *Малеин Н. С.* Правонарушение: понятие, причины, ответственность. — М., 1985.
53. *Манов Г. И.* Признаки государства: Новые прочтения. — М., 1993.
54. *Методологические проблемы советской юридической науки.* — М.: Наука, 1980.
55. *Назаренко С. В.* Теорія держави і права (Предмет, метод теорії держави і права). — К., 1988.
56. *Нерсесянц В. С.* Право в системе социальной регуляции: История и современность. — М., 1986.
57. *Оксамытний В. В.* Правомерное поведение личности. — К., 1985.
58. *Онищенко Н. М.* Правова система: проблеми теорії. — К., 2002.
59. *Основы теории политической системы.* — М., 1985.
60. *Пархоменко Н. М.* Договір в системі права України. — К., 1998.
61. *Пеньков С. М.* Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. — М., 1990.
62. *Поленина С. В.* Качество закона и эффективность законодательства. — М., 1993.
63. *Политические проблемы теории государства.* — М., 1993.
64. *Права человека / Отв. ред. Е. А. Лукашева.* — М., 1999.
65. *Разумович Н. Н.* Источники и формы права // Советское государство и право. — 1982. — №3.
66. *Ранние формы политической организации: от первобытности до государственности.* — М., 1995.

67. *Решетников Ф. М.* Правовые системы стран мира: Справочник. — М., 1993.
68. *Решетов Ю. С.* Реализация норм советского права: системный анализ. — Казань, 1989.
69. *Рыбушкин Н. Н.* Запрещающие нормы в советском праве. — Казань, 1990.
70. *Рябов С. Г.* Політологічна теорія держави. — К.: Тандем, 1996.
71. *Семитко А. П.* Развитие правовой культуры как правовой прогресс. — Екатеринбург, 1996.
72. *Синюков В. Н.* Функции юридических фактов // Вопросы теории государства и права. — Саратов, 1988.
73. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні. — К., 2000.
74. *Скрипнюк О. В.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні. — К., 1995.
75. *Социальное государство и защита прав человека.* — М., 1994.
76. *Спасов Б.* Закон и его толкование. — М., 1986.
77. *Тарасюк В. М.* Юридична, законодавча та кодифікаційна техніка // Правова держава. Щорічник наукових праць. — К., 1997.
78. *Татаринцева Е. В.* Правовое воспитание. — М., 1990.
79. *Теория юридического процесса.* — Харьков, 1985.
80. *Тихомиров Ю. А.* Теория закона. — М., 1982.
81. *Фандалюк О. В.* Правозастосувальні акти-дії. — К., 1999.
82. *Филонов В. П.* Состояние, причины преступности в Украине и ее предупреждение. — Донецк: Донеччина, 1999.
83. *Шаповал В. М.* Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз. — К.: Програма Л, 1995.
84. *Щедрова Г. П.* Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. — К., 1994.
85. *Якушик В. М.* Государство переходного типа. — К., 1991.

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА

І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	3
1.1. Предмет теорії держави і права	3
1.2. Теорія держави і права в системі суспільних наук	4
1.3. Роль і місце теорії держави і права в системі юридичних наук	5
1.4. Функції теорії держави і права	7
1.5. Теорія держави і права як навчальна дисципліна	9
Запитання і завдання для самоконтролю	10

Розділ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	11
2.1. Поняття і призначення методології	11
2.2. Структура методології теорії держави і права	12
Запитання і завдання для самоконтролю	18

Розділ 3

СПІВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ І ПРАВА	19
3.1. Поняття суспільства і форми його організації	19
3.2. Поняття і призначення соціального регулювання, місце права в системі соціального регулювання	22
3.3. Держава і право в політичній системі суспільства	23
3.4. Поняття громадянського суспільства	25
Запитання і завдання для самоконтролю	28

Розділ 4

ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ	29
4.1. Основні теорії виникнення держави	29
4.2. Загальна характеристика первісного суспільства	31
4.3. Передумови та умови виникнення держави	34
4.4. Основні шляхи виникнення держави	36
Запитання і завдання для самоконтролю	37

Розділ 5

ПОНЯТТЯ ДЕРЖАВИ	38
5.1. Сутність держави	38
5.2. Основні властивості держави	39
Запитання і завдання для самоконтролю	42

Розділ 6

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ	43
6.1. Поняття функцій держави	43
6.2. Класифікація функцій держави	44
6.3. Форми і методи здійснення функцій держави	49
Запитання і завдання для самоконтролю	50

Розділ 7

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ	51
7.1. Поняття і основні критерії типології держав	51
7.2. Формацийний підхід до типології держав	52
7.3. Цивілізаційний підхід до типології держав	54
Запитання і завдання для самоконтролю	57

Розділ 8

ФОРМА ДЕРЖАВИ	58
8.1. Поняття форми держави	58
8.2. Форма державного правління	59
8.3. Форма державного устрою	64
8.4. Міждержавні об'єднання	67
8.5. Державний режим	70
Запитання і завдання для самоконтролю	73

Розділ 9

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ	74
9.1. Поняття і структура механізму держави	74
9.2. Поняття і ознаки державних органів	75
9.3. Види державних органів	76
9.4. Принципи організації і функціонування механізму держави	76
9.5. Державна служба	78
Запитання і завдання для самоконтролю	80

Розділ 10

СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВИ.	
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВА ДЕРЖАВА	81
10.1. Соціологічні та політологічні концепції держави	81
10.2. Теорія соціально-правової держави	82
10.3. Тенденції розвитку соціально-правової держави в Україні	85
Запитання і завдання для самоконтролю	87

Розділ 11

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ СУТНОСТІ ПРАВА	88
11.1. Виникнення права	88
11.2. Поняття праворозуміння та його основні напрями	90
Запитання і завдання для самоконтролю	95

Розділ 12

ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ПРАВА, ЙОГО ПРИНЦИПИ І ФУНКЦІЇ	96
12.1. Поняття і ознаки права	96
12.2. Принципи права	99
12.3. Соціальна цінність права	100
12.4. Функції права	101
Запитання і завдання для самоконтролю	102

Розділ 13

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	103
13.1. Поняття правового регулювання	103
13.2. Предмет і методи правового регулювання	104
13.3. Способи і типи правового регулювання	105
13.4. Стадії правового регулювання	107
13.5. Механізм правового регулювання та його структура	108
Запитання і завдання для самоконтролю	109

Розділ 14

НОРМИ ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ	110
14.1. Поняття і види соціальних норм	110
14.2. Поняття і ознаки норм права	112
14.3. Структура норм права	114
14.4. Формальне вираження структури правових норм	117
14.5. Класифікація правових норм	118
Запитання і завдання для самоконтролю	119

Розділ 15

ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА	120
15.1. Поняття форм (джерел) права	120
15.2. Основні види форм (джерел) права в сучасних правових системах	121
Запитання і завдання для самоконтролю	124

Розділ 16

ПРАВОТВОРЧІСТЬ	125
16.1. Поняття і сутність правотворчості	125

16.2. Принципи правотворчості	126
16.3. Поняття і стадії правотворчого процесу	127
16.4. Способи і види правотворчості	128
16.5. Законодавчий процес і його особливості	129
16.6. Юридична (законодавча) техніка	132
Запитання і завдання для самоконтролю	133

Розділ 17

СИСТЕМА ПРАВА І ЇЇ ОСНОВНІ ЕЛЕМЕНТИ	134
17.1. Поняття і структура системи права	134
17.2. Підстави поділу права на галузі й інститути	136
17.3. Загальна характеристика основних галузей права	138
17.4. Співвідношення матеріального і процесуального права ..	140
17.5. Публічне і приватне право	140
17.6. Співвідношення національного і міжнародного права	141
Запитання і завдання для самоконтролю	142

Розділ 18

СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ І ЇХ СИСТЕМАТИЗАЦІЯ	143
18.1. Поняття системи законодавства та її структура	143
18.2. Співвідношення системи права і системи законодавства ..	144
18.3. Поняття і ознаки нормативно-правового акта	146
18.4. Чинність нормативно-правових актів	147
18.5. Систематизація нормативно-правових актів	149
Запитання і завдання для самоконтролю	152

Розділ 19

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ	153
19.1. Поняття і основні ознаки правових відносин	153
19.2. Структура правових відносин та її елементи	154
19.3. Зміст правовідносин	155
19.4. Класифікація правових відносин	156
19.5. Суб'єкти правовідносин	158
19.6. Об'єкти правових відносин	159
19.7. Юридичні факти	160
Запитання і завдання для самоконтролю	162

Розділ 20

ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЯ	163
20.1. Поняття і суть реалізації права	163

20.2. Види правореалізації	164
20.3. Форми безпосередньої правореалізації	164
20.4. Правозастосування як особлива форма реалізації норм права	166
20.5. Види правозастосування	168
20.6. Процес застосування норм права, його основні стадії	168
20.7. Поняття і загальна характеристика тлумачення права	170
20.8. Прогалини в законодавстві	173
Запитання і завдання для самоконтролю	174
<i>Розділ 21</i>	
ПОВЕДІНКА ОСОБИ У ПРАВОВІЙ СФЕРІ	175
21.1. Поняття і ознаки правової поведінки	175
21.2. Правомірна поведінка	176
21.3. Види правомірної поведінки	177
21.4. Протиправна поведінка — правопорушення	178
21.5. Юридичний склад правопорушення	179
21.6. Види правопорушень	180
Запитання і завдання для самоконтролю	181
<i>Розділ 22</i>	
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	182
22.1. Поняття юридичної відповідальності	182
22.2. Ознаки юридичної відповідальності	183
22.3. Мета і функції юридичної відповідальності	184
22.4. Принципи юридичної відповідальності	185
22.5. Класифікація юридичної відповідальності за галузевою ознакою	188
22.6. Класифікація юридичної відповідальності за характером санкцій	190
Запитання і завдання для самоконтролю	191
<i>Розділ 23</i>	
ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА	192
23.1. Поняття правової свідомості	192
23.2. Структура правосвідомості	193
23.3. Функції правосвідомості	194
23.4. Види правосвідомості	195
23.5. Поняття, основні характеристики і функції правової культури	195
23.6. Структура правової культури	196

23.7. Правова культура суспільства і окремої особистості	197
23.8. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм, шляхи їх подолання	198
Запитання і завдання для самоконтролю	199
<i>Розділ 24</i>	
ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК	200
24.1. Поняття законності	200
24.2. Основні вимоги (принципи) законності	201
24.3. Гарантії законності	202
24.4. Поняття правопорядку	203
24.5. Основні шляхи зміцнення законності і правопорядку	205
Запитання і завдання для самоконтролю	206
<i>Розділ 25</i>	
ОСОБА, ДЕРЖАВА І ПРАВО	207
25.1. Поняття і принципи правового статусу особи	207
25.2. Види правових статусів особи	208
25.3. Права і свободи як головна складова правового статусу	210
25.4. Класифікація прав і свобод	211
25.5. Обов'язки як елемент правового статусу особи	214
25.6. Забезпечення прав і свобод особи	216
25.7. Гарантії прав і свобод особи	217
Запитання і завдання для самоконтролю	219
<i>Розділ 26</i>	
ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ	220
26.1. Поняття і структура правової системи	220
26.2. Романо-германська правова система	221
26.3. Англосаксонська правова система	223
26.4. Система релігійного та звичаєвого права	225
26.5. Проблеми формування світового правопорядку	227
Запитання і завдання для самоконтролю	228
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	229

The textbook exposes issues on public and legal theory. Fundamental ideological principles underlying the textbook are principles of priority of individual's rights and freedom, jural social state, supremacy of law, democracy, and validity. Materials on public and legal conceptions were used while writing the textbook.

It is meant for students of higher educational establishments, lecturers, and everyone interested in the theory of public and legal development of Ukraine.

Навчальне видання
Волинка Катерина Григорівна
ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
Навчальний посібник

Educational edition
Volynka, Kateryna G.
PUBLIC AND LEGAL THEORY
Educational manual

Редактор *В. Д. Бондар*
Коректори *Л. Г. Бурлакiна, Л. П. Ковальчук*
Комп'ютерне верстання *Г. М. Перечинська*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 28.02.03. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 14,7. Тираж 10 000 пр. Зам. 3-118

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”
09117 Біла Церква, 17, вул. Леся Курбаса, 4